

**Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова**

На правах рукопису

Цемрюк Ірина Геннадіївна

УДК 159.922.7

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЕГОЦЕНТРИЗМУ
МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА У ВЗАЄМОДІЇ З РОВЕСНИКАМИ**

19.00.07 - педагогічна та вікова психологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник:
Приходько Юлія Олексіївна,
доктор психологічних наук, професор

Київ – 2008

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЕГОЦЕНТРИЗМУ	9
1.1. Егоцентризм як психологічна проблема.....	9
1.2. Дослідження егоцентризму у ранньому онтогенезі у вітчизняній та зарубіжній психології.....	25
1.3. Психологічні особливості прояву егоцентризму в молодшому шкільному віці.....	43
Висновки до першого розділу.....	59
РОЗДІЛ 2	
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ЕГОЦЕНТРИЗМУ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА У ВЗАЄМОДІЇ З РОВЕСНИКАМИ	63
.	
2.1. Методика дослідження особистісного егоцентризму молодшого школяра у взаємодії з ровесниками.....	63
2.2. Особистісний егоцентризм як детермінанта взаємодії молодшого школяра з ровесниками.....	68
2.3. Аналіз результатів дослідження вікової динаміки та статевих особливостей егоцентризму молодшого школяра.....	84
2.4. Психологічні особливості молодшого школяра з різним ступенем егоцентризму.....	96
...	
Висновки до другого розділу.....	114
РОЗДІЛ 3	119
ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ЕГОЦЕНТРИЗМУ	

МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА	
3.1. Обґрунтування та зміст програми корекції егоцентризму молодшого школяра	119
3.2. Аналіз результатів корекційної роботи, спрямованої на подолання егоцентризму молодших школярів у взаємодії з ровесниками.....	156
Висновки до третього розділу.....	174
ВИСНОВКИ	177
ДОДАТКИ	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	186

ВСТУП

Актуальність теми. Зміни у соціально-політичному та економічному житті нашої країни безпосередньо позначаються не тільки на окремій особистості, але й впливають на її взаємодію з іншими людьми. Взаємодія, як процес взаємовпливу суб'єктів, вимагає від людини уміння координувати свою точку зору, свої вчинки з іншими людьми, уміння стати на їх місце, змінити свою пізнавальну позицію. Ці вміння мають формуватися уже на ранніх етапах онтогенетичного розвитку людини. У Державному стандарті початкової загальної освіти наголошується, що “функціональною підготовкою за роки початкової освіти діти мають набути достатній особистий досвід культури спілкування і співпраці у різних видах діяльності, самовираження у творчих видах завдань”. Ефективному спілкуванню та співпраці з іншими людьми може перешкоджати егоцентрична спрямованість особистості, яка є віковою особливістю дітей дошкільного віку, хоча яскраво вона проявляється і у молодших школярів, а це зумовлює конфлікти, суперечки та непорозуміння між однолітками в процесі спілкування та спільної діяльності.

Егоцентризм як психологічне явище є предметом дослідження багатьох зарубіжних і вітчизняних вчених. Поняття “егоцентризм” більшість науковців використовують для позначення вікових особливостей психічного розвитку (Е. Блейлер, Ж. Годфруа, О. Запорожець, І. Каган, Г. Крайг, Б. Петров, Ж. Піаже, М. Станкін, С. Степанов, Г. Цукерман та ін.). Значна частина наукових праць присвячена егоцентризму дитячого мислення і мовлення (К. Бенсон, Л. Венгер, Л. Виготський, П. Гальперін, В. Давидов, Д. Ельконін, Н. Мізіна Л.Обухова, Ж. Піаже, Л. Фрідман, Г. Цукерман та ін.). Як властивість особистості егоцентризм досліджували Б. Братусь, Т. Пашукова, К. Платонов, Х. Шрьодер. Проблема егоцентризму досліджується і в українській психолого-педагогічній науці (А. Богущ, І. Ветров, Є. Гейко, Т. Гура, О. Мельничук, Є. Чорний, Н. Шевченко).

Теоретичний аналіз свідчить, що й нині залишаються недостатньо вивчені

окремі аспекти проблеми егоцентризму, зокрема особливості особистісного егоцентризму молодшого школяра у взаємодії з ровесниками, знання яких конче необхідні для побудови гуманних взаємин дітей. Соціальна значущість досліджень проблеми егоцентризму й обумовили вибір нашого дисертаційного дослідження “Психологічні особливості прояву егоцентризму молодшого школяра у взаємодії з ровесниками”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження входить до тематичного плану науково-дослідних робіт кафедри психології і педагогіки Інституту педагогіки і психології НПУ імені М.П. Драгоманова за напрямом університету “Теорія і технологія навчання і виховання у системі освіти”. Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 6 від 03 березня 2005 року) та узгоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології АПН України (протокол № 10 від 20 грудня 2005 року).

Мета дослідження. Теоретично обґрунтувати та експериментально дослідити психологічні особливості та динаміку егоцентризму молодших школярів у взаємодії з ровесниками, а також розробити, обґрунтувати та перевірити дієвість психокорекційної програми, спрямованої на корекцію егоцентризму молодшого школяра.

Досягнення мети дослідження вимагало розв'язання таких завдань:

1. Визначити теоретичні засади дослідження проблеми егоцентризму.
2. Виявити особливості особистісного егоцентризму молодшого школяра.
3. Дослідити вікову динаміку та статеві особливості егоцентризму молодших школярів.
4. Розробити і апробувати програму корекції особистісного егоцентризму молодшого школяра.

В основу дисертаційного дослідження покладено **припущення** про те, що корекцію особистісного егоцентризму молодших школярів можна здійснювати

за умови активного розвитку у них рефлексії та емпатії, як базових механізмів децентрації, які виконують функцію налагодження взаємодії дітей та лежать в основі децентричної спрямованості особистості, яка передбачає врахування позиції іншого і є протилежною егоцентричній спрямованості.

Об'єкт дослідження – егоцентризм молодшого школяра.

Предмет дослідження – психологічні особливості та корекція особистісного егоцентризму молодшого школяра у взаємодії з ровесниками.

У процесі розв'язання поставлених завдань використовувався комплекс теоретичних та емпіричних **методів дослідження**: теоретичний аналіз і систематизація наукових літературних джерел з проблеми дослідження; констатувальний і формувальний експерименти; відкрите невключене спостереження; бесіда; психодіагностичні методи (тести, опитувальники); активні методи навчання (тренінг, дискусія, ігрові методи). Для виявлення особливостей особистісного егоцентризму – “Методика дослідження егоцентризму під час взаємодії” Т. Пашукової; для встановлення феномену еготизму діалогічного мовлення – “Методика дослідження еготизму” Т. Пашукової; для вивчення егоцентричної спрямованості особистості молодшого школяра застосована адаптована методика “Егоцентричний Асоціативний Тест” Т. Сцустрової; для з'ясування рівня розвитку емпатії – “Методика експрес-діагностики емпатії” І. Юсупова; з метою визначення особливостей індивідуально-психологічних рис особистості – “Дитячий варіант особистісного тесту” Р. Кеттела. Статистична обробка отриманих даних здійснювалася за допомогою комп'ютерної програми – статистичного пакету SPSS 10 та за допомогою комп'ютерної програми Microsoft Excel. У дисертації використані методи математичної статистики (використання рангової кореляції r_s Спірмена), методи якісної та кількісної обробки отриманих даних.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому що:

- *вперше* експериментально досліджено психологічні особливості прояву особистісного егоцентризму молодшого школяра у

взаємодії з ровесниками; вивчено форми прояву особистісного егоцентризму; з'ясовані вікова динаміка та статеві особливості егоцентризму в молодшому шкільному віці; розроблено, науково обґрунтовано та апробовано зміст програми корекції егоцентризму, спрямованої на розвиток децентрації молодшого школяра;

- *розширено і доповнено* психологічний зміст понять “егоцентризм”, “особистісний егоцентризм”, “егоцентрична спрямованість”, “децентрація”, “децентрична спрямованість”, “еготизм”; поглиблено уявлення про особливості прояву егоцентризму в молодшому шкільному віці; виявлено чинники, що сприяють розвитку егоцентризму в молодшому шкільному віці;

- *набуло подальшого розвитку* застосування активних форм навчання з метою корекції особистісного егоцентризму молодшого школяра.

Практичне значення одержаних результатів роботи полягає у тому, що визначені та систематизовані методи дослідження егоцентризму молодшого школяра; розроблена та апробована програма корекції егоцентризму молодшого школяра, яка може бути використана практичними психологами, соціальними працівниками, класними керівниками та вчителями. Матеріали дослідження стануть в нагоді викладачам ВНЗ у процесі читання курсів вікової та педагогічної психології для майбутніх практичних психологів та вчителів початкових класів, розробці спецкурсів.

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** у навчально-виховний процес Кіровоградської загальноосвітньої школи I-III ступеня №17 (довідка №155 від 06.05.08р.), Кіровоградського навчально виховного комплексу “Кіровоградський колегіум – спеціалізований загальноосвітній навчальний заклад I-III ступенів – дошкільний заклад-центр естетичного виховання” (довідка № 44 від 06.02.08р.), Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського (довідка № 540 від 23.06.08р.). На основі результатів дослідження розроблено спецкурс “Психокорекція та психопрофілактика егоцентризму”, який читається для студентів четвертого курсу, котрі опановують спеціальність “Практична

психологія” Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (довідка № 148-н від 12.05.08р.).

Особистий внесок здобувача полягає у виявленні психологічних особливостей особистісного егоцентризму молодшого школяра; визначенні вікової динаміки та статевих особливостей егоцентризму за рівнями та формами; апробації методики діагностики егоцентризму у дітей молодшого шкільного віку; обґрунтуванні та розробці програми з психокорекції егоцентризму в молодшому шкільному віці. Основні наукові положення дисертаційного дослідження, окрім самостійних наукових публікацій автора, відображено у спільній статті “Особливості прояву особистісного егоцентризму молодшого школяра” (автором здійснено аналіз результатів емпіричного дослідження).

Апробація результатів дисертації здійснювалася на міжнародних науково-практичних конференціях: “Тенеза буття особистості” (Київ, 2006), “Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми” (Київ, 2007), “Проблеми духовності в психології розвитку особистості” (Ніжин, 2008); на обласних науково-практичних конференціях: “Практична психологія в початковій школі” (Кіровоград, 2004), “Актуальні проблеми практичної психології” (Кіровоград, 2006); на звітних наукових конференціях викладачів: Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, 2006-2007), Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (Кіровоград, 2007); на X Всеукраїнській науково-практичній конференції “Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції” (Київ, 2007) та III Всеукраїнській науково-практичній конференції “Духовність у становленні та розвитку громадянськості особистості” (Кременець, 2008).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження висвітлено у 8 публікаціях автора, серед яких 5 – у наукових фахових виданнях, включених до списку ВАК України, 3 – у збірниках матеріалів конференцій.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЕГОЦЕНТРИЗМУ

1.1. Егоцентризм як психологічна проблема

Аналіз науково-психологічної літератури свідчить про різноманітність та неоднозначність тлумачення поняття “егоцентризм”. Егоцентризм є предметом дослідження багатьох наук, насамперед філософії, педагогіки, психології, кожна з яких вносить певні відмінності у трактування даного поняття.

У філософському значенні “...це ставлення до світу, що характеризується зосередженістю на власному індивідуальному “Я” [192, 788]. Філософія розглядає егоцентризм як соціальну проблему, де особистість з позиції власного “Я” проявляє своє ставлення до світу, а суспільство породжує індивідуалістичні тенденції, які призводять до виникнення егоцентризму. Вивчаючи егоцентризм особистості, філософи дають йому негативну оцінку. Так, на думку А. Сміта, егоцентрична спрямованість шкодить репутації людини у суспільстві, погіршує взаєностосунки з іншими людьми [177]. Д. Гусман вважає, що егоцентризм є початковим етапом самоствердження особистості і найбільшою перешкодою її духовного розвитку [63, 35-38].

З точки зору педагогіки, егоцентризм: “...це негативна, хвороблива риса характеру, яка проявляється в крайньому індивідуалізмі, егоїзмі. Індивідум, особистість вважається центром Всесвіту” [58, 109]. Отже, як бачимо з вище викладеного, у філософії та педагогіці дається однозначна негативна оцінка егоцентризму особистості як соціально-психологічного явища.

Психологи трактують егоцентризм як “нездатність індивіда, зосередженого на власних інтересах, змінити вихідну пізнавальну позицію стосовно деякого об’єкта, думки чи уявлення, навіть при наявності інформації, яка суперечить його досвіду” [176, 774]. Корені егоцентризму лежать у нерозумінні суб’єктом того, що можливе існування інших, протилежних точок зору, у наявності в нього імпліцитної впевненості в тому, що психологічна

організація інших людей тотожна його власній думці. У психологічному словнику за редакцією В. Войтка егоцентризм – специфічна орієнтація духовного світу людини на саму себе, на своє “Я”, крайня форма егоїзму [159, 49].

Досить часто поняття “еґоїзм” пов’язують та ототожнюють з поняттям “еґоцентризм”. Однак варто зауважити, що поняття “еґоцентризм” не тотожне поняттю “еґоїзм”, і їх слід розглядати окремо.

Спорідненість цих двох понять полягає лише в тому, що обидва вони походять від слова “ego”, що в перекладі з латинської означає – “Я”. Термін “еґоїзм” – означає переважання в світогляді людини своєкорисливих інтересів і використовується в тому випадку, коли мова йде про власну вигоду й особисті потреби людини. Крім того, еґоїзм являє собою моральну ціннісну орієнтацію особистості і проявляється в корисливій поведінці всупереч інтересам інших людей. У західній психології еґоїзм розглядають як мотивацію (яка лежить в основі будь-якої поведінки), метою якої є покращити власне благополуччя. Тимчасом поняття “еґоцентризм” стосується своєрідного “зациклювання” людини на своїй думці, уявленні, переживанні, точці зору, позиції, оцінці.

Разом з тим необхідно зазначити, що еґоцентризм може стати підґрунтям еґоїзму за умови, якщо він доповнюється високою самооцінкою, себелюбством, байдужістю до внутрішнього світу і переживань інших людей, особливо ровесників та рідних. Еґоїст може усвідомлювати цілі та цінності оточуючих, але цілеспрямовано іґнорує їх. Таким чином, він може і не бути еґоцентричним. Еґоцентрист може вести себе як еґоїст, але не обов’язково тому, що він протиставляє власні інтереси інтересам інших, а тому, що іншу позицію він не сприймає, бо сконцентрований на власних інтересах [183, 6.].

У психологічній науці під еґоцентризмом найчастіше розуміють нездатність суб’єкта, зосередженого на своїх інтересах, врахувати думку, потреби, погляди, плани інших людей і координувати їх зі своїми власними [158; 157]. Тобто, в психологічному контексті поняття еґоцентризм передбачає саме невідповідність уявлень суб’єкта об’єктивному стану речей, його невміння

прийняти і зрозуміти точку зору, яка не співпадає з його власною. Оскільки егоцентризм притаманний особистості, яка взаємодіє з іншими людьми, то в соціально-психологічному аспекті він розглядається як “небажання і невміння бачити інших людей” [159, 49].

У зарубіжній психології поняття “егоцентризм” у більшості випадків, використовується для позначення вікових особливостей психічного розвитку. Так, наприклад, у генетичній психології, представником якої є швейцарський психолог Ж. Піаже, поняття “егоцентризм” означає особливу стадію розвитку мислення і мови дитини від 3-х до 6-ти років. Егоцентризм, на думку вченого, є віковою особливістю інтелектуального розвитку [140, 51]. Ж. Годфруа вважає, що егоцентризм це суб’єктивне сприйняття, котре перешкоджає розрізненню зв’язків між самою дитиною і зовнішніми об’єктами та не дозволяє встановлювати зв’язки чи стосунки між цими об’єктами. Тобто, дитина сприймає світ таким, яким вона його бачить власними очима [57, 50]. Г. Крайг тлумачить егоцентризм з позиції когнітивного розвитку дитини. У рамках цього підходу егоцентризм виступає особливістю самосвідомості підлітка. Занурений у власні почуття підліток, вважає що його емоції унікальні і ніхто інший не переживав і не буде переживати їх так, як він [86].

Окрім того, науковці розглядають егоцентризм для позначення вікової специфіки психічного розвитку, але поряд з цим існують дослідження, у яких егоцентризм вважається особливістю пізнавальної сфери дитини. Дослідження, присвячені вивченню пізнавального егоцентризму, можна умовно поділити на чотири основні групи: дослідження егоцентризму дитячого мислення; дослідження егоцентризму дитячого мовлення; дослідження егоцентризму сприйняття; дослідження егоцентризму пізнавальної сфери дорослих.

Пізнавальний егоцентризм проявляється у нездатності індивіда змінювати вихідну пізнавальну позицію до деякого об’єкта, сприйняття, оцінювання, думки чи уявлення. Саме завдяки дослідженням Ж. Піаже, у психологічній літературі егоцентризм переважно розглядається як особливість пізнавальної сфери дитини, що обумовлена недостатнім розвитком вищих

психічних функцій. На стадії конкретних операцій, егоцентризм проявляється у центрації дитини на собі, що призводить до невміння співставляти свою точку зору з точкою зору інших. Загалом, більшість науковців до егоцентризму пізнавальних процесів схильні відносити егоцентризм сприйняття, мислення і мовлення.

Широкого розповсюдження серед науковців, які вивчали феноменології егоцентризму, набули дослідження, які ґрунтуються на соціально-психологічному підході. У працях таких вчених як М. Доналдсон, Х. Шрьодера, Р. Янотті і навіть частково в роботах Ж. Піаже відображені основні ідеї цього підходу [65; 208; 217]. На думку фундаторів цього підходу, слід враховувати особливості взаємодії людини з оточуючими, а також позицію індивіда, яку він займає у стосунках з іншими людьми. Вперше значення позиції по відношенню до егоцентризму було відображено в експериментах М. Доналдсон, М. Маратсоса, В. Недоспасової, М. Х'юза [65; 218; 110].

У соціально-психологічному значенні позиція – це місце, яке людина займає чи може зайняти у різних соціальних структурах: міжособистісних, рольових і суспільних відносинах. Тому, розглядаючи феноменологію пізнавального та особистісного егоцентризму доцільно враховувати позицію і систему відносин, які з нею пов'язані.

Під час взаємодії можливі ситуації, у яких один із учасників егоцентрично наполягає на своїй позиції, розраховуючи, що інші підлаштуються під його вимоги та думки. Для збереження власної позиції егоцентрично налаштовані особистості використовують різноманітні засоби психологічного впливу, і якщо партнер по взаємодії піддається цим впливам, то вербальна координація дій і планів припиняється, і як наслідок - виникнення конфліктів, зниження соціальної компетенції учасників взаємодії.

Слід зазначити, що в період становлення особистості в дитячому віці підлаштовування батьків і близьких до дитини, яка поводить себе егоцентрично, може стати основою для формування егоцентричного типу особистості. Такий тип особистості визначається спрямованістю, яка є

причиною егоцентризму. Людина з загальною егоцентричною спрямованістю у більшості випадків поводить себе егоцентрично.

Під егоцентричною спрямованістю розуміють спрямованість людини на саму себе, свій внутрішній світ. Егоцентрична спрямованість особистості на саму себе передбачає, що оточуючі люди, а не вона особисто, повинні задовольняти всі її бажання, враховувати її думки і цілі. Протилежною егоцентричній спрямованості за значенням є соціоцентрична чи децентрована спрямованість. Така спрямованість передбачає врахування точок зору інших людей, їх намірів. У свою чергу, вихідний стан учасників взаємодії може впливати на те, чи буде особистість егоцентрично, чи децентровано спрямованою на оточуючий світ і, насамперед, на інших людей.

Згідно з соціально-психологічним підходом, висока ступінь фіксації людини на самій собі, заважає адекватно розуміти партнерів по спілкуванню і взаємодії, тому що її увага спрямовується на себе. І, навпаки, загальна спрямованість на оточуючих задає тенденції уважно сприймати партнерів і розуміти їх думки, стан, наміри. Німецький психолог Х. Шрьодер вважає, що під час спілкування спрямованість проявляється через перцептивний, емоційний і когнітивний план сприйняття людиною самої себе і своїх співрозмовників [208, 125-131].

Врахування і координація позиції інших людей зі своєю власною позицією під час взаємодії залежить від розуміння і усвідомлення людиною не тільки ситуації і предмету, з приводу якого відбувається обмін думками, діями, емоціями, але і розуміння самого себе та інших людей як особистостей. А це все досягається завдяки розвиненому в індивіда механізму децентрації, який здійснює переструктурування сприйняття, уявлення і ставлення з іншої точки зору, з іншої позиції, протилежною до тої, яка була вихідною. Механізм децентрації ґрунтується на інтелектуальній операції оберненості, яка є важливою для управління просторовими предметами і соціально-психологічними уявленнями. Децентрація співвідноситься з особливостями ситуації соціальної взаємодії індивіда і викликаними у нього з цього приводу

почуттями [141; 193].

За Ж. Піаже, децентрація є провідним когнітивним механізмом особистісного розвитку людини і використовується для зміни пізнавальної перспективи. Функціонування і розвиток децентрації пов'язаний не лише з перебудовою когнітивних структур і залежить не тільки від розвитку інтелекту, але визначається потребою координувати різноманітні точки зору. Поряд з тим, на рівні особистості протилежним децентрації є не центрація, а егоцентризм [141, 463-468]. Х. Шрьодер вважає децентрацію механізмом і важливим компонентом спілкування, а егоцентризм знаходиться в зворотньому зв'язку з децентрацією [208, 125-131].

Під час комунікативного процесу сприйняття і передачі інформації децентрація передбачає активне використання зворотнього зв'язку, а також інформації, яка сприймається від іншої людини. Зворотній зв'язок здійснюється між двома індивідуумами, один з яких, реагує за допомогою мови, міміки, пози, жестів та дій з предметами на іншого, і при цьому цілеспрямовано або нецілеспрямовано передає інформацію про різноманітні прояви свого партнера по взаємодії, а також демонструє і власне ставлення до них. Зосереджена на собі егоцентрична особистість, ці сигнали або не сприймає, або виявляється нездатною прийняти їх до уваги. У такому випадку координація дій порушується і зворотній зв'язок виявляється неефективним.

Відповідно до вище зазначеного, можна виділити основні функції зворотнього зв'язку у спілкуванні. По-перше, він впливає на поведінку людини під час взаємодії, по-друге здійснює регуляцію міжособистісних відносин, і це сприяє розвитку самопізнання особистості.

Крім того, потреба в координації позиції і зворотньому зв'язку визначає децентрацію і відповідні зміни своєї позиції чи точки зору, переструктурування уявлень. Все це дає підстави вважати децентрацію механізмом, схожим до рефлексії, ідентифікації, емпатії, в здібності людини уявити себе на місці іншого. Тому що, всі вони пов'язані з конструюванням внутрішнього світу іншої людини і системи відносин, що розгортаються з позиції іншого [130, 98].

Отже, ефективна міжособистісна взаємодія, яка ґрунтується на розумінні партнерів, залежить від децентрації.

З розвитком особистості, егоцентризм долається за рахунок послідовного розвитку механізму децентрації. Дж. Смедслунд, вважає що подолання егоцентризму обумовлено соціальною взаємодією: рольовою грою, спілкуванням і т.д. [219, 135-136]. Взагалі, на думку Ж. Піаже, егоцентризм для подолання егоцентризму необхідно дві умови: перша – усвідомити своє “я” в ролі суб’єкта і відокремити суб’єкт від об’єкта, друга – координувати свою власну точку зору. Водночас, М. Доналдсон стверджує, що протягом всього життя люди можуть бути егоцентричними в одних випадках і добре децентруватися в інших, але повністю егоцентризм не долається ніколи [65].

Нерозвиненість механізму децентрації у дітей залежить від розвитку інтелекту та операції оберненості, що є основною причиною їх егоцентричності. Також до основної причини нерозвиненості децентрації можна віднести недостатню сформовану потребу координувати різноманітні точки зору.

У психології поняття “егоцентризм” розглядається не тільки як властивість психічних процесів, а використовується для характеристики властивості або стану особистості. К. Платонов розглядає даний феномен як якість особистості, основна функція якої, на його думку, полягає у ствердженні власного я [143]. Т. Пашукова, наголошує на тому, що як властивість особистості егоцентризм є фіксованою установкою людини на своїх думках, хвилюваннях, уявленнях, діях, цілях, якостях тощо і в цьому випадку мова вже йде про особистісний егоцентризм [130, 171-174]. У свою чергу особистісний егоцентризм має певний емоційний прояв. Він відображається у поведінці, міркуваннях, семантиці мови у вигляді еготизму і ретрофлексії. Враховуючи те, що особистісний егоцентризм є виразом індивідуально-психологічних особливостей особистості, Т. Пашукова виділяє дві його форми: екстравертовану та інтровертовану.

Завдяки здійсненим дослідженням, Х. Шрьодер розділяє егоцентризм

пізнавальних процесів і егоцентризм як властивість особистості. На його думку, прояви особистісного егоцентризму пов'язані з процесом спілкування та взаємодії з людьми. Серед низки факторів, які знижують особистісний егоцентризм, він наводить такі: референтність осіб, значимість ситуації та соціоцентричну спрямованість [208, 125-131].

Наявність принципово різних точок зору серед кола вітчизняних та зарубіжних дослідників щодо поняття «егоцентризм» дає змогу говорити про розширення меж його використання у психології.

Досліджуючи структуру «Я» як основний елемент характеру, І. Якубик, виділяє типи регуляції поведінки, серед яких: егоцентричний, алоцентричний, соціоцентричний, альтруїстичний. Егоцентризм у даному випадку виступає типом регуляції поведінки [93, 202].

Своєрідний погляд на проблему егоцентризму відображено у роботах Б. Братуся, який розглядає егоцентризм як властивість особистості, що відображає зміст стану смислоутворюючих компонентів свідомості. На його думку, свідомість людини може зупинитися в своєму розвитку на певній із стадій, в тому числі на егоцентричній стадії. На рівні змісту свідомості егоцентризм особистості проявляється у тому, як людина сприймає інших людей. Сприйняття і ставлення може бути як суб'єкт - об'єктне так і суб'єкт - суб'єктне. Згідно з концепцією Б. Братуся, егоцентризм – це один із рівнів, що характеризує сенс життя людини. Егоцентричний рівень для особистості виступає особистою користю, зручністю, престижністю, інша людина розглядається як річ, як підніжжя егоцентричних бажань. Людина з таким семантичним полем свідомості ставить оточуючих людей у залежність від власного ставлення. Смісловий зміст егоцентричного рівня може бути стійким і нестійким, а також особистісно-цінним для життя індивіда. На егоцентричному рівні побудови смислових відносин найчастіше зупиняються особи з вираженими акцентуаціями у характері [29].

Все сказане дає змогу зробити висновок про те, що феномен егоцентризму може розглядатися не тільки як властивість пізнавальних

процесів та як властивість і стан особистості, але і як механізм який виконує певну роль у функціонуванні особистості, і як властивість смислоутворюючих компонентів свідомості особистості.

Кожен з проявів егоцентризму, які демонструє особистість при взаємодії з оточуючими людьми, має специфічне, змістове забарвлення, яке властиве саме йому. У той же час, віддзеркалюючи природу одного й того ж явища мова не може вже іти про егоцентризм у широкому розумінні, а вказує лише на вид і тип егоцентризму, який проявляється в особистості за певних умов.

На основі досліджень, які були присвячені природі виникнення егоцентризму, виявленню особливостей розвитку егоцентризму в різних вікових періодах, вчені різних країн зробили спроби класифікувати егоцентризм за видами та формами прояву в особистості. Загальної усталеної структурованої класифікації егоцентризму за видами у психології не існує, оскільки егоцентризм розглядається з різних концептуальних позицій. У психологічній літературі виділяються такі види егоцентризму: пізнавальний, який характеризує процеси сприймання та мислення; моральний, що виражається в нездатності сприйняття моральних вчинків інших людей; комунікативний – як суб'єктивне сприймання інформації, яка надходить у процесі спілкування [158, 400-401; 178, 774].

Найбільш дослідженим у психології є – пізнавальний егоцентризм. Ще на ранніх стадія свого дослідження, сам Ж. Піаже відзначав наявність пізнавального егоцентризму у дітей, котрий ґрунтується на недостатньому диференціюванні власної точки зору від інших. Термін “пізнавальний егоцентризм” було введено для того, щоб виразити ідею про те, що прогрес знань ніколи не відбувається шляхом звичайного додавання пізнаних предметів чи нових рівнів. Він вимагає постійного переформулювання і корегування попередніх позицій і помилок [141, 464-465].

Л. Обухова виділяє окрім пізнавального, інтелектуальний егоцентризм.

Він виявляється в ототожненні власних уявлень з явищами об'єктивного світу [117].

Фундаментально досліджуючи феномен егоцентризму, Ж. Піаже вперше у зв'язку з егоцентричним мовленням, вводить поняття соціального егоцентризму [138, 465-468]. А. Фокіна відзначає специфічні особливості соціального егоцентризму, які полягають в тому, що він є причиною, яка призводить до поглиблення соціальної некомпетентності особистості та неадекватності поведінки. Соціальний егоцентризм формує в особистості хибне уявлення про соціум і розвивається поряд з асоціальністю [195, 20-29].

У психології виділяють також моральний егоцентризм, який проявляється у тому, що дитина не враховує в оцінці вчинку внутрішній намір і судить про нього лише за зовнішнім ефектом, за матеріальним результатом [117, 146]. Зазначимо, що особистість з проявами морального егоцентризму нездатна до адекватного сприйняття моральних дій і вчинків оточуючих людей, а також і своїх власних. Моральний егоцентризм, за певних умов, призводить до егоїзму та прагматизму.

Завдяки ґрунтовним дослідженням Ж. Піаже, ним було виділено ще один вид егоцентризму – вербальний егоцентризм. Його суть полягає в тому, що дитина говорить, не намагаючись вплинути на співрозмовника, не усвідомлює відмінностей між власною точкою зору та точкою зору іншого. Вербальний егоцентризм є зовнішнім проявом інтелектуальної та соціальної позиції дитини [117, 150-151].

На думку Л. Фрідман, завдяки експериментам Н. Мізіної, Ж. Піаже, Д. Х'юза до загальної класифікації егоцентризму можна віднести – просторовий егоцентризм, який виявляється у тому, що суб'єкт сприймає себе системою координат для орієнтації у просторі [197, 48-53.].

Є. Гейко, яка вивчала особливості прояву егоцентризму у мислительній діяльності підлітка, виділяє такі його види: когнітивний, моральний, поведінковий.

Когнітивний егоцентризм особистості виявляється у приписуванні своїм

думкам, ідеям унікальності та необмеженої сили [50, 43-53; 144, 102-106]. Моральний егоцентризм, на її думку, виявляється у вигляді актуалізації мотивів, спрямованих на задоволення особистісних потреб. Це виявляється у нездатності усвідомлювати, сприймати, приймати мотиви, які суперечать власній пізнавальній позиції, сформованому уявленню про себе, “я-образу”. Крім того, моральний егоцентризм пов’язаний з висуванням на перший план, у ролі провідних, власних корисливих мотивів. Вчинки особистості часто пов’язані із самоствердженням за рахунок інших. Моральні підстави мотивів вчинків інших людей ігноруються, не приймаються [50, 43-53]. Поведінковий егоцентризм, на думку науковця, проявляється як стійка пізнавальна позиція в опануванні соціальних ролей, яка дозволяє сприймати реальність, виходячи з особливостей власного уявлення. Слід зазначити, що поведінковий егоцентризм під час сумісної діяльності виявляється у схильності слідувати певним стереотипам, працювати в усталеному режимі та за визначеними групою певними правилами, залежності від інших людей і обставин [50, 43-53.].

Найбільш обґрунтовану класифікація егоцентризму за видами і формами, на нашу думку, представлено в роботі Т. Пашукової. За видами вона поділяє егоцентризм на: егоцентризм пізнавальних процесів - виявляється в сприйманні та мисленні; комунікативний егоцентризм; егоцентризм моральної сфери; особистісний егоцентризм [129, 5-9] .

Кожен з видів егоцентризму має свої специфічні особливості прояву, як у поведінці та взаємодії з іншими людьми, так і в сприйманні та мисленні особистості. Відповідно до цього подолання кожного із видів егоцентризму може відбуватися відносно незалежно.

Егоцентризм пізнавальних процесів проявляється у нездатності індивіда змінювати вихідну пізнавальну позицію по відношенню до деякого об'єкта сприйняття, до оцінки, думки чи уявлень інших людей. Пізнавальний егоцентризм, характеризує невисоку стадію розвитку мислення через слабо розвинуті мислительні операції, і в першу чергу – операцій оберненості.

Завдяки процесу соціалізації, дитячий егоцентризм мислення долається поступово, по мірі дозрівання та набуття соціального досвіду. Т. Пашукова стверджує, що пізнавальний егоцентризм долається до 12-14 років, на відміну від особистісного, який навпаки, різко підсилюється саме у підлітковому віці і потім знову різко падає в період ранньої юності [129, 7]. Пізнавальний егоцентризм, окрім впливу на просторово предметне орієнтування в оточуючому середовищі, впливає на інтерпретацію інформації і в соціально-психологічній сфері відображається на міжособистісному розумінні, спілкуванні та результатах взаємодії людей.

Комунікативний егоцентризм спостерігається у людини під час спілкування, передачі та отримання інформації. Він характеризується не врахуванням тезаурусів і змістового наповнення понять, а також спотворенням суті повідомленого. Комунікативний егоцентризм, насамперед, пов'язаний із егоцентричними потребами та установками особистості, а також з недостатнім розвитком децентрації і невмінням використовувати механізм зворотнього зв'язку під час спілкування [129, 7]. Подолання комунікативного та особистісного егоцентризму здійснюється завдяки досвіду спілкування та взаємодії людини з іншими людьми, послідовному розвитку механізму децентрації та спроможності уявити себе на місці іншого.

Виділяючи серед компонентів класифікації егоцентризм моральної сфери, Т. Пашукова зазначає, що він є неабиякою перешкодою для особистості у сприйнятті не тільки моральних дій і вчинків інших людей, але і своїх власних. Негативним є те, що моральний егоцентризм спричиняє появі егоїзму, тобто спробі використовувати інших людей для задоволення власних потреб і інтересів та прагматизму – пов'язуючи все, з чим стикається в житті індивід, тільки зі своєю користю. Подолати ці два прояви морального егоцентризму можна лише шляхом набуття правил соціальної взаємодії, демонстрації важливості норм взаємності та взаємодопомоги, цінності суспільної відповідальності особистості, яка орієнтується на взаємодопомогу і підтримку, кооперативні установки та товариську

прихильність до людей [129, 7-8].

Крім егоцентризму пізнавальних процесів у психології, поняття "егоцентризм" активно використовується для характеристики якості чи стану особистості, тому Т. Пашукова вважає доцільним виділити із загальної системи класифікації особистісний егоцентризм. На її думку, особистісний егоцентризм може бути як причиною, так і наслідком пізнавального і комунікативного егоцентризму [129, 6]. Егоцентризм, як якість особистості, може супроводжувати деякі акцентуації характеру та психічні захворювання (істерія, шизофренія) [91]. На основі того, що егоцентризм виражає індивідуально-психологічні властивості особистості, виділяють дві форми особистісного егоцентризму: екстравертований та інтровертований егоцентризм.

Для інтровертованих шизоїдів характерним є замкненість, швидка виснажуваність, прагнення бути наодинці зі своїми думками, хвилюваннями, а також фіксація на них. Оточуючі люди мають великі труднощі у спілкуванні та у взаємодії з ними. Причина полягає у тому, що інтровертовані шизоїди під час спілкування байдужі до вербальних і невербальних сигналів інших, не можуть ефективно використовувати зворотній зв'язок. Їх інтровертований егоцентризм детермінується аутичним станом їх его-системи [99, 159-160].

Демонстративність у спілкуванні з оточуючими властива екстравертованим істероїдам. Свої думки, погляди та хвилювання вони, на відміну від інтровертованих шизоїдів, нагромаджують на своїх співрозмовників, при цьому підкреслюючи свою індивідуальність, відмінність від інших і прагнення постійно бути в центрі уваги. Мова у більшості випадків еготична, оскільки відображає постійне прагнення говорити лише про себе. Слід зазначити, що істероїдні риси досить часто вже притаманні дитині в ранньому віці.

Надмірна орієнтація на власну персону заважає і шизоїдам, і істероїдам ефективному спілкуванню та тактовному поведженню з оточуючими. В обох випадках, таким особистостям властива неадекватно завищена самооцінка і рівень домагань, нереальне уявлення про себе, які ускладнюють вироблення

соціальної компетентності. Люди з егоцентричними властивостями психіки досить “незручні” і “важкі” для суспільного виховання. Але все ж таки, їх виховання можливе і чим раніше воно почнеться, тим ефективніші будуть обрані способи корекції егоцентричних реакцій і змін в установках та свідомості, тим більш вірогідно, що життя людина набуде сенсу і тим самим на неї чекатиме благополучне життя.

Як якість особистості, егоцентризм є фіксованою установкою людини на своїх думках, хвилюваннях, уявленнях, діях, цілях, якостях характеру і темпераменту тощо. У зрілому віці егоцентризм може проявлятися у формі саморефлексії, тобто своєрідного аналізу власних якостей особистості, поведінки, висловлювань, потягів та намірів, емоцій і станів тощо.

Егоцентризм пов'язаний із егоцентричною позицією, яка сприяє автономізації особистості, віддаленню самої себе у самосвідомості і в реальних стосунках від інших людей. Така автономізація є дуже своєрідним способом реалізації егоцентричних потреб, до яких відносять потреби: в успіху, у співчутті, в опіці, у спілкуванні та емоційних контактах, у самоствердженні, у захисті "Я" і, навіть, у психосексуальній потребі. Егоцентризм проявляється у поведінці, манері міркування, семантиці мовлення у вигляді еготизму і ретрофлексії. Еготизм – це прагнення людини розповісти про себе, згадати про свої переваги, збільшуючи цим власну значущість, що може досягати рівня самозакоханості. Ретрофлексія, виражена у мові під час діалогу з іншими людьми, є критичною оцінкою індивідом своєї поведінки, дій, результатів діяльності, ставлення до себе як до суб'єкта аналізу та міркування. Така ретрофлексія відволікає увагу співрозмовника на персону того, хто говорить, і тому теж вважається егоцентризмом [129, 6; 131, 193-195].

Поняття «позиція» і «спрямованість» особистості дають можливість описати різні за об'ємом і змістом феномени егоцентризму. В змістовному плані феноменологія егоцентризму залежить від того, на чому людина фіксується: на своїх думках, уявленнях, точці зору чи на хвилюваннях, стані, на оцінці себе іншими чи переживає з приводу свого статусу і ставлення до себе.

За кількістю сфер, властивостей, станів, які охоплюються егоцентричною феноменологією, можна встановити об'єм егоцентризму особистості [130, 83].

У свою чергу, егоцентрична спрямованість характеризується не тільки стійкістю, але й інтенсивністю та дієвістю. За критерієм стійкості особи егоцентричного типу також різняться. Показником в цьому випадку виступає час. За показником часу егоцентризм різниться на такі типи: ситуативний, тотальний і локальний. Ситуативний проявляється під впливом значущих для людини проблем; тотальний – основа егоцентричної спрямованості; локальний – характеризується місцевим проявом.

Ситуативний тип егоцентризму виявляється у критичних чи кризових ситуаціях. Характерний для нестабільних життєвих ситуацій людини. На відміну від тотального, ситуативний має тимчасовий характер, піддається коригуванню. Ситуативний егоцентризм змушує особистість концентруватися на своїх психологічних проблемах з метою виходу з критичної чи кризової життєвої ситуації. Такий тип егоцентризму виникає внаслідок конфліктних ситуацій, під впливом значущих проблем для людини, образою, напруженою працею думки, в екстрених та екстремальних ситуаціях. Ситуативний егоцентризм іноді необхідний для внутрішнього світу індивіда, він дає змогу інтерпретувати власну спроможність-неспроможність, ступінь реалізованості своїх бажань і сподівань у зв'язку з затраченими зусиллями, об'єктивними можливостями і реальними досягненнями. Якщо егоцентризм тимчасовий (ситуативний), обумовлений кризовими чи критичними ситуативними причинами, то його слід називати егоцентричним станом. А якщо егоцентризм проявляється у людини постійно, то мова йде про якість психічних процесів чи егоцентричні властивості особистості [200, 18-22].

Локальний егоцентризм проявляється у мислительній діяльності у вигляді «блокувань», «зациклювань», рефлексії власного «я». Локальний егоцентризм також піддається корекції [50, 43-53]. При сформованій позитивній “Я-концепція” егоцентризм виявляється як локальний і позитивно впливає на розвиток особистості, зокрема сприяє самоаналізу й

прагненню до самовдосконалення. Основна функція ситуативного та локального егоцентризму – балансний механізм психологічного захисту особистості в певних життєвих ситуаціях.

Тотальний егоцентризм проявляється у вигляді егоцентричної позиції особистості, на базі якої розгортається егоцентрична спрямованість. Для тотального егоцентризму характерним є те, що він охоплює всі сфери особистості. Егоцентрична позиція особистості, у свою чергу, справляє негативний вплив на продуктивність мислительної діяльності, об'єктивну оцінку реальності [200, 18-22].

Розглянувши основні види і типи егоцентризму, слід зазначити, що кожен з них визначається в залежності від сфери його прояву під час взаємодії та спілкування з оточуючими людьми, а також від особливостей життєвої ситуації та індивідуальних якостей особистості.

У своєму дослідженні ми дотримуємось класифікації егоцентризму, запропонованої Т. Пашукової. Тобто, ми виділяємо такі види егоцентризму як: пізнавальний, комунікативний, моральний, особистісний.

Існування різноманітних визначень поняття егоцентризм, говорить про багатогранність цієї проблеми. Нами розглянуто: егоцентризм як властивість мислення і мови; як властивість особистості що відображає зміст стану смислоутворюючих компонентів свідомості; як стійка властивість его-системи; як індивідуальна якість особистості. На взаємодію з оточуючими людьми егоцентризм справляє як негативний, так і позитивний вплив. Негативний вплив егоцентризму проявляється в неадекватному сприйманні себе й навколишнього світу, зниженні продуктивності мислительної діяльності. Позитивний момент полягає в тому, що егоцентризм стимулює соціальну активність особистості, в деяких випадках виступає особливим механізмом психологічного захисту особистості. Розкрито значення таких основних понять, які пов'язані з егоцентризмом: децентрація, егоцентрична і соціоцентрична (деценрована) спрямованості особистості, егоцентрична позиція та еготизм.

Виділено і проаналізовано особливості кожного із видів та форм егоцентризму.

1.2. Дослідження егоцентризму у ранньому онтогенезі у вітчизняній та зарубіжній психології

На сучасному етапі розвитку психологічної науки, егоцентризм досліджують у загальнопсихологічному та соціально-психологічному аспектах. Переважно дослідження присвячені проблемам егоцентризму пізнавальних процесів, насамперед, дитячого мислення та мовлення, комунікативного егоцентризму, а також егоцентризму як властивості чи стану особистості.

Першим, хто звернув увагу і відкрив феномен егоцентризму у дитини, був швейцарський психолог Ж. Піаже. Згодом, інтерес до вивчення егоцентризму у дітей та дорослих виявили як зарубіжні, так і вітчизняні психологи: Л. Виготський, Є. Гейко, М. Доналдсон, Д. Елкінд, О. Запорожець, М. Кокс, П. Ллойд, М. Маратсос, О. Мельничук, Н. Мізіна, В. Недоспасова, Л. Обухова, Т. Пашукова, Дж. Флейвелл, Л. Фрідман, Д. Х'юз та інші.

Досліджуючи психологію дитячого мислення, Ж.Піаже вперше у термінологічну базу психологічної науки, вводить поняття егоцентризму. Згодом, завдяки розробленому комплексному підходу до вивчення невідомого на той час феномену, йому вдалося фундаментально дослідити пізнавальний егоцентризм і встановити причину його прояву. Під егоцентризмом він розумів певну стадію розвитку інтелекту, на якій дитина ще нездатна враховувати точку зору інших людей і розуміти власну суб'єктивність. Основна причина егоцентризму, на думку Ж.Піаже полягає в тому, що діти нездатні віддиференціювати власну точку зору від інших можливих, враховувати позицію інших людей і координувати її з власною [193, 359-340].

На ранніх етапах дослідження пізнавального егоцентризму Ж. Піаже було виявлено і описано егоцентризм дитячого мислення та мовлення, який він пов'язував з психічним розвитком дитини. (До егоцентризму пізнавальних процесів окрім егоцентризму мислення та мовлення нині відносять також

егоцентризм сприйняття).

Концепція дитячого егоцентризму в теорії Ж. Піаже посідає центральне місце. Згідно з цією теорією, "егоцентризм" позначає особливу стадію розвитку мислення і мовлення дитини від 3-х до 6-ти років. Вчений виходив з того, що між думкою дитини і реальністю, яка нею пізнається, існує дієво-утворюючий зв'язок. Згідно з його поглядами, взаємозв'язок між думкою і реальністю відбувається завдяки предметно-утворюючим діям індивіда з об'єктами, які включають цю реальність [140, 51].

Теорія Ж. Піаже містить низку ідей щодо закономірностей розвитку і встановлення взаємостосунків між людиною і середовищем. Перша ідея – це ідея трансформації, яка полягає в тому, що пізнання суб'єкт здійснює за допомогою дії з цими об'єктами. На ранній стадії психічного розвитку дитина активна в тому, щоб переміщувати, пов'язувати, комбінувати, вилучати і знову повертати предмети, з якими вона діє [114, 142]. Друга ідея – ідея конструкції полягає в тому, що об'єктивне знання завжди підпорядковане певним структурним діям, які, в свою чергу, і є результатом конструкції. Крім того, будь-якому суб'єкту властиві дві біологічні функції: організація та адаптація. За цією теорією, на певному рівні розумового розвитку структури мислительної діяльності являють собою особливі схеми дій. Якщо дія з об'єктом співпадає зі створеними раніше схемами дій, то пізнання індивідом здійснюється як асиміляція, тобто пристосування об'єкта до себе. А у випадку, коли дія з новим об'єктом не повністю охоплюється існуючими схемами, то відбувається пристосування схем до об'єкта через перебудову, яка називається акомодациєю, за допомогою якої безпосередньо розвивається інтелект.

Основні положення теорії Ж. Піаже чітко простежуються на стадії між 3-6-ма роками, коли дитина, виконуючи запропоновані дослідником задачі, діє з об'єктами, користуючись раніше утвореними структурами, і тому розглядає предмети такими, якими вони сприймаються нею, хоча вона ще не розуміє їх суті. "Реальне" сприйняття означає, що дитина ототожнює свої уявлення з предметами об'єктивного світу. Вона навіть не припускає, що інші люди

можуть бачити предмети інакше, якщо знаходяться в іншому місці чи по-іншому розуміють їх суть. У цьому і полягає дитячий реалізм.

Аналізуючи праці Ж. Піаже, можна стверджувати, що він пов'язував розвиток особистості з розвитком інтелекту. Вчений вказував, що поняття "егоцентризм" слід відносити до особистості, а в дослідженнях пізнавальних процесів краще б було використати термін "центрація" [141, 464].

Таким чином, розвиток особистості залежить від особливостей мислення, і навпаки. Розвиток мислення, згідно з теоретичними дослідженнями Ж. Піаже, проходить ряд стадій: аутизм - егоцентризм - стадія соціального мислення. Аутизмом він називає таку стадію, коли у дитини ще відсутні комунікативні навички, а тому вона проявляє асоціальність через природню нерозвиненість мислення. На другій, перехідній стадії, внаслідок особливостей дитячого мислення, дитина не може координувати власну точку зору з точкою зору інших людей. Це і називається егоцентризмом. На відміну від попередньої, егоцентрична стадія мислення має іншу причину - нерозвиненість інтелектуальних операцій зворотності, внаслідок чого дитина не приймає погляди інших. Дитина, яка знаходиться на стадії егоцентризму, думає, що інші сприймають світ, ситуацію, так само, як і вона, тобто ототожнює погляди інших людей зі своїми. Третя стадія, за Ж. Піаже, – це стадія дозрівання інтелектуальних структур, стадія появи соціального мислення, яка характеризується розвитком розумових операцій і як наслідок - використання механізму децентрації, який дозволяє зрозуміти точку зору іншої людини. Основна відмінність стадії соціально мислення від перших двох в тому, що вона має чітку спрямованість і підпорядкована законам логіки.

Таким чином, стадія розвитку інтелекту залежить від віку і біологічного дозрівання організму. Розвиток організму є біологічною основою визрівання інтелекту, а вік – показник накопичення соціального досвіду у вигляді знань і соціальних навичок, насамперед – навичок спілкування і взаємодії із людьми. Тому подолання егоцентризму пізнавальної сфери сприйняття і мислення не може виникати раніше

визначеного терміну визрівання інтелекту, яке відбувається поступово, якісно перетворюючись у відповідності з розвитком тих чи інших мислительних операцій [140, 51-231].

З метою дослідження розвитку інтелекту у дітей Ж. Піаже були розроблені спеціальні завдання. Деякі з них використовувалися для вияву егоцентризму, наприклад, специфічні задачі, які з часом отримали назву «Задачі піажевського типу». Особливість цих задач полягала в тому, що під час їх розв'язування дитині необхідно було зрозуміти і прийняти до уваги іншу точку зору, відмінну від власної. Однак, виявилось, що діти у віці 6-9 років виконували завдання виключно з власної позиції, що не передбачалося завданням. Це трактувалося як «нездатність» дитини виконати завдання, як невміння подумки децентруватися, тобто змінювати когнітивну перспективу, із-за неготовності сприйняття чи мислення поглянути на макет із трьох гір з іншої точки зору. Як висновок, доля егоцентризму дитячого мислення вирішується біологічним дозріванням і процесом соціалізації. Однак, в концепції, розробленій Ж. Піаже, більший акцент ставиться на соціальному факторі, як провідному для розвитку мислення дитини. Чим доросліша дитина, і чим більше вона спілкується з людьми, тим частіше вона стає на позицію децентрації. Виникає це внаслідок того, що у спілкуванні має місце збіг протилежних поглядів, що зумовлює розвиток децентрації. Відповідно до теорії Ж. Піаже, по мірі вікового дозрівання і набуття досвіду взаємодії з людьми, егоцентризм не тільки зменшується, але може зникнути взагалі. Це відбувається внаслідок появи нових розумових операцій і механізму децентрації, який сприяє погодженню точки зору дитини з іншими можливими точками зору.

Ж. Піаже доводив, що зниження егоцентризму відбувається не шляхом збільшення знань чи додавання інформації, а шляхом співвідношення дитиною власної вихідної точки зору з іншими можливими, а це дозволяє зробити лише певна стадія розвитку інтелекту, для якої характерним є об'єктивність і логіка.

У процесі дослідження егоцентризму мислення дітей, Ж. Піаже звернув увагу, що у дітей дошкільного віку існує мовлення, яке ні до кого не спрямоване, таке мовлення отримало назву егоцентричного. Ж. Піаже пов'язує егоцентризм мислення дитини з егоцентризмом мовлення, що є характерним для дітей дошкільників.

За критерієм комунікативної спрямованості мовлення дитини Ж. Піаже класифікував на дві великі групи – егоцентричне і соціалізоване. При егоцентричному мовленні дитина не прагне бути слухачем і їй не цікавить чи слухають її ті, до кого вона звертається. Вона має надію що її слухають і розуміють, тому вона і не впливає на інших з метою домогтися щоб її слухали. Мовлення вважається егоцентричним внаслідок того, що дитина говорить лише про себе і не прагне стати на точку зору співрозмовника чи вплинути на нього. Співрозмовник для неї – випадкова людина [141, 17]. Насправді, егоцентричне мовлення дитини не виконує комунікативної функції і не виступає інформаційним повідомленням. Егоцентричне мовлення виступає перешкодою для розуміння інших людей і координації їх поглядів. За даними Ж. Піаже, кількість егоцентричних речень становить майже більшу половину відсотків від загальної кількості фраз, які дитина промовляє [193, 355-336].

За концепцією Ж. Піаже, егоцентричне мовлення поділяється на три категорії: повторення (ехолалія), монолог, монолог двох чи колективний монолог. Кожна з цих категорій відрізняється тим, що мова дитини виявляється ні до кого не спрямованою [199, 183-187].

На відміну від егоцентричного, соціалізоване мовлення має комунікативну спрямованість і припускає цілеспрямовану передачу інформації, критику, наказ, прохання і погрозу, запитання і відповідь. Таке мовлення необхідне для взаємодії з оточуючими людьми, для обміну думками. Однак, соціалізоване мовлення проявляється у дітей епізодично [190; 138]. Соціалізоване мовлення Ж. Піаже поділяє на чотири категорії: адаптована інформація, критика, наказ, прохання і погрози, запитання і відповіді.

Ж. Піаже вважав, що егоцентризм мовлення має інтелектуальну природу, тобто є наслідком егоцентризму мислення, який наявний на ранніх стадіях онтогенезу особистості, а також залежить від навичок комунікативної взаємодії дитини з іншими людьми. Завдяки цим навичкам, створюються умови, в яких функції інтелекту реалізуються. Тобто, інші люди створюють соціально-психологічне середовище, яке виступає чинником, який сприяє виробленню комунікативних навичок і подоланню егоцентризму [140, 51-231].

Внаслідок того, що егоцентричне мовлення є наслідком егоцентричного мислення дитини, Ж. Піаже подав розвиток логічного мислення дитини у вигляді схеми в такій генетичній послідовності: позамовленнєве аутичне мислення – егоцентричне мовлення і егоцентричне мислення – соціалізоване мовлення і логічне мислення. Все сказане дозволяє зробити висновок про те, що доля егоцентризму дитячого мовлення аналогічна долі егоцентризму дитячого мислення. Тобто, разом з віковим дозріванням інтелекту, егоцентричне мовлення зменшується і зникає зовсім приблизно в 7-8 років.

Л. Виготський ознайомившись, з концепцією Ж. Піаже щодо дитячого егоцентризму, організував власні дослідження, присвячені проблемі мислення і мовлення дитини, які на той час були представлені на огляд науковій спільноті.

Аналізуючи з точки зору фактів і теорії концепцію дитячого егоцентризму, вчений, прийшов до власних остаточних висновків про стадії розвитку дитячого інтелекту та мовлення, які суттєво відрізняються від тих, які зробив його французький колега. Л. Виготський насамперед, наголошує на тому, що аутичне мислення ні в генетичному, ні у структурному і функціональному відношенні не є первиною стадією розвитку мислення і, відповідно до сказаного, зазначив, що егоцентризм дитячого мислення також не варто розглядати перехідною стадією між аутичною і об'єктивно-логічною стадією мислення [141, 416-423].

Л. Виготський розглядав і розумів природу егоцентричного мовлення принципово інакше, ніж Ж. Піаже. З метою вивчення психологічної природи

виникнення мовленнєвого егоцентризму та основних його функцій в дитячому віці, ним були організовані експериментальні та клінічні дослідження, які показали, що егоцентричне мовлення у діяльності дитини відіграє надзвичайно важливу роль. У тих випадках, коли експериментатором навмисно організовувалися експериментальні порушення, які викликали складнощі у дітей під час виконання роботи, коефіцієнт егоцентричного мовлення у них підвищувався вдвічі, у порівнянні з нормальним коефіцієнтом який був підрахований Ж. Піаже. Це свідчить про те, що дитина, яка зустрілася з труднощами під час роботи, намагається осмислити ситуацію, що склалася. Між тим, коли порушення не викликалися під час діяльності, коефіцієнт мовного егоцентризму був нижчий, навіть ніж у досліджуваних Ж. Піаже. На цій підставі, Л. Виготський зробив висновок про те, що саме труднощі, які виникають під час діяльності, є головним фактором виникнення егоцентричного мовлення у дитини. Таке мовлення виступає своєрідним способом мислення і виконує функцію орієнтування та планування власних дій у ситуації, що склалася [141, 429-430].

З позиції культурно-історичної концепції, вчений стверджував, що природа дитячого мовного егоцентризму розглядається як соціальна, а всі вищі психічні функції виникають у ході співпраці дитини з дорослими. Інтеріоризуючись, вони стають індивідуально притаманними кожній дитині, перетворюючись у її індивідуальні функції. Згідно з законом розвитку вищих психічних функцій, що виникають спочатку у колективній взаємодії, егоцентричне мовлення є одним з феноменів переходу від мовлення для інших до мовлення для себе, перехід від інтерпсихічних функцій до інтропсихічних [44, 42-79].

За Л. Виготським, розвиток вищих психічних функцій пов'язаний з навчанням та з засвоєнням заданих взірців. Вони виникають поступово всередині процесу співпраці та впливу дорослого на дитину, інтеріоризуючись, переходять від внутрішнього плану до зовнішнього, перетворюючись у функції, які притаманні власне дитині. Егоцентризм

з'являється в той час, коли структура мови перебудовується. Спочатку це зовнішнє мовлення для себе, для регуляції своєї поведінки дій. Лише згодом, разом з виникненням внутрішнього мовлення, підключається до функцій мислення.

Варто розглянути і той факт, що Л. Виготський прийшов до протилежного висновку відносно того, що егоцентричне мовлення дитини є проявом егоцентризму мислення, який раніше зробив Ж. Піаже. І з цього приводу він зазначає: “Інтелектуальна функція егоцентричного мовлення не є прямим відображенням егоцентризму дитячої думки, але демонструє, що егоцентричне мовлення за певних умов стає засобом реалістичного мислення дитини” [141; 434]. Це говорить про те, що між егоцентричним мовленням і егоцентричним характером мислення може не існувати ніякого зв'язку. Тому що, егоцентричне мовлення виконує функцію прямо протилежну егоцентричному мисленню, функцію реалістичного мислення [141, 434].

На підставі аналізу отриманих даних, Л. Виготський прийшов до висновку, що егоцентричне мовлення – це особлива форма мовлення дитини. Оскільки, першочергова функція мовлення – це функція повідомлення, соціальної взаємодії, то первісне мовлення дитини вважається соціальним. Воно розвивається за принципом диференціації окремих функцій і приблизно у 7-8 років досить різко диференціюється на егоцентричне та комунікативне мовлення. І, відповідно до гіпотези Л. Виготського, егоцентричне мовлення виникає на основі соціального, шляхом перенесення набутих дитиною соціальних форм поведінки, форм колективної співпраці, у сферу особистісних психологічних функцій. У свою чергу, на основі егоцентричного мовлення, виникає внутрішнє мовлення, яке і є основою мислення дитини, як аутичного, так і логічного. Процес виникнення внутрішнього мовлення відбувається шляхом відокремлення від егоцентричного мовлення, поступового скорочення і кінцевого його перетворення у внутрішнє мовлення. Тому егоцентричне мовлення і вважається Л. Виготським особливою, проміжною формою від мовлення зовнішнього до

мовлення внутрішнього, від соціального мовлення до індивідуального [141, 437-438]. Егоцентричне мовлення – це мовлення, яке займає проміжну позицію між мовленням дитини, що бере участь у спілкуванні з іншими людьми, і внутрішнім мовленням для себе. Егоцентричне мовлення – це ніби те міркування, яке відбувається із самим собою, чи мислення вголос. Тому Л. Виготський вважав, що егоцентричне мовлення не згасає з віком, а переходить у внутрішній план [141, 433].

З огляду на вище сказане, генетичний розвиток мовлення дитини за Л. Виготським, має таку схему: соціальне мовлення – егоцентричне мовлення – внутрішнє мовлення. І на певному етапі розвитку дитини егоцентричне мовлення є необхідним для самоствердження особистості та прояву своєї особистості.

Міркування та зауваження, які були наведені Л. Виготським, змусили Ж. Піаже переглянути свої положення щодо егоцентризму мовлення дитини та в деяких випадках погодитись з радянським вченим. На основі цього Ж. Піаже було зроблено остаточний висновок про те, що дитяча мова егоцентрична не цілком. Але в той же час він відмітив, що феномен егоцентричного мовлення має місце, хоча коефіцієнт його непостійний, а тому ним особливо не обговорювався, оскільки досить часто був неправильно сприйнятий опонентами. Ж. Піаже особисто робив наголос на тому, що егоцентризм являє собою головну перешкоду для координації точок зору та для кооперації дитини з оточуючими людьми. Саме завдяки встановленню відносин кооперації відбувається усвідомлення інших точок зору, розвиток мислення. Вчений вважав відносини кооперації однією з умов подолання егоцентризму [199].

Узагальнюючи, можемо зробити висновок, що для Ж. Піаже егоцентричне мовлення являє собою мовлення дитини зі своєї точки зору, а для Л. Виготського – це мовлення для себе. Поряд з цим, обидва психолога вважали що егоцентричне мовлення є перехідною стадією розвитку мовлення дитини, однак вбачали різні шляхи його розвитку.

Проаналізувавши концепції Ж. Піаже та Л. Виготського, які досить

усталились у психологічній науці, можна простежити низку факторів, які впливають на величину егоцентричного мовлення дитини. Один із вагомих факторів, на які звертали увагу обидва вчені - соціально-психологічний фактор. Коефіцієнт егоцентричного мовлення навіть в однієї дитини, на думку Ж. Піаже, може варіювати в залежності від її активності, соціального середовища та типу соціальних відносин, які існують між дитиною і дорослим, чи від типу відносин між дитиною і дітьми-ровесниками. Але, завдяки одержаним коефіцієнтам, виявлена наступна закономірність: там де використовується авторитарний стиль взаємовідносин дорослого з дитиною, значно підвищується коефіцієнт егоцентричного мовлення. Наявність дискусії і суперечок між однолітками активізує соціалізоване мовлення. В ситуації коли, дитину не розуміють, коли її не можуть чути оточуючі, тобто дитина не має змоги самоствердитись чи вступити у систему відносин з іншими, тоді коефіцієнт егоцентричного мовлення збільшується. І саме цей соціально-психологічний аспект є свідченням зв'язку егоцентризму мовлення з розвитком особистості дитини.

Друга закономірність полягає в тому, що чим молодша дитина, тим більшим є її егоцентризм. У порівнянні з віком, ситуації, в яких вимірюється коефіцієнт егоцентричного мовлення, розрізняються менше. Найбільша величина егоцентризму виявляється у 3-и роки. У цей час егоцентричне мовлення складає 75% від усієї спонтанної мови дитини, у 6-сть років - 48-50%, у 7 років - 27%. На думку Ж. Піаже, егоцентричне мовлення після семи років може в нормі взагалі зникнути, оскільки темпи його зниження від трьох до шести років дуже значні.

Тимчасом, оприлюднені серед кола наукової громадськості дві здавалося б безсуперечні концепції дитячого егоцентризму, і до цього часу викликають обговорення серед науковців, які намагаються критично підійти до їх розгляду. Так, з'явилося ряд досліджень, присвячених впливу позиції дитини на появу егоцентризму. Під позицією, в конкретному випадку розуміють місце чи положення дитини відносно просторового розміщення.

В своїх працях Дж. Гібсон, висвітлює питання ролі позиції на виникнення егоцентризму у дітей. І цим заперечує факт приписування дітям егоцентризму взагалі. Егоцентризм він пов'язував зі сприйняттям простору, яке залежить від місця, що займає дитина у даний момент часу [54].

Значення позиції висвітлюється і в експериментальних дослідженнях Р. Янотті, де перевірялася гіпотеза про роль децентрації як механізму врахування точок зору інших у подоланні егоцентризму пізнавальної сфери у дітей. Однак, на відміну від результатів дослідження Дж. Гібсона, в його експериментах припущення Ж. Піаже про збільшення з віком у дитини здатності до децентрації і зменшення егоцентризму на перший погляд, емпірично підтверджувалося. В цих дослідженнях подолання егоцентризму переважно ґрунтується на формуванні здатності уявити себе на місці іншого, тобто на соціально-перцептивній компетентності. Дослідником були виділені наступні вікові періоди розвитку цієї здібності. Перший період - до 6-ти років дитина може усвідомлювати, що у іншої людини можлива інша точка зору. Другий період - приблизно в 9 років дитина може зрозуміти думки і почуття іншої людини і розуміє, що сама є об'єктом думки іншої людини. І останній період - у віці 10-12 років дитина розуміє, що інша людина здатна вгадати її власні уявлення про неї [217, 119-124].

Дж. Смедслунд також був прихильником ідей Ж. Піаже. За допомогою власних досліджень намагався зрозуміти джерело розвитку децентрації. На його думку, розвиток децентрації пов'язаний не тільки з індивідуально-предметною діяльністю, а із взаємодією дитини з оточуючими та у формуванні ставлення дитини до позиції інших людей. Як і Ж. Піаже, великого значення Дж. Смедслунд надавав комунікативним конфліктам. Він підтвердив відому вже на той час гіпотезу про те, що саме завдяки конфліктам діти починають розуміти відносність своєї позиції і співвідносити її з точками зору інших людей [219, 135-136].

З огляду вище зазначених досліджень, під позицією розуміється соціально-психологічно внутрішня позиція, яку можна назвати думкою,

оцінкою. Втім, це вже не місце, яке займається суб'єктом у просторі, не перцептивне поле візуального сприйняття, а соціально-психологічна якість особистості, що відноситься до вміння розуміти інших людей. А розуміння намірів, думок інших пов'язане безпосередньо із здатністю людини уявити себе на місці іншого, а це залежить від розвитку механізму соціальної децентрації.

Серед представників західної психологічної школи є і такі, що не розділяють поглядів Ж. Піаже, серед них: М. Доналдсон, П. Ллойд, М. Маратсос, М. Х'юз та інші. За допомогою власних досліджень вони дійшли однозначного висновку про те, що діти дошкільного віку не завжди егоцентричні і цілком можуть розуміти оточуючих людей, а також визначати чужу і власну позицію [65; 218].

М. Х'юз розробив спеціальні завдання, які, на перший погляд, були схожими із завданнями Ж. Піаже. Від дітей вимагалось прийняти до уваги протилежну точку зору, уявити чи побачить інша людина той чи інший предмет, при цьому дитині пояснювали ситуацію і те, що вона повинна зробити доти, поки вона повністю не усвідомлювала ці завдання. Після чого проводився основний експеримент з ускладненням завдань. Тобто, завдання поставлені перед дитиною, були нею усвідомленими. В результаті аналізу даних експерименту, дослідник прийшов до висновку, що діти віком від 3,5 до 5 років цілком можуть уявити те, що може побачити інша людина. А це значить, що у дітей дошкільного віку немає ніяких труднощів з децентрацією [65, 23-26].

Завдання для дітей у дослідженнях М. Маратсосо також були схожі на задачі піажевського типу. Однак, він теж вніс певні зміни, як і його попередник М. Х'юз. Перед дитиною поставало завдання пояснити експериментатору місце знаходження іграшки. У цьому дослідженні дитина повинна була уявити те, що побачить інша людина, якщо буде дивитись на цей же предмет, але з іншого просторового положення [218; 65,35]. Зміни, які внесли обидва дослідники у свої завдання, дали успішні результати. Окрім того, що діти в дошкільному віці здані до децентрації і виявляють

високу ступінь чутливості до стану оточуючих, вони демонструють ще один соціально-психологічний аспект мотиваційної природи дитячого егоцентризму.

П. Ллойд при вивченні тієї ж самої проблеми в своїх завданнях застосував іграшку, яка умовно погано розмовляла, і дитина повинна була допомогти їй у спілкуванні. Втім дослідження не виявило певних особливостей, які б вказували на егоцентризм як на серйозну перешкоду під час спілкування. Тому остаточним був висновок про те, що діти дошкільного віку не обмежені у здатності до децентрації чи оцінці точки зору іншої людини, як це стверджував Ж. Піаже [65; 35-36].

Зважаючи на вище сказане, можна зробити висновок, що отримані дані досліджень П. Ллойда, М. Маратсоса, М. Х'юза, поставили під сумнів положення про те, що егоцентризм – стадія розвитку дітей дошкільного віку. Результати їх досліджень свідчать про те, що при виконанні завдань Ж. Піаже діти відчували значні труднощі, тому що від них вимагалось застосовувати поняття ліво-правого перевертання, яке не в достатній мірі розвинуто у дитини цього віку, а також у більшості випадків діти не розуміли, що їх просять зробити, а тому і проявляли егоцентризм.

М. Доналдсон, посилаючись на дані П. Ллойда, М. Маратсоса та М. Х'юза, теж прийшла до висновку, що діти не могли розв'язати задач Ж. Піаже тому, що не розуміли умов завдань. А якщо б завдання піажевського типу дитина розуміла, то вона б їх легко і правильно виконувала. Однак, причиною може бути не стільки нерозуміння дітей, а скільки невміння дорослих легко і зрозуміло пояснити дитині завдання. На думку науковця, це особливо помітно в сучасних умовах навчання дітей у школі. Часто вчителі забувають про відстань у знаннях між ними та учнями і тоді дітям буває досить важко зрозуміти той зміст, який вкладає учитель при поясненні матеріалу. Це означає, що дітям буває важко вчитися через егоцентризм дорослих. Таким чином, своєю критикою М. Доналдсон ставить під сумнів взагалі існування егоцентризму як особливості мислення

дошкільників і вважає, що егоцентризм притаманний дорослим, а саме тим дослідникам, які не змогли довести до свідомості дітей, що вони хочуть від них [65; 28].

Проте, Л. Фрідман критично ставиться до висновків М. Доналдсон, М. Маратсоса, М. Х'юза, з приводу дитячого егоцентризму [197, 48-53]. Вона заперечує факт відсутності егоцентризму у дітей дошкільного віку. Підставою для цього стало власне дослідження пізнавального егоцентризму у співпраці з Н. Мізіною, побудоване з урахуванням особливостей сприйняття дитиною простору. Досліджувалося не лише сприйняття дитиною простору, а й просторових відносин між об'єктами. Зазначимо той факт, що під час дослідження соціально-психологічні відносини між задіяними особами зводилися до мінімуму.

В основу своїх досліджень Л. Фрідман поклала особливості орієнтування у дітей, що задаються системою координат. Вона виділила два види орієнтування у просторі. Суть першого виду полягає у виборі об'єктом положення на площині чи в просторі відносно суб'єкта пізнання. Другий вид передбачає, вибір взаємного розміщення об'єктів на площині чи у просторі. У першому виді орієнтування суб'єкт є центром, відносно якого він сам установлює положення в просторі того чи іншого об'єкта пізнання. За допомогою другого виду – виступає у ролі оцінювача взаємного положення візуально сприйманих об'єктів. Разом з віковим розвитком, дитина поступово оволодіває цими двома видами орієнтування, розуміючи, що її тіло – система координат для орієнтації у просторі. Лише після того, коли дитина засвоїла розташування об'єктів відносно системи координат, можна говорити про пізнавальний егоцентризм, який мав на увазі Ж. Піаже. А до того часу, коли дитина не використовує природну систему координат і не визначає положення предмета в реальному просторі чи на макеті у власній уяві, вона не зможе розв'язувати задачі на орієнтацію, які пов'язані з позиції іншої людини. В цьому і полягає вся трудність завдань Ж. Піаже [197, 48-53].

Експеримент Л. Фрідман і Н. Мізіної складався з окремих етапів для кожного з яких були розроблені спеціальні завдання. В експерименті брали участь діти дошкільного віку старшої групи дитячого садочка (15 осіб) та першокласники (15 осіб).

На першому етапі використовувався макет місцевості, на якій було зображено скелі, кущі, озера, ліс. На відкритій місцевості макету ставили іграшку (білочку), а досліджуваному давали іншу іграшку (зайчика). Дитину просили допомогти зайчику сховатися від білочки, а потім навпаки. Другий етап дослідження передбачав появу третього персонажу (тигрятя). Завдання дитини полягало у тому, щоб сховати зайченя так, щоб його не бачила ні білочка, ні тигренок. З першим завданням впорались всі без виключення діти дошкільного віку старшої групи і першокласники, а з другим - лише дві дівчинки. Отже, егоцентризм під час проведення експерименту не виявився.

Попри все, згодом Н. Мізіна організувала наступний експеримент, в ході якого використовувався плакат з намальованим планом місцевості, де були зображені два будиночки з доріжками та різними об'єктами. Дитина повинна була вголос запросити і пояснити своєму другові дорогу до свого будиночка за допомогою телефону. В цій експериментально змодульованій ситуації дитина повинна стати на позицію того, хто до неї йде і орієнтувати його на невідомій місцевості для того, щоб той обрав правильну дорогу. Як виявилось, в цьому експерименті жоден з дошкільників не виконав це завдання. У першокласників результати були кращі, більшість правильно пояснили дорогу, але не всі. Вартий уваги і той факт, що аналогічний експеримент Н. Мізіною було проведено серед дорослих. Виявлено, що в задачах піажевського типу у частини дорослих просторовий егоцентризм має місце також.

Беручи все це до уваги, автори, описаних нами експериментів, зробили узагальнення про те, що Ж. Піаже, відносно егоцентризму дитини мав рацію, на відміну від М. Доналдсон. І ті задачі, які використовувалися Ж. Піаже і М. Х'юзом під час досліджень є різними, як і процедури їх оформлення, а тому

ведуть до різного трактування змісту егоцентричної феноменології дитячого мислення.

Висновки, які зробили Н. Мізіна і Л. Фрідман на основі власних експериментів, наступні: по-перше, егоцентризм пізнавальної сфери у дітей дошкільного віку і молодших школярів наявний в усіх експериментах піажевського типу, тому що пов'язаний з системою просторової орієнтації дитини; по-друге цей тип егоцентризму може мати місце і у дорослих; а по-третє, спонтанно егоцентризм не долається на початок підліткового віку.

Дослідження М. Доналдсон, М. Х'юза, зазнали критики і з боку М. Кокс. Аналізуючи за допомогою фактів і теорії задачу Ж. Піаже «три гори» і задачу, яка використовувалась на інтерпретацію невидимих об'єктів у М. Доналдсон, М. Х'юза, зазначила, що на відміну від першої задачі, друга не вимагає складного зв'язку просторових відношень. Знання більш складних просторових сцен (як вигляд трьох різної величини гір) з'являється пізніше, ніж передбачувала М. Доналдсон. Інтерпретація задачі піажевського типу полягає у тому, що діти, опираючись на егоцентричну точку зору, просто обирають кращий вид сцени. М. Кокс пропонувала дітям таку ж задачу, як і Ж. Піаже, але на столі були розкладені предмети різної величини – глечик, пляшка, склянка. Діти обирали той вид предметів, який дозволяв бачити їх всі одночасно, і відхиляли той вид, в якому один із предметів перешкоджав сприйняттю іншого [178, 414].

Ряд експериментів, спрямованих на дослідження умов та механізмів подолання егоцентризму дитячого мислення, проводились і вітчизняними психологами в рамках культурно-історичного підходу. За даними Д. Ельконіна, який вивчав дитячий егоцентризм, вставлено, що саме рольова колективна гра, яка є провідним видом діяльності дошкільника, сприяє подоланню пізнавального егоцентризму [123; 209; 210]. Це відбувається внаслідок того, що під час гри діти досить часто змінюють ролі, переходять з позиції дитини на позицію дорослого, а це все призводить до розширення її уявлення про власну позицію відносно позиції оточуючих людей. Рольова гра є основою для

встановлення взаємин кооперації, виникає потреба пристосовуватися до світу інших людей, а як наслідок – створюються умови для координації різних позицій. Потреба у координації позиції сприяє розвитку децентрації

В свою чергу, В. Недоспасова, яка вивчала структуру децентрації, як основного механізму в подоланні дитячого егоцентризму, за допомогою організованих досліджень перевірила припущення Д. Ельконіна про значення рольової гри у подоланні дошкільниками пізнавального егоцентризму [210]. Дослідниця егоцентризм дитини пов'язувала з позицією і системою відносин, яка з нею пов'язана. Дитина, розглядаючи дійсність скрізь призму власних інтересів та цілей, не враховуючи з одного боку, точку зору інших людей, а з іншого – об'єктивних характеристик предметів, цим самим і проявляє егоцентричну позицію. Подолати егоцентризм, детермінований позицією, можна, якщо спочатку навчити дитину розрізняти своє положення і положення інших, а потім застосувати ці знання до системи відносин. Структура позиції включає два компоненти: перший – це точка відліку, а другий – система взаємовідносин. Обидва компоненти позиції в дослідженнях В. Недоспасової були прийняті до уваги [110, 44]. Внаслідок цього, нею була сформульована гіпотеза про те, що уміння дитини враховувати під час міркування власну позицію і позицію інших людей, сприяє подоланню дитячого егоцентризму. Цілеспрямоване подолання дитячого егоцентризму в експериментах В. Недоспасової виявилось можливим у дітей дошкільного віку завдяки виробленню механізму децентрації.

Аналіз результатів експерименту дозволили його організаторам виділити такі умови подолання егоцентризму: вікове дозрівання біологічних структур і спонтанний розвиток інтелекту; досвід дитини з координації точок зору, який найбільш активно виробляється в дитячій сюжетно-рольовій грі, як провідній діяльності дошкільника; егоцентризм долається завдяки формуванню механізму децентрації.

Л. Обухова досліджувала психологічні механізми подолання егоцентризму пізнавальної сфери у дітей. Вона вбачала тісний зв'язок

егоцентризму з особливостями орієнтування дитини, а насамперед з типом орієнтації. Зважаючи на це, егоцентризм долається шляхом поступового формування у дитини іншого типу орієнтування, ніж того, який вона використовувала до цього часу в ході розв'язання задач [117, 157]. У своїх дослідженнях Л. Обухова використовувала метод формування типу орієнтування у дітей за відповідною класифікацією. Спочатку дослідниця перевірила, чи дійсно у дітей має місце пізнавальний егоцентризм. З цією метою було повторено дослідження Ж. Піаже в московських школах і виявлено, що відповіді дітей того ж віку по формі не відрізнялись від відповідей, які встановив Ж. Піаже [117, 139].

З огляду результатів дослідження, Л. Обухова прийшла до висновку, що під час розв'язання задач егоцентризм дітей викликаний першим типом орієнтування за класифікацією П. Гальперіна. Для такого типу орієнтування характерна стихійність в системі орієнтування, дії дитиною виконуються шляхом спроб і помилок. Орієнтування першого типу для дитини є звичним, оскільки вона у своєму житті опирається на безпосереднє сприйняття, йому діти вчаться самостійно, а при другому типі – завдяки дорослим, які дають вказівки. Завдяки цьому типу набувається накопичення знань, що відповідають певним вимогам. Другий тип орієнтування можливий в тому випадку, коли дитина здатна засвоїти інші способи сприйняття і розуміння завдань відмінні від його власних, тобто, якщо вона здатна до навчання. За третім типом орієнтування діти вчаться аналізувати об'єкти, які дозволяють самостійно визначити систему орієнтування, необхідну для правильного виконання будь-якого завдання.

Експерименти Л. Обухової, які були спрямовані на допомогу дітям у подоланні їх егоцентричної залежності від безпосереднього сприйняття за рахунок орієнтування, передбачали використання третього типу орієнтування, в якому важливу роль відігравали еталони та критерії. Річ у тім, що за допомогою саме цих знарядь можна дати об'єктивну характеристику об'єктам. Якщо навчати дітей використовувати еталони, міри та інші допоміжні засоби,

то це призведе до формування нового опосередкованого способу мислення. Аналіз результатів засвідчив, що використання дітьми цих засобів під час дослідження призвів до суттєво протилежних результатів, які були встановлені Ж. Піаже. Тобто, в експериментах, в яких використовували навчання дітей орієнтуванню, факт егоцентризму мислення і феномен центрації не виявився. Зважаючи на це, Л. Обухова зробила висновок, що одна з причин егоцентризму полягає у способі орієнтування, який є характерним для дитини.

Дослідження егоцентризму дитячого мислення, які були розпочаті в руслі генетичної психології Ж. Піаже, дозволили розкрити багатогранність даної психологічної проблеми, з'ясувати причини виникнення феномену егоцентризму. Завдяки порівняльному аналізу теоретичних концепцій Ж. Піаже та Л. Виготського щодо природи виникнення егоцентричного мовлення, було зроблено висновок про важливість процесу соціалізації у подоланні егоцентричності дитини. Огляд досліджень Л. Виготського, М. Доналдсон, М. Маратсоса, В. Недоспасової, Л. Обухової, Ж. Піаже, М. Х'юза та інших дав можливість виділити основні шляхи подолання егоцентризму та умови, які сприяють розвитку механізму децентрації у дитини.

1.3. Психологічні особливості прояву егоцентризму в молодшому шкільному віці

Традиційно у вітчизняній психології молодшими школярами вважають дітей віком від 6-7 до 10-11 років, які навчаються у 1–4 класах сучасної школи. Основою для його визначення є час вступу та навчання дитини у початковій школі. Тому, психічний і особистісний розвиток дитини у цьому віці зумовлюється особливістю соціальної ситуації розвитку – навчанням у початковій школі. У психологічній літературі прийнято вважати цей віковий період етапом завершення дитинства. Головною особистісною характеристикою молодшого школяра є прийняття і усвідомлення своєї внутрішньої позиції, тому іноді цей вік ще називають зрілим дитинством.

Психологічні особливості молодшого школяра досліджували Б. Ананьєв, Л. Божович, М. Волокітіна, В. Давидов, Д. Ельконін, Г. Костюк, Г. Люблінська, С. Максименко, А. Маркова, О. Пенькова, Ю. Полуянова, В. Рєпкін, О. Скрипченко, Г. Цукерман та інші.

У молодшому шкільному віці відбувається зміна провідної психічної діяльності - з ігрової на навчальну. Навчання у школі пов'язане із систематичним засвоєнням молодшим школярем теоретичних знань, його основою виступає пізнавальний інтерес і нова соціальна позиція. Дитина починає усвідомлювати, що вона виконує суспільно важливу діяльність – вчиться – і значущість цієї діяльності оцінюють люди, які оточують її. Під впливом навчальної діяльності відбуваються якісні зміни особистості молодшого школяра: удосконалюються пізнавальні процеси, відбувається формування вищих психічних функцій, збагачується світ емоцій та почуттів, розширюється світогляд та коло пізнавальних інтересів, сфера соціальних контактів, відбувається невідпинний розвиток особистості молодшого школяра.

Вітчизняні психологи розглядають розвиток особистості дітей цього вікового періоду крізь призму учбової діяльності, як такої, що породжує основні психологічні новоутворення, характерні для даного вікового етапу. Виділяють такі основні новоутворення: довільність психічних процесів і поведінки, знання про себе, усвідомлення своїх стосунків з оточуючими, внутрішній план дій і вчинків, формується ієрархія мотивів, рефлексія.

Провідне місце в психічному розвитку дитини молодшого шкільного віку посідає формування довільності і опосередкованості всіх психічних процесів - завдяки первинному засвоєнню системи понять. Зокрема, М. Савчин зазначає, що довільність на цьому віковому етапі виявляється в умінні свідомо ставити цілі, шукати і знаходити засоби їх досягнення, долати труднощі та перешкоди. Протягом усього молодшого шкільного віку дитина вчиться керувати своєю поведінкою, психічними процесами, адже вимоги до неї з перших днів перебування у школі передбачають досить високий рівень довільності. Тому молодший школяр долає свої бажання і здатен керувати

своєю поведінкою на основі заданих зразків, що сприяє розвитку довільності як особливої властивості психічних процесів і поведінки [170, 173].

Провідний фахівець у галузі дитячої психології Л. Божович вважає, що знання про себе самого є визначальним чинником для становлення особистості молодшого школяра, яке дає йому можливість керувати власною поведінкою і діяльністю, завдяки формуванню механізму саморегуляції на підставі об'єктивних і різнобічних знань про себе [22].

Л. Виготський зазначав, що на перехідному етапі від дошкільника до молодшого школяра має місце «симптом утрати безпосередності», який свідчить, що між бажанням щось зробити і самою діяльністю виникає новий момент – з'ясування, що дасть дитині конкретна діяльність. Цей симптом виявляється як внутрішня орієнтація в тому, який сенс може мати для дитини здійснення діяльності: задоволення чи незадоволення своїм місцем у стосунках з дорослими, ровесниками [41, 376; 40, 197-212]. Згідно вище зазначеного, Д. Ельконін наголосив на тому, що саме в цей віковий період уперше виникає емоційно-сміслова орієнтувальна основа вчинку, яка знаменує перехід на нову стадію розвитку.

У ході розвитку особистості молодшого школяра, під впливом навчальної діяльності розвивається і набуває нового рівня самосвідомість, яка проявляється як внутрішня позиція дитини. Вирішальну роль у розвитку самосвідомості молодшого школяра відіграє спілкування з ровесниками та дорослими, навчальна та трудова діяльність, що, в свою чергу, сприяє самовизначенню дитини як суб'єкта навчальної діяльності, формуванню Я-образу. Соціальні контакти молодшого школяра впливають також на первинну Я-концепцію – сукупність настанов щодо себе.

Здатність молодшого школяра усвідомлювати і аналізувати свою поведінку, М. Боришевський пов'язує із становленням його самооцінки. Завдяки засвоєнню в навчально-виховному процесі норм і цінностей у дитини формується установка на оцінку своїх можливостей, що є одним з основних компонентів самооцінки як складного особистісного утворення. В процесі

становлення особистості у дитини з'являються власні критерії оцінки і самооцінки, що вможливорює звернення до аналізу не лише способів дій в процесі розв'язування мисленнєвих задач, але й до аналізу окремих вчинків, поведінки загалом, а також рис характеру, особистісних особливостей, що пов'язано з дозріванням когнітивних передумов рефлексивного осмислення себе. До кінця молодшого шкільного віку самооцінка нерідко виступає домінуючим мотивом поведінки і діяльності [26, 25].

У свою чергу, становлення самооцінки молодших школярів обумовлює розвиток однієї важливої психологічної властивості – самоконтролю, яка виявляється у здатності дитини самотійно стежити за власними діями, вчинками, співвідносити їх з вимогами певних норм і правил і у відповідності з ними будувати свою поведінку. У процесі соціалізації особистості молодшого школяра відбувається розширення мотиваційної сфери самоконтролю. Для дитини значущими стають взаємовідносини з ровесниками. Прагнення зайняти сприятливе місце у середовищі ровесників, вимагає від дитини свідомого засвоєння і дотримання правил співжиття, а також вироблення власної системи поглядів і моральних цінностей, на підставі яких здійснюватиметься регулювання поведінки, що передбачає не пристосування, а узгодження власного "Я" з очікуваннями інших. Таким чином, оволодіння нормами поведінки і спілкування, розвиток самоконтролю є важливими показниками становлення рефлексивної самосвідомості дитини-молодшого школяра [135, 60].

Одним із центральних новоутворень молодшого шкільного віку є рефлексія, яка тісно пов'язана з децентрацією. У цьому віці вона тільки починає розвиватися на основі усвідомлення власних дій, психічних станів. Навчальний процес в школі побудований на необхідності розрізняти зразки суджень оточуючих і робити самотійні спроби в їх побудові, а це, в свою чергу, сприяє формуванню у молодших школярів уміння ніби збоку розглядати й оцінювати власні думки та дії з точки зору їх відповідності задуму та умовам діяльності. На відміну від дошкільника, молодший школяр здатен бачити особливості власних дій, оцінити їх орієнтуючись на

загальнокультурні зразки дій, які він набуває в діалозі з дорослими та порівнювати з діями інших людей [1, 506-507]. Завдяки розвитку рефлексії змінюється пізнавальна діяльність молодшого школяра, його ставлення до себе та до оточуючих, світосприйняття, змушує його не просто приймати на віру знання від дорослих, а й виробляти власну думку, власні погляди, уявлення про цінності, значущість учіння.

За концепцією Е. Еріксона, у молодшому шкільному віці формуються такі важливі особистісні утворення, як почуття соціальної і психологічної компетенції (за несприятливого розвитку – соціальної і психологічної неповноцінності, неспроможності), а також почуття диференціації своїх можливостей. На його думку, стимулювання в цей період компетентності є важливим фактором формування особистості [170, 174].

Г. Абрамова пов'язує молодший шкільний вік з набуттям навички орієнтування у власному внутрішньому світі, яка, на її думку, є важливою умовою для переходу до середнього шкільного віку [1, 515].

Г. Цукерман, аналізуючи психологічний розвиток молодшого школяра, наголошує на тому, що в цьому віці у дитини під впливом провідної діяльності, виникає потреба в іншій людині, формується здатність до погодження дій з урахуванням ігрової ролі партнера. При повноцінному формуванні вікових новоутворень спостерігається довіра до себе та інших людей, формується емпатія, здатність навчатися за взірцем та інструкцією, діяти подумки. Розвиваються соціальні навички співпраці з дорослими та однолітками. За умов несприятливого розвитку вікових новоутворень спостерігається неспроможність довіряти оточуючим, невіра у власні сили, занижена самооцінка, неорганізованість. Виникають труднощі при розв'язанні нестандартних ситуацій, відсутність уміння навчатися, має місце соціальний егоцентризм [203, 68-81]. Особистість молодшого школяра характеризується специфічними особливостями спонукальної сфери. Загалом, у молодшому шкільному віці формуються основи спрямованості спонукальної сфери (егоцентричної, просоціальної, гуманістичної).

Д. Ельконін, характеризує психологічні особливості молодшого шкільного віку, зазначає, що важливою особливістю особистісного розвитку дитини на межі дошкільного та молодшого шкільного віку є перехід від егоцентризму до децентрації.

У свою чергу, Л. Венгер, О. Запорожець, І. Каган, Б. Петров, М. Станкін, С. Степанов та інші відмічають, що специфічною особливістю пізнавальної сфери дітей початкової школи є егоцентризм, який обумовлений недостатнім розвитком вищих психічних функцій. Е. Блейлер, Л. Виготський, Н. Мізіна, Ж. Піаже, Л. Фрідман, Г. Цукерман пов'язують дитячий егоцентризм з віковими особливостями розвитку.

Соціально-психологічний фактор розвитку інтелекту, згідно вчення Ж. Піаже, проявляється в наступному. Спочатку, в силу егоцентризму, дитина не усвідомлює власної думки, вона постійно імітує речі і поведінку близьких їй людей. У період, коли думка соціалізується, з інтелектом відбувається важливе явище, яке трансформує асиміляцію і імітацію та призводить думку дитини до прогресивної оберненості. Здатність зійти зі своєї точки зору і стати на спільну точку зору, лишає асиміляцію її деформуючого характеру. З цього моменту дитина намагається знайти баланс між власною і протилежною точкою зору, тобто побудувати ланцюжок взаємних відносин.

За даними Г. Цукерман, егоцентризм, як особистісна детермінанта розумового розвитку, проявляється на кожному віковому етапі розвитку особистості, але в новій формі [201; 202; 203].

“...Перехід від однієї форми егоцентризму до іншої відбувається «діалектичним способом»: ті ж самі інтелектуальні структури, які звільняють дитину від нижчої форми егоцентризму, приводять її до того ж егоцентризму, але на більш високому інтелектуальному рівні.” – вважає Л. Обухова [118, 40-48].

На межі доопераціональної і конкретної стадії мислення, егоцентризм молодшого школяра проявляється в тому, що власну точку зору він вважає єдиною можливою й ототожнює її з іншими. Егоцентризм, як пізнавальна

позиція, на даному віковому етапі призводить до нерозуміння об'єктивних відношень, ускладнює процес усвідомлення і самоспостереження. Егоцентрична позиція дитини не дозволяє їй адекватно сприймати себе, гальмує встановленню між іншими і власним "Я" системи спільних і взаємних стосунків. Все це відбувається внаслідок того, що в перших-других класах фактор соціальності у відносинах між дітьми – мінімальний. У цьому віці лише починає формуватися усвідомлення власного "Я" і навик координації власної точки зору з позиціями інших, оскільки інтелектуальна сфера повністю ще не сформувалася і повністю не засвоєними залишаються моральні норми і принципи. Тільки досягнувши певного віку і розвитку, дитина стає здатною до співпраці з іншими завдяки розподілу позицій і координації своєї та чужої точок зору.

Недостатня потреба і малий досвід в умінні врахувати точку зору інших осіб стають причинами розвитку егоцентричної поведінки та егоцентричних рис характеру. До групи факторів, які викликають егоцентризм в процесі соціального пізнання, відносять недостатньо розвинуте уявлення, невеликий досвід спілкування з оточуючими людьми, особливо з ровесниками в сюжетно-рольових іграх чи інших формах і типах взаємодії. Вартий уваги і той факт, що дитячий егоцентризм корениться в особливостях структури особистості: в її самооцінці, рівні домагань і потребах, мотивах і потягах, що, в свою чергу, має відношення до регуляції соціальної поведінки і життєдіяльності індивіда. Як особистісна властивість, егоцентризм впливає на взаємовідносини людей.

На думку Т. Пашукової, нецентрованість дитячого сприйняття є основою так і причиною егоцентризму мислення молодшого школяра, а ставлення дитини до світу і людей, характеризують її як особистість. Нерозвиненість механізму саморегуляції стану засобом децентрації є важливим чинником егоцентричності дітей. Задоволеність своїм станом, орієнтація тільки на власні потреби не дозволяє дитині молодшого шкільного віку активно розвивати операції оберненості [130, 95].

Дослідження з генетичної психології виявили пряму залежність між егоцентризмом мислення дитини і діяльністю. Так, Ж. Піаже вважає, що діяльність з самого початку егоцентрична і егоїстична. А соціальний інстинкт, який сприяє децентрації дитини, розвивається досить пізно. Першим критичним періодом у цьому відношенні слід вважати вік між 7-8 роками. Цей вік психологи пов'язують з першим періодом появи логічного, усвідомленого міркування та уніфікації, а також з першими зусиллями щодо уникнення протиріччя. Здатність думати, аналізувати дії, думки оточуючих людей у подальшому дозволить дитині побачити себе очима інших людей [142, 230-236].

На підставі власних експериментальних даних, М. Алексеева пов'язує егоцентричність молодших школярів з навчальною діяльністю, яка, на відміну від ігрової, знижує потенціал співчуття, змушуючи дитину зосереджуватися головним чином на власних навчальних інтересах і проблемах. Внаслідок цього, молодший школяр – це морально не співчуваюча (егоцентрична) особистість [78, 113]. Егоцентризм молодшого школяра пов'язують з його позицією стосовно суб'єктів та об'єктів [110]. Це означає, що головним моментом у подоланні центрації є вміння дитини враховувати в міркуванні власну позицію й позицію інших осіб.

Російський психолог А. Поддьяков вважає, що дитячий егоцентризм проявляється в залежності від складності ситуації, в якій знаходиться дитина, при цьому в деяких із них егоцентризм взагалі не проявляється, оскільки дитина виявляється спроможною приймати протилежну точку зору [145, 41-44].

Дж. Брунер, який вивчав вплив цивілізації на розвиток пізнавальних здібностей, дійшов висновку, що діти, які виховуються в культурах з колективістичною орієнтацією, демонструють дещо інакше егоцентричну позицію в мисленні, ніж діти, які виховуються в культурах з індивідуалістичною орієнтацією. Сприйняття світу крізь призму власного "Я" притаманне здоровим, доглянутим, обізнаним дітям цивілізацій з

індивідуалістичною орієнтацією, тоді як в культурах, де індивідуалістична орієнтація не має підтримки, дитина не усвідомлює своїх власних психічних властивостей, не відокремлює їх від фізичного світу, звідси й відсутнє усвідомлення суб'єктивізму особистості [30].

У психологічних працях правомірно співіснують дві протилежні точки зору, щодо дитячого егоцентризму. Згідно позиції одних дослідників, зокрема Ж. Піаже, егоцентризм є центральною особливістю мислення, прихованою розумовою позицією дитини, яка проявляється до семи років. Мислення дитини в цьому віці характеризується зосередженістю, тобто центрацією на одиничній, яскравій особливості предмета, при цьому увага не звертається на його важливі аспекти. Це пов'язано з її віковими особливостями, вона ще не може зосередитися і детально розглянути інші особливості предмету, зазирнути в їх суть. До цього віку, дитина характеризується безпосереднім ставленням до об'єктів і сприймає їх з суб'єктивної позиції [141]. Позиція інших авторів (К. Бенсона, М. Верба, Дж. Гібсона, М. Доналдсон) зводиться до того, що діти дошкільного і молодшого шкільного віку не настільки егоцентричні, і обмежені здатністю до децентрації і рефлексії, як це вважав Ж. Піаже.

Зокрема, К. Бенсон досліджуючи моральну та естетичну сферу дітей, вказує що здатність людини до децентрації, емпатії і рефлексії – це умови для прояву як позитивних рис характеру особистості, так і негативних. У ситуаціях, коли необхідно допомоги іншому, протидіяти або нанести шкоду (дразнити іншого, обманювати партнера, ламати його іграшку), потрібно враховувати в позитивній або в негативній формі потреби, інтереси та цілі партнера [145, 41-44].

Дж. Гібсон взагалі заперечує наявність егоцентризму у дітей. Завдяки власним дослідженням, спрямованим на вивчення особливостей сприймання дітей і дорослих, з'ясував, що діти, як і дорослі, спроможні до децентрації [54; 69, 159-175].

Ж. Піаже виявлені психологічні особливості прояву егоцентричного мовлення у різновікових групах дітей молодшого шкільного віку. У дітей

першої вікової групи (7 років) мовлення цілком егоцентричне, воно не має комунікативного застосування. Згідно концепції Ж. Піаже, таке егоцентричне мовлення відносять до колективного монологу, для якого характерним є голосна мова ні до кого не спрямована, тобто дитина говорить сама для себе перед присутніми.

Для дітей наступної вікової групи (від 7 до 8 років), характерним є те, що вони не досить зрозуміло передають один одному інформацію інформаційного характеру, в наслідок свого егоцентризму їм не вдається пристосуватися до свого співрозмовника. Виявилося, що діти неспроможні орієнтуватися на співрозмовника і враховувати, що він зрозумів, а що залишилося для нього незрозумілим. Вони не достатньо добре розуміють навіть адекватно передану їм інформацію, знову ж таки із-за низки егоцентричних факторів.

Діти старшої вікової групи (9-11 років) проявляють синкретичне мислення, відбувається некритична асиміляція, центрація на обраних операціях, які блокують мисленнєвий процес, внаслідок чого ускладнюється перехід з одного рівня мислительної діяльності на інший. Зазначимо, що синкретизма є похідною по відношенню до більш загальної якості егоцентризму. Діти даної вікової групи не прагнуть зайняти позицію критичного спостерігача і будувати думку в напрямку логіки [193, 355-360]. Крім того, вимірювання дитячого мовлення показало, що рівень егоцентризму варіює залежно від активності дитини і типу ситуації соціальних відносин (із дорослими або однолітками). У ситуаціях, де дитина залишена наодинці сама з собою, мовленнєвий егоцентризм виявляється найбільшим.

Тенденція формування й інтеграції моральних якостей, первинних способів поведінки, зумовлених новими вимогами, правилами й нормами життя, яка була розпочата в дошкільному віці, не тільки зберігається але й посилюється у молодшому шкільному віці. Так, молодший школяр вже може усвідомлювати та пояснювати своє емоційне ставлення до інших людей і в якійсь мірі – почуття, що ним переживаються. Однак, здатність розуміти почуття інших людей у нього розвинута ще недостатньо. Тому, його слід

навчити гнучкості під час взаємодії з ровесниками, пояснити як можна виражати свої почуття та емоції.

I. Бех відзначає, що егоцентричне емоційне переживання в молодшому шкільному віці проявляється у двох формах: позитивній і негативній. У позитивній формі виступають переживання власної сили. Ця емоція генерує пізніше розвиток гордості, гонору, честолюбства, сміливості, відваги тощо. Негативна форма егоїстичної емоції породжує переживання безсилля як джерела боягузтва, приниження, покірливості і т.п. [14; 32, 46-48]. Згодом ці емоції набувають стійкості, стають домінуючими, що призводить до появи нових систем емоційних переживань, які в свою чергу, неодмінно впливають на перебіг почуттів. Але, як відомо, емоційна сфера особистості є основною детермінантою її мотиваційної сфери. Стійка емоційна сфера є передумовою та гарантом формування стійкого домінуючого мотиву. Те саме спостерігається із ситуативною емоцією – ситуативний мотиваційний поштовх. Поведінку особистості, в свою чергу, визначають мотиви. Таким чином, можна стверджувати, що поведінка особистості прямо залежить від емоційних проявів егоцентризму [32, 46-48]. Крім того, в емоційному плані егоцентризм призводить до нерозуміння емоційних станів оточуючих людей чи до відсутності емоційного відгуку – емпатії. Це, в свою чергу, ускладнює встановленню товариських, доброзичливих міжособистісних стосунків з іншими, але при цьому призводить і до особистісної однобокості, пов'язаної насамперед з недостатнім розвитком моральної сфери.

Значну роль у психічному розвитку дитини молодшого шкільного віку відіграє виховання та характер взаєностосунків у сім'ї. Тому більшість науковців [136; 141; 130] пов'язують егоцентризм з умовами виховання. Подолання егоцентризму вважається одним із центральних завдань виховання. Його важливий механізм – формувати у дитини здатність оцінювати ту чи іншу ситуацію з різних точок зору, виважено терпимо ставитися до незвичних думок і міркувань. Негативні прояви виховання породжують низку наслідків, серед яких несформованість довільної регуляції

поведінки, яка проявляється у тому, що людина буває нездатною відкласти задоволення будь-якої потреби і підпорядковує цьому всі свої думки і почуття, намагається всілякими способами привернути до себе увагу [183, 6].

У залежності від ставлення батьків до дитини, а також від того, яку позицію дитина займала в сім'ї або в групі ровесників, залежить чи буде її поведінка егоцентричною [24, 47-56]. Варто зазначити, що співвідношення власної позиції з позицією інших людей впливає на формування у дитини певного рівня домагань, самооцінки, позначається на розвитку соціально-перцептивних здібностей. Відсутність власної позиції чи потреба враховувати позицію інших є фактором, який стримує розвиток механізму децентрації, врахування точок зору інших людей і координації їх з власною точкою зору. Здатність до координації точок зору відповідає розвитку в інтелекті операцій групування.

З різноманітністю позиції і ролей діти починають знайомитися під час гри вже у дошкільному віці. Набуття навичок рольової взаємодії сприяє розвитку соціальної орієнтації, вмінню уявити себе на місці іншого і розвитку соціальної децентрації. Гра виступає провідним чинником, який сприяє розвитку соціальної координації і рефлексії. Досвід дитини з координації точок зору, який досить активно набувається під час сюжетно-рольової гри, є однією з умов подолання егоцентризму. Від ступеня розвитку вище зазначених навичок і здібностей залежить подальша спрямованість особистості – соціоцентрована чи децентрована. Несприятливі умови розвитку породжують в молодшому шкільному віці стан відчуженості, який може бути як результатом, так і причиною егоцентризму.

У молодшому шкільному віці продовжує формуватися процес соціальної орієнтації. І в залежності від типу соціальної орієнтації визначають особливості взаємовідносин дитини з ровесниками. Л. Курганська, досліджуючи особливості взаємодії дітей з ровесниками, виявила що у більшості дітей з орієнтацією на себе, не сформована емоційно-позитивна орієнтація на ровесників. Такі діти практично не проявляють прагнення до

співпраці і взаємодопомоги, при взаємодії більшість з них думають лише про свої інтереси, а це, в свою чергу, призводить до конфліктів [89].

Узагальнюючи дослідження зарубіжних і вітчизняних психологів, можемо зробити висновок, що егоцентризм залежить від багатьох факторів: рівня інтелектуального розвитку особистості, особливостей виховання, міжособистісних стосунків, соціально-психологічного статусу індивіда, соціально-психологічних якостей особистості. І у більшості випадків егоцентризм долається завдяки механізму децентрації. Можливості децентрації у подоланні егоцентризму визначаються розвитком інтелекту, специфікою навчання та виховання, особливостями життєдіяльності, в яких у дитини виробляються навички спілкування і соціально-психологічної компетенції.

Децентрації, як одному із механізмів психіки, в генетичній психології Ж. Піаже відводиться значне місце. З приводу розвитку децентрації він зазначив, що координація різноманітних центрацій на ранніх стадіях розвитку дитини є результатом її досвіду елементарної моторно-перцептивної взаємодії з об'єктами. На наступних ступенях розвитку особистості роль такої взаємодії замінюють значення і поняття, засвоєні і вироблені дитиною під час соціальної взаємодії. І тільки завдяки якісному розвитку дитячого розуму, тобто усвідомленню свого "Я" в ролі суб'єкта, яке інтенсивно розвивається, дитячий егоцентризм долається у віці 7-8 років [140, 51–231; 140]. І. Ветров вважає, що після 7-8 років егоцентризм не зникає безслідно [32, 46-48]. Дж. Смедслунд, М. Феффер, Дж. Флейвелл, та інші наголошують на тому, що завдяки децентрації дитина в 7-8 років досягає більш об'єктивного розуміння ситуації і будує міжособистісні стосунки у формі кооперації [219; 135-136; 193].

Розвиток пізнавальної і соціальної децентрації як механізму подолання егоцентризму, дає можливість дитині за нормального розвитку у 9 років встати на точку зору іншої людини, але до цього часу дитина, без спеціальних навчаючих прийомів і допомоги дорослого, не може приймати до уваги власну

точку зору, навіть якщо вона навчилася враховувати точки зору інших [110]. За даними М. Феффера, цей вік (9 років) можна вважати вихідним для розвитку егоцентричної чи децентрованої спрямованості особистості.

У молодшому шкільному віці це стає можливим завдяки соціалізації – процесу адаптації до соціального середовища, суть якої полягає у тому, що дитина, досягнувши певного рівня розвитку, стає здатною до співпраці з іншими людьми. В основі такої співпраці лежить вміння координувати свою точку зору з можливими іншими. На думку багатьох дослідників (Д. Ельконін, В. Недоспасова, Г. Цукерман та ін.), розвиток цього вміння найбільш успішно відбувається за умов кооперативної діяльності дітей, у межах якої встановлюються паритетні стосунки і стає можливим здійснення взаємного контролю. Кооперація неминуче породжує потребу враховувати інтереси іншого. Зіткнення своєї думки з чужою викликає сумнів, що спонукає дитину до перетворення смислу образів, понять і уявлень у власній позиції.

У процесі формування в учнів початкових класів об'єктивного самоусвідомлення важливо враховувати, що найкраще діти пізнають себе в діяльності, яку виконують. А для правильного розуміння себе, досягнення джерел свого успіху в навчанні їм необхідно навчитися бачити себе збоку. Завдяки цьому вмінню, визначаються тенденції поведінки особистості, а ступінь його розвитку відображає спроможність долати егоцентризм. Вміння побачити себе збоку є необхідною передумовою становлення регулятивного компоненту особистості у молодшому шкільному віці. Водночас, без спроможності регулювати власну поведінку, узгоджуючи її з очікуваннями значущих інших, неможливий розвиток рефлексії як системної якості.

На формування правильного самоусвідомлення впливає спільна діяльність з ровесниками, що дає змогу учневі відчувати себе учасником суспільно корисної праці, порівнювати результати своїх старань з успіхами інших, усвідомити свій внесок у загальну справу. Працюючи в колективі, школяр бачить і розуміє, на що він здатний, осмислює не тільки наслідки своєї праці, а й себе в ній. Завдяки спільній діяльності з ровесниками, діти вступають у

відносини взаємозв'язку, загальної зацікавленості в успіху, починають регулювати свою поведінку і дії, співставляти їх з інтересами кожного із членів колективу, вчать долати труднощі, які виникають під час її виконання. Спільна діяльність формує в дитини уявлення про себе серед інших і сприяє подоланню дитячого егоцентризму.

Спілкування з ровесниками є важливою умовою особистісного розвитку молодшого школяра, оскільки воно сприяє формуванню й диференціації ділових та особистісних взаємин, розвитку ціннісного ставлення до міжособистісних стосунків, у ході яких відбувається обмін почуттями, думками, інтересами, рисами характеру, – всім тим, що є надбанням внутрішнього світу людей, котрі спілкуються [149, 82-106]. Саме спілкування вможливує розвиток емоційної саморегуляції, оскільки здатність встановлювати емоційний контакт є основним інструментом налагодження взаємодії. Ця здатність синтезує такі важливі вміння: розрізняти і розуміти емоційні реакції і стани інших; співпереживати (приймати позицію партнера по спілкуванню і повноцінно "проживати" його емоційний стан); відповідати адекватними почуттями (у відповідь на емоційний стан партнера по спілкуванню проявляти такі почуття, які принесуть задоволення усім учасникам спілкування).

Досвід показує, що молодшим школярам нелегко брати участь у спільній роботі навіть тоді, коли вона викликає у них інтерес. Безумовно, тут позначаються вікові і індивідуальні особливості, відсутність досвіду колективної роботи, а саме умінь правильно її розподілити, налагодити спільні дії, спрямувати зусилля всіх на досягнення загального результату. Це свідчить про те, що спільній праці дітей треба учити. Тому, вчитель повинен за допомогою бесід роз'яснювати дітям, як потрібно організувати роботу, щоб вона йшла дружно, без сварок, як важливо допомагати один одному. Потрібно, щоб діти переконалися, що в тих групах, де складаються дружні взаємини, де враховуються інтереси кожного і робота йде швидше, і результати її вищі. Саме соціальна взаємодія долає дитячий егоцентризм. Але для подолання егоцентризму важливим є не будь-яка взаємодія, а та, яка

ґрунтується на взаєморозумінні і координації дій та спілкування.

Зазначимо, що молодший школяр з бажанням реалізовуючи нову для нього соціальну роль учня, має ще велику потребу в ігровій діяльності, яка відіграє важливу роль у розвитку здатності до децентрації. Здатність розуміти ролі інших людей і уявити себе на місці іншого з'являється до 9 років. Тому при організації навчальної діяльності молодших школярів необхідно використовувати гру як засіб формування механізму децентрації. У цьому виді діяльності розгортаються їх стосунки з ровесниками і дорослими, особистісне психічне життя і психічний розвиток, формуються психічні новоутворення, завдяки чому діти виходять на новий рівень пізнання світу і самопізнання, відкривають нові власні можливості і перспективи. Крім того, граючи, молодші школярі не тільки збагачують знання, вчать застосовувати їх, але і досвід колективної діяльності, в якій всебічно розвивається їх особистість. Завдяки грі збільшується рівень соціально-психологічної компетенції її учасників: набувається навичка взаємодії, координації своєї позиції з іншими, що в свою чергу, сприяє зниженню егоцентризму особистості.

Щоб прийняти позицію децентрації, дитині слід подолати значні психологічні труднощі – зрозуміти, відчувати, що хоче, що бачить, думає, відчуває партнер, проявити здатність тимчасово зайняти його місце (позицію) і побачити ситуацію його очима. Здатність розуміти іншу людину, зважати на її точку зору, яка відрізняється від власної, слід формувати в процесі навчання.

Зі вступом у школу найавторитетнішим зразком для молодшого школяра стає, як правило, вчитель. Оцінка вчителем діяльності дитини дуже часто сприймається нею як оцінка її особистості, що пов'язано з нездатністю молодшого школяра повністю диференціювати себе і свою діяльність. Навчальний процес у сучасній школі здебільшого організований за принципом “парної педагогіки”, де перевірка рівня знань учнів і взаємодія з вчителем відбувається шляхом “питання-відповідь”. У свій час Ж. Піаже виступав проти таких форм шкільної організації, які ставлять на перше місце авторитет учителя і вербальну передачу та ігнорування резерву колективної взаємодії, потенціалу дискусії для

вироблення в учнів навичок розуміння та критичного осмислення інформації, сповідування спільних ідеалів. Парна педагогіка – одна із причин високого егоцентризму у школярів. Головну роль вчений відводить співпраці як головному фактору розвитку соціальної взаємодії. Працюючи з дітьми молодшого шкільного віку, особливо важливо навчати їх децентрації.

Все сказане дозволяє зробити висновок про те, що функціонування і розвиток механізму децентрації пов'язується не лише з перебудовою когнітивних структур і залежать не тільки від розвитку інтелекту, але й визначаються потребою у координації різних точок зору. Подолання егоцентризму в молодшому шкільному віці обумовлене соціальною взаємодією: рольовою грою, спілкуванням та ін. Конфліктні ситуації, які виникають через наявність різних позицій, точок зору, прагнень, сприяють розумінню дітьми стану оточуючих та прояву децентрації, що виступає не лише механізмом перебудови сприйняття, подолання фіксації мислення, але і механізмом, який регулює взаємини між людьми.

Отже, молодший шкільний вік є важливим етапом у формуванні індивідуальності дитини, оволодінні навичками орієнтації у своєму внутрішньому світі, усвідомленні й оцінці свого місця у соціумі через особливості стосунків з іншими, спроможності організувати свою поведінку у відповідності з цими особливостями. Саме у цей період дитина вперше починає чітко усвідомлювати стосунки між нею та оточуючими, орієнтуватися у моральних оцінках.

Висновки до першого розділу

1. Під егоцентризмом у психології розуміють нездатність суб'єкта, зосередженого на власних інтересах, врахувати думку, інтереси, погляди, плани інших людей і координувати їх зі своїми власними. Зосередженість проявляється в семантичному змісті сфери свідомості, яка має відношення до орієнтування та регуляції соціальної поведінки особистості під час взаємодії з іншими людьми. Тобто в психологічному контексті поняття егоцентризму

передбачає саме невідповідність уявлень суб'єкта об'єктивному стану речей, його невміння прийняти і зрозуміти точку зору, яка не співпадає з його власною.

2. Поняття егоцентризму використовується і для позначення вікових особливостей психічного розвитку. В генетичній психології поняття "егоцентризму" відображає особливу стадію розвитку мислення і мовлення дитини від 3-х до 6-ти років. Егоцентризму мислення виявляється в неспроможності дошкільника розв'язати так звані задачі піажевського типу. Егоцентризму мовлення характеризується мовою зі своєї точки зору і мовою для себе, яка нікому не адресується. Відповідно до цього, егоцентризму розглядається як вікова особливість інтелектуального розвитку, як суб'єктивне сприйняття, що є перешкодою для розрізнення зв'язків між самою дитиною і зовнішніми об'єктами, яка не дозволяє встановлювати зв'язки чи стосунки між цими об'єктами.

3. Егоцентризму пов'язаний з позицією індивіда, яку він займає у стосунках з іншими людьми. У соціально-психологічному значенні позиція - це місце, яке людина займає чи може зайняти в різних соціальних структурах: міжособистісних, рольових і суспільних відносинах. Тому, розглядаючи феноменологію егоцентризму, доцільно враховувати позицію і систему відносин, які з нею пов'язані. Відсутність власної позиції або відсутність потреби враховувати позиції інших є чинником, який стримує розвиток механізму децентрації.

4. Егоцентризму пов'язаний із спрямованістю особистості. Під егоцентричною спрямованістю розуміють спрямованість людини на саму себе, свій внутрішній світ. Егоцентрична спрямованість особистості на саму себе передбачає, що оточуючі люди, а не вона особисто, повинні задовольняти всі її бажання, враховувати її думки і цілі. Егоцентрична спрямованість проявляється в пізнавальній, емоційній та поведінковій сфері особистості. Протилежною егоцентричній спрямованості є соціоцентрична чи децентрована спрямованість.

5. За видами егоцентризму поділяється на: пізнавальний;

комунікативний; моральний; особистісний. Особистісний егоцентризм має дві форми прояву: екстравертовану та інтровертовану. За критерієм стійкості егоцентризм поділяється на такі типи: ситуативний, тотальний і локальний.

6. У молодшому шкільному віці важливою особливістю особистісного розвитку дитини є перехід від егоцентризму до децентрації. Егоцентризм дітей цього віку обумовлений ще недостатнім розвитком вищих психічних функцій. Недостатня потреба і малий досвід в урахуванні точок зору інших осіб є причинами розвитку егоцентричної поведінки, егоцентричних рис характеру. До чинників, які викликають егоцентризм в процесі соціального пізнання, відносять: недостатньо розвинуту уяву, нездатність розуміти почуття інших людей, невеликий досвід спілкування з оточуючими людьми, особливо з ровесниками під час сюжетно-рольових ігор, спільної діяльності.

7. Дитячий егоцентризм корениться в особливостях структури особистості: в її самооцінці, рівні домагань і потребах, мотивах і потягах, що, в свою чергу, має відношення до регуляції соціальної поведінки і життєдіяльності. Як особистісна властивість егоцентризм впливає на взаємовідносини дітей.

8. Серед основних причин, які призводять до формування егоцентризму в молодшому шкільному виділяють такі: рівень психічного розвитку школяра, особливості навчання і виховання в сім'ї та в школі, стиль спілкування батьків з дитиною, особливості міжособистісних стосунків, соціально-психологічного статусу в колективі ровесників, соціально-психологічні якості особистості.

Зміст першого розділу дисертації викладено в наступних публікаціях автора:

1. Цемрюк І.Г. Теоретичні засади дослідження проблеми егоцентризму // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – № 7(31). – С. 35–40.

2. Цемрюк І.Г. Теоретичні засади вивчення мовленнєвого егоцентризму в дошкільному віці // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К., 2005.– Т.VII. – Вип. 7., - С. 374–380.

3. Цемрюк І.Г. Види та типи егоцентризму особистості // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – № 10(34). – С. 18–23.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ЕГОЦЕНТРИЗМУ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА У ВЗАЄМОДІЇ З РОВЕСНИКАМИ

2.1. Методика дослідження особистісного егоцентризму молодшого школяра у взаємодії з ровесниками

Проведений нами констатувальний експеримент складався з трьох етапів. Перший етап був спрямований на дослідження особливостей прояву особистісного егоцентризму під час взаємодії з ровесниками. Мета другого етапу полягала у виявленні психологічних особливостей та вивчення динаміки егоцентризму в молодшому шкільному віці. На третьому етапі ми вивчали психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку з різним ступенем егоцентризму.

В експерименті взяли участь 517 учнів молодшого шкільного віку (6-11 років, з них 266 дівчаток та 251 хлопчиків). Зокрема, це учні навчально – виховного комплексу “Кіровоградський колегіум – спеціалізований загальноосвітній навчальний заклад І-ІІІ ступенів – дошкільний заклад-центр естетичного виховання” міста Кіровограда та загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №17 міста Кіровограда.

На першому етапі констатувального експерименту використовувалися методики, розроблені Т. Пашуковою, що передбачають дослідження особистісного егоцентризму під час взаємодії та еготизму.

Методика *дослідження егоцентризму під час взаємодії* [129; 146] дає змогу визначити ступінь прояву егоцентричної спрямованості особистості під час взаємодії, а також виявити форми особистісного егоцентризму. Дана методика є варіантом відкритого, невключеного, стандартизованого спостереження за поведінковими та вербальними реакціями досліджуваного.

Під час дослідження дослідник фіксує кількість поведінкових та мовленнєвих реакцій, які можна віднести до екстравертованої чи

інтровертованої форми егоцентризму, а також будь-які неегоцентричні акти спілкування та взаємодії. У ході спостереження особлива увага звертається на невербальні реакції: особливості міміки, пози, жестів, тону голосу. Важливо стежити за емоціями та специфікою обміну інформацією, за характером взаємодії. Емпіричні референти егоцентризму і неегоцентричні реакції фіксуються у протоколі дослідження, при цьому використовуються таблиці спостережень. Таблицю показників егоцентризму та протокол спостереження подано у додатках А, Б.

Обробка результатів передбачає отримання кількісних показників особистісного егоцентризму екстравертованої та інтровертованої форми. З цією метою в протоколі в кожному рядку колонок підраховується сумарний результат відмічених мовленнєвих та поведінкових реакцій. Отримані показники величини суми є емпіричними референтами екстравертованої та інтровертованої форми особистісного егоцентризму [129, 130-140]. Далі з'ясовується індивідуальний індекс егоцентризму за кожною із форм і порівнюється, яка із них домінує, чи взагалі домінуючою є неегоцентрична форма висловлювання та невербальна поведінка досліджуваного. Індивідуальний індекс екстравертованої та інтровертованої форми егоцентризму визначається таким чином: необхідно суму поділити на загальну кількість усіх реакцій, за всіма трьома сумами. Загальний показник особистісного егоцентризму є сукупністю егоцентризму екстравертованої та інтровертованої форми.

Методика дослідження еготизму дозволяє виявити величину та рівень еготизму діалогічного мовлення. Вона ґрунтується на реєстрації вербальних реакцій досліджуваного, за яким ведеться спостереження, та на подальшому їх контентаналізі [129, 140-143; 146, 75-77]. У дослідженні бере участь двоє дітей і експериментатор, який записує їх розмову на диктофон. Завдання дітей полягає у тому, щоб спілкуватися з партнером на будь-яку обрану ними тему. За згодою обох співрозмовників розмова записується на диктофон. За умови, якщо співрозмовники не погоджуються на запис, дослідник використовує прийом

невключеного систематизованого спостереження. Він фіксує результати у протоколі, де за допомогою знаків відмічається загальна кількість речень, які промовив досліджуваний, а також речення, у яких він прямо чи опосередковано говорив про самого себе. Процедура дослідження можна завершити, коли загальна кількість речень, промовлених особою, чію мову вивчали на еготизм, дорівнює сотні.

Аналіз результатів дослідження дає можливість отримати коефіцієнт еготизму на основі співвіднесення показника еготизму, яким є кількість речень, у яких досліджуваний говорив про себе чи про людей, тварин, предмети, події, підкреслюючи при цьому їх зв'язок із собою, та нееготичних висловлювань.

Виходячи з мети та завдань дослідження, нами було підібрано низку методик, що ввійшли до додаткової частини констатувального експерименту. При цьому застосовувався бланковий метод і комп'ютерна діагностика. Опрацювання результатів здійснювалося за допомогою комп'ютерних програм. Дані, одержані в ході тестування, підлягали статистичній обробці, якісному та кількісному аналізу даних, ранговій кореляції r_s Спірмена .

На другому етапі констатувального експерименту було використано адаптовану нами методику *Егоцентричний Асоціативний Тест (ЕАТ) Т.Сиустрової*, який дозволяє визначити рівень егоцентричної спрямованості особистості [220, 263-267]. Методика використовувалась для визначення егоцентризму молодшого школяра за допомогою одиниць писемної мови, які відображають семантичну сферу свідомості. Діагностика передбачала індивідуальну бланкову форму тестування. Час виконання завдання тесту фіксувався (Додаток В).

У тесті чинником егоцентричної самосвідомості особистості виступає займенник. Адаптований нами тест містить 20 незакінчених речень. Досліджуваному необхідно кожне з цих речень доповнити так, щоб в результаті воно виражало закінчену думку. При цьому потрібно було записувати перше, що спало на думку.

Під час обробки результатів діагностування визначається індекс егоцентризму шляхом виявлення і підрахунку кількості речень, що містять власне інформацію про респондента (це можуть бути займенники першої особи однини, а також утворені від них присвійні займенники та дієслівні закінчення, які відповідають першій особі однини). У тесті егоцентричних асоціацій займенник, як елемент мовлення, виконує функцію усвідомлення людиною свого особистого “Я”, рефлексії, самовираження та саморегуляції. На основі отриманого індексу егоцентризму встановлюється рівень егоцентричної спрямованості особистості.

Як зазначають автори методики, під час аналізу результатів необхідно враховувати те, що егоцентрична спрямованість – це ознаки особистості, які характеризують її позиції і відображають центровану та фіксовану соціальну установку. Егоцентрична спрямованість детермінується позицією, яка сприяє автономізації особистості від інших людей і зумовлюється потребами у власному успіху, співчутті, опіці, афіліації, самоствердженні, захисті свого “я”.

На третьому етапі констатувального експерименту використовувалися: методика експрес-діагностики емпатії І. Юсупова, дитячий варіант особистісного тесту Р. Кеттела.

Методика експрес-діагностики емпатії І. Юсупова [147, 32-37] дає змогу за допомогою використання опитувальника проаналізувати окремі складові емпатії на основі діагностичних шкал, а також визначити загальний рівень розвитку емпатії за її складовими.

Опитувальник містить шість діагностичних шкал емпатії, які відповідають ставленню до батьків, тварин, людей похилого віку, ровесників, героїв художніх творів, знайомих та мало знайомих людей. Він складається із 36 тверджень, по кожному з яких досліджуваний повинен оцінити, наскільки він погоджується чи не погоджується з цим твердженням, використовуючи при цьому шість варіантів відповіді: “не знаю”, “ніколи або ні”, “іноді”, “часто”, “майже завжди”, “завжди або так”. Усі відповіді фіксуються в протоколі

дослідження. Стимульний матеріал опитувальника експрес-діагностики емпатії представлено в додатку Г.

Аналіз результатів протоколів дозволяє за допомогою ключа-дешифратора [147, 37] отримати загальну характеристику розвитку емпатії на основі даних діагностичних шкал і дати характеристику окремим складовим емпатії. На основі отриманих бальних оцінок діагностується рівень емпатії за кожною із складових, а також в цілому.

Таким чином, аналізуються й зіставляються між собою всі складові емпатії і робиться висновок про загальний рівень розвитку емпатії особистості молодшого школяра.

Дитячий варіант особистісного тесту Р. Кеттела [111, 227-255]. Адаптована методика для дітей молодшого шкільного віку передбачає визначення індивідуально-психологічних якостей особистості, які проявляються в повсякденному житті дитини та під час взаємодії з іншими людьми. Дана методика реалізовувалася у вигляді діагностування, що було організоване у груповій формі. Кожному учню надавався індивідуальний список суджень (для хлопчиків і дівчаток окремо) та спеціальний бланк для відповідей на ці судження [111, 233-250].

Тест включає 12 шкал, які відповідають основним якостям особистості дитини. Кожна якість (фактор) може бути як позитивною, так і негативною. У методиці виділяють три рівні розвитку різних якостей особистості: низький, середній та високий. При аналізі факторів вказуються відповідні їх кількісні оцінки за нормативною шкалою і дається якісний опис.

Опитувальник за дитячим варіантом тесту Кеттела складається з 110 суджень, які стосуються різноманітних сфер життя дитини та її взаємодії з оточуючими людьми. Опитувальник поділений на дві частини по 55 суджень-питань у кожній. Усі одинадцять шкал опитувальника складаються з 10 суджень (5 у кожній частині). До кожного запитання тесту дається на вибір дві відповіді, опитуваний обирає ту, з якою він погоджується. Значима відповідь на

кожне судження оцінюється в 1 бал. На основі отриманих балів за 1-ю та 2-ю частиною опитувальника визначається сума для кожної якості особистості, яка переводиться в бали.

Розроблена нами методика, як засвідчили отримані результати, слугувала надійним інструментом дослідження психологічних особливостей прояву егоцентризму молодшого школяра у взаємодії з ровесниками.

2.2. Особистісний егоцентризм як детермінанта взаємодії молодшого школяра з ровесниками

Оскільки егоцентризм проявляється у багатьох формах і охоплює різні сфери психіки та особистості, є всі підстави здійснювати його дослідження різноманітними методами. Егоцентризм може діагностуватися не лише в умовах, які стимулюють егоцентричну проекцію особистості, але і за проявами під час безпосередньої взаємодії людини з іншими.

З метою дослідження психологічних особливостей прояву егоцентризму молодшого школяра під час взаємодії з ровесниками ми використовували методику відкритого, невключеного, стандартизованого спостереження за поведінковими та вербальними реакціями досліджуваних.

Спостереженням було охоплено 355 досліджуваних з першого по четвертий клас. Загальна мета полягала в тому, щоб виявити форму особистісного егоцентризму молодшого школяра та ступінь її прояву під час його спілкування з ровесниками.

Досліджувані були розподілені на групи по 4-5 осіб (відповідно до списку учнів у класному журналі). Перед кожною групою ставилося певне завдання, яке необхідно було виконати спільними зусиллями всіх учасників групового процесу. У ході виконання завдання дітям дозволялося вільно обмінюватися думками один з одним. Час і ситуація спілкування дозволяла учасникам взаємодії спокійно обговорювати і виконувати завдання, яке було поставлено перед ними експериментатором.

Спостерігаючи за спільною діяльністю досліджуваних, експериментатор

фіксував у спеціальній таблиці та протоколі дослідження кількість поведінкових і мовленнєвих реакцій, що відносяться до екстравертованої чи інтровертованої форми особистісного егоцентризму, а також неегоцентричні форми реагування у ході взаємодії з ровесниками. Егоцентричні реакції розподілялися за спеціально розробленою таблицею класифікацій.

У результаті спостережень за молодшими школярами під час взаємодії з ровесниками ми отримали дані про особистісний егоцентризм досліджуваних на основі сукупності егоцентризму екстравертованої та інтровертованої форми. З метою визначення ступеня прояву тієї чи іншої форми особистісного егоцентризму використовувалась шкала, яка представлена в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Шкала оцінювання ступеня вираженості форм особистісного егоцентризму молодшого школяра

Величина показника форми егоцентризму	Ступінь вираженості форми егоцентризму
0,00-0,30	Слабка
0,32-0,66	Середня
0,67-1,00	Сильна

Досліджувані з сильно вираженою екстравертованою формою егоцентризму схильні демонструвати себе та свої успіхи в присутності інших. Під час групової роботи вони намагаються авторитарно нав'язати всім свою думку, не враховуючи поглядів, інтересів, почуттів інших. Для досліджуваних з середнім ступенем екстравертованої форми егоцентризму такі психологічні характеристики є менш вираженими. Слабкий ступінь прояву екстравертованої форми передбачає здатність враховувати позицію співрозмовника, домовитися з ним, пропонувати і обговорювати різні варіанти спільної діяльності.

Досліджуваним з сильно вираженою егоцентричною спрямованістю інтровертованого типу притаманне прагнення приховати від оточуючих свої думки, почуття. Такі діти в більшості випадків відмовчуються і не відстоюють свою позицію, навіть якщо впевнені в своїй правоті. Для них також

характерною є позиція ображеного, за допомогою якої вони привертають увагу до себе, викликаючи при цьому нерозуміння, почуття провини та роздратованості в оточуючих, що виражається в тоні голосу, в міміці, в позі і в репліках. Середній ступінь вираженості інтровертованої форми особистісного егоцентризму зумовлює епізодичне прагнення брати участь у обговоренні спільних дій з ровесниками у поєднанні з ігноруванням і нехтуванням позицій, почуттів оточуючих. Такі досліджувані рідко роблять спроби вербалізувати свої почуття або переконати інших. Слабкий ступінь інтровертованої форми егоцентризму є наближеним до неогоцентричного способу реагування.

Таким чином, обидві досліджувані форми особистісного егоцентризму перешкоджають взаєморозумінню, ефективній взаємодії людей один з одним, оскільки особистості з такими формами егоцентричної спрямованості схильні надмірно концентрувати увагу оточуючих на власних потребах та задачах, не орієнтуючись на групові інтереси та цілі.

Завдяки спостереженню за молодшим школярем під час взаємодії з однолітками ми отримали кількісні дані про особистісний егоцентризм в цілому. Результати, отримані шляхом математичного аналізу загального ступеня прояву особистісного егоцентризму серед досліджуваних перших - четвертих класів, ми представили гістограмою (рис. 2.1).

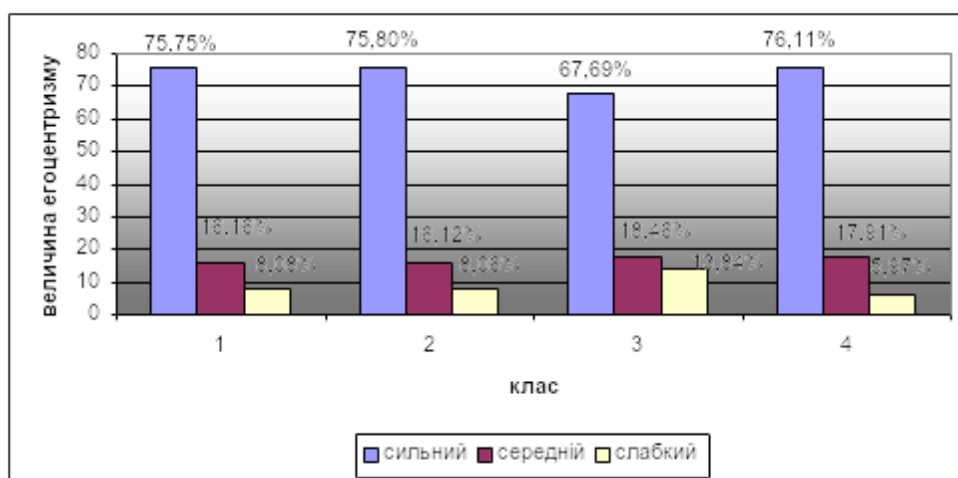

Рис. 2.1. Прояв особистісного егоцентризму молодшого школяра

Як видно з рис. 2.1, у процесі групової форми роботи серед

досліджуваних молодшого шкільного віку яскраво проявляється сильний ступінь особистісного егоцентризму. Відмічено, що такі особистості, власну позицію вважають єдиною правильною, намагаються нав'язати її оточуючим за будь-яких умов, виключаючи при цьому існування інших позицій.

У першому та другому класі прояв сильного ступеня вираженості особистісного егоцентризму однаковий – 75,75% та 75,80%, у третьому класі намічається тенденція до зменшення високого ступеня егоцентризму до 67,69%, який знову зростає до 76,11% у четвертому класі.

Сильний ступінь вираженості особистісного егоцентризму є превалюючим над усіма іншими ступенями, друге місце в розподілі даних серед досліджуваних молодшого шкільного віку посідає середній ступінь егоцентризму. Показники середнього ступеню особистісного егоцентризму в першому класі становить 16,16% і другому – 16,12%, в третьому – 18,46% і четвертому – 17,91% від загальної кількості досліджуваних. Хоча учні з середнім ступенем прояву егоцентризму менш заціклені на собі, однак вони недостатньо уважні до свого партнера по спільній діяльності.

Отримані в процесі дослідження дані дозволяють зробити висновок, що саме під час спільної діяльності більшість учнів молодшого шкільного віку проявляють сильний ступінь особистісного егоцентризму. Це, на нашу думку, є наслідком недостатньо розвинутих навичок взаємодії з ровесниками.

Метою нашого дослідження було виявлення домінуючої форми особистісного егоцентризму молодшого школяра та ступінь її прояву під час взаємодії з ровесниками. Аналіз результатів нашого спостереження за екстравертованою та інтровертованою формою егоцентризму молодшого школяра під час виконання спільної діяльності з ровесниками поданий в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Ступінь вираженості екстравертованої та інтровертованої форми егоцентризму в молодшому шкільному віці

Клас	Екстравертована форма у %			Інтровертована форма у %		
	Сильний	Середній	Слабкий	Сильний	Середній	Слабкий
1	46,46	17,17	36,36	16,16	19,19	64,64
2	58,06	16,93	25,00	8,87	9,67	81,45
3	49,23	10,76	40,00	12,30	12,30	75,38
4	50,74	22,38	26,85	13,43	7,46	79,10

Частота представленості екстравертованої форми егоцентризму серед учнів перших класів розподілилась таким чином: домінуючим у перших класах є сильний ступінь прояву екстравертованої форми егоцентризму (46,46%), тобто під час взаємодії з ровесниками більшість учнів не зважає на позицію та почуття свого партнера. Значний відсоток серед досліджуваних, які мають слабкий ступінь прояву цієї ж форми, він становить 36,36%, і лише 17,17% мають середній ступінь прояву екстравертованої форми егоцентризму.

Найвищий відсоток досліджуваних з сильно вираженою екстравертованою формою егоцентризму у другому класі, він складає 58,06%. Стабільною залишається кількість досліджуваних з середнім ступенем вираження егоцентризму (16,93%), а кількість досліджуваних з слабким вираженням даної форми егоцентризму зменшується до 25,00%, що свідчить про вміння цих учнів ефективно співпрацювати з ровесниками.

Серед учнів третіх класів також спостерігається явне переважання досліджуваних з сильним ступенем вираження екстравертованої форми егоцентризму (49,23%), показник середнього ступеня знижується до найменшого свого значення протягом всього досліджуваного вікового періоду (10,76%) і слабкий ступінь вираження екстравертованої форми егоцентризму досягає 40,00% в учнів цього віку.

В учнів четвертого класу спостерігається тенденція до збільшення кількості відсотків досліджуваних з сильним ступенем вираження егоцентризму (50,74%), що негативно позначається на взаємодії досліджуваних. У два рази

порівняно з попередньою віковою групою збільшується кількість досліджуваних, що мають середній ступінь вираження даної форми, вона складає 22,38%. Зменшується кількість досліджуваних з слабким ступенем вираження екстравертованої форми егоцентризму до 26,85%.

Отже, результати дослідження ступенів вираженості екстравертованої та інтровертованої форми егоцентризму в молодшому шкільному віці показали, що серед молодших школярів різного віку переважає сильний ступінь вираження екстравертованої форми егоцентризму. Тобто, під час взаємодії з ровесниками молодшому школяру властиво демонструвати себе та свої досягнення. Учні з егоцентричною спрямованістю екстравертованого типу проявляють лише зовнішню активність відносно спільного завдання. Під час його виконання вони намагаються ініціативно нав'язати учасникам взаємодії свою точку зору, не враховуючи при цьому думок, планів та побажань своїх партнерів. Такі учні проявляють нестриманість та імпульсивність по відношенню до інших. Вони не володіють адекватними способами співпраці та спілкування з ровесниками. У більшості з них відсутні такі моральні якості, як доброзичливість, уміння звертати увагу на інших. Досить часто такі діти люблять говорити самі, зловживаючи монологом, схильні до імперативних висловлювань типу: “Замовкніть!”, “Слухайте!” та ін. Учні з такою формою особистісного егоцентризму полюбляють оцінку як вид зворотнього зв'язку, в тому числі оцінку особистостей, наприклад: “Ти що, з глузду з'їхав?!”.

Протилежною екстравертованій формі егоцентризму за змістом та вираженням є інтровертована форма, яка також властива нашим досліджуваним під час взаємодії з ровесниками. Ті, хто мають яскраво виражену егоцентричну спрямованість особистості інтровертованої форми, прагнуть приховати від оточуючих свої думки, реальну власну оцінку подій і ставлення до них. У більшості випадків вони розв'язують проблему за рахунок групи, шляхом відхилення від обговорення чи роботи в групі. Найчастіше інтроверти під час прийняття групового рішення мовчать, навіть якщо впевнені в своїй правоті, відмовляються нести відповідальність за роботу в групі або вважають за краще

невизначені висловлювання типу: “Всі так думають...”, “Кожний міг би...”.. На відміну від егоцентричних реакцій екстравертів, інтровертам властива занепокоєність своїми думками, проблемами, хвилюваннями, внаслідок чого вони неуважні до інших людей. Така форма егоцентризму справляє не тільки негативний вплив на розвиток особистості в цілому, а й утруднює спілкування з ровесниками.

Згідно з результатами здійсненого нами математичного аналізу інтровертована форма егоцентризму має помітно протилежні показники в розподілі даних за ступенем прояву, на відміну від екстравертованої форми егоцентризму. Узагальнений аналіз результатів за ступенем вираження інтровертованої форми егоцентризму відображений у таблиці 2.2.

З таблиці видно, що кількість досліджуваних з сильним ступенем прояву інтровертованої форми егоцентризму у першому класі незначна – 16,16%. Середній ступень егоцентризму даної форми демонструють 19,19% досліджуваних і більшість дітей цієї вікової групи (64,64%) проявляють слабкий ступінь.

Певні зміни у розподілі відсотків між трьома ступенями прояву егоцентризму відбуваються в другому класі: 8,87% припадає на сильний ступінь, 9,67% – на середній і найбільший показник має слабкий ступінь вираження егоцентризму – 81,45%. Тобто, як бачимо, простежується тенденція до переважання кількості досліджуваних з слабким ступенем прояву інтровертованого егоцентризму.

У третьому класі ситуація з розподілу відсотків за інтровертованою формою егоцентризму дещо схожа з результатами, отриманими в першому класі. Сильний ступінь вираження егоцентризму засвідчили 12,30% досліджуваних, середнього – 12,30%, слабкий ступінь егоцентризму цієї вікової групи є також переважаючим, і становить 75,38%.

Учні четвертого класу відрізняється від усіх попередніх вікових груп тим, що серед них виявилось найменше тих, які мають середній ступінь вираження

егоцентризму, він складає 7,46%. Сильний ступінь вираження інтровертованої форми егоцентризму мають 13,43% досліджуваних і 79,10% – слабкий. Отримані результати вказують на те, що інтровертована форма особистісного егоцентризму є менш характерною для молодших школярів у порівнянні з екстравертованою.

Усе вищевикладене дає підстави зробити висновок, що в молодшому шкільному віці під час взаємодії з ровесниками проявляються як екстравертована, так і інтровертована форма егоцентризму, проте більш вираженою є егоцентрична спрямованість особистості екстравертованої форми, яка перешкоджає ефективній взаємодії з оточуючими і гальмує процес встановлення взаєморозуміння між партнерами.

Протилежною за проявом до екстравертованої та інтровертованої форми егоцентричної спрямованості особистості є неегоцентрична форма реагування під час взаємодії з оточуючими людьми. Діти, які користуються неегоцентричною формою висловлювання та невербальної поведінки, характеризуються високим рівнем комунікативної компетентності, під час спілкування і взаємодії намагаються домовитись з оточуючими про спільні дії, вислуховують побажання, точки зору інших, а також пропонують власні варіанти дій і обговорюють ті, які надійшли від учасників взаємодії.

У таблиці 2.3 представлені результати, отримані під час спостереження за молодшими школярами з неегоцентричною формою висловлювання та невербальною поведінкою.

Таблиця 2.3

Ступінь вираженості неегоцентричної форми егоцентризму в молодшому шкільному віці

Клас	Неегоцентрична форма у %		
	Сильний	Середній	Слабкий
1-й	7,07	18,18	74,74
2-й	8,06	16,12	75,80
3-й	13,84	20,00	66,15

4-й	7,46	17,91	74,62

З таблиці 2.3 видно, що в молодшому шкільному віці, на жаль, більша кількість досліджуваних демонструє слабкий ступінь вираженості неегоцентричної форми (середній показник – 73,52%). У 26,48% досліджуваних було виявлено середній і сильний ступінь неегоцентричної форми. Тобто, це є свідченням того, що для учнів цього віку властива егоцентрична спрямованість особистості, яка стримує розвиток механізму децентрації, уміння поглянути на речі та явища з різних сторін, скоординувати свою точку зору та свої дії з уявленнями й діями іншої людини.

У першому класі 74,74% досліджуваних демонструють слабкий ступінь вираженості неегоцентричної форми. Учні цієї вікової групи із середнім і сильним ступенем значно менше (загалом 25,25%).

Кількісний аналіз представлених у таблиці даних показує, що в наступній віковій групі відбувається закріплення слабого ступеня неегоцентричної форми як переважаючого (75,80%), і залишається майже незмінною кількість досліджуваних з сильним (8,06%) та середнім (16,12%) ступенем вираженості даної форми егоцентризму.

У третьому класі дещо збільшується кількість досліджуваних з сильним та середнім ступенем вираженості неегоцентричної форми у порівнянні з попередніми віковими групами. Неегоцентричну форму сильного ступеня під час взаємодії з ровесниками продемонструвало 13,84% досліджуваних, і 20,20% – середній ступінь. Зменшилась кількість досліджуваних з слабким ступенем вираженості неегоцентричної форми реагування (66,15%).

Учні четвертого класу відрізняються від третьокласників тим, що у них зменшилась кількість тих, що виявили сильний ступінь (7,46%), середній ступінь вираженості неегоцентричної форми становить – 17,91% за рахунок зменшення кількості відсотків попереднього ступеня, кількість відсотків

слабкого ступеня вираженості неегоцентричної форми зростає до 74,62%. Ці результати свідчать про те, що на кінець молодшого шкільного віку ще не є сформована децентрована спрямованість на ровесника, яка дозволяє зрозуміти його цінності, потреби і переживання під час безпосередньої взаємодії з ним.

Протягом молодшого шкільного віку спостерігається закономірність домінування слабкого ступеня вираженості неегоцентричної форми реагування під час спілкування і взаємодії з ровесниками. Тобто, молодші школярі характеризуються низьким рівнем розвитку соціально-психологічної компетентності щодо групової взаємодії з ровесниками, яка передбачає високий ступінь розвитку децентрації, соціально-психологічної позиції особистості, рефлексії та емпатії, володіння правилами соціальної взаємодії, досвід спілкування і взаємодії з іншими людьми [137; 138]. Результати дослідження, подані в таблиці 2.3, переконливо підтверджують цю думку.

Отримані результати є яскравим свідченням того, що молодшим школярам властиве егоцентричне реагування у ході взаємодії з ровесниками при виконанні спільного завдання. Найбільш яскраво особистісний егоцентризм тут проявляється в екстравертованій формі. Встановлено що, учні з даною формою реагування погано справляються із виконанням спільного завдання.

У групах досліджуваних, де більшість учасників була з яскраво вираженою екстравертованою формою егоцентризму, виконання завдання йшло набагато повільніше, мова таких дітей була виразно-емоційною, переважав авторитарний стиль взаємодії. Інформація, яку намагалися донести до партнера досліджувані з вираженою екстравертованою формою егоцентризму, носила спонукальний, активізуючий характер і найчастіше мала форму наказів. У більшості із них домінувала потреба бути кращим, успішнішим за інших, потреба в захисті свого “Я”. Діти з такою формою реагування під час розмови перебивали інших, прагнули домінувати над ними, давали неаргументовану експресивну оцінку ровесникам або подіям, що

склалися, проявляли впертість, а під час конфлікту спостерігалось створення ситуації конфронтації. Результатом такої взаємодії у порівнянні з іншими групами, стало невиконане завдання за відведений проміжок часу або неохайно оформлена та частково виконана робота.

Усе вищевикладене дає підстави зробити висновок про те, що ефективному розв'язанню поставлених перед групою завдань заважають егоцентричні інтерпретації повідомлень і фактів, що обумовлюють нерозуміння молодшими школярами іншого.

Зіставивши дані дослідження, отримані за допомогою двох методик, спрямованих на вивчення одного і того ж явища, але за різних умов діагностування, ми отримали протилежні за змістом результати. Тобто, при безпосередній сумісній взаємодії з ровесниками переважає сильний ступінь егоцентризму особистості, що пов'язано з соціально-психологічними факторами, серед яких головну роль відіграють міжособистісні стосунки, рівень розвитку комунікативних умінь молодших школярів. А при стимулюванні егоцентризму в штучних умовах більшість досліджуваних протягом всього вікового періоду демонструють середній рівень егоцентричної спрямованості особистості. На основі цього ми можемо зробити висновок, що егоцентризм у молодшому шкільному віці проявляється в залежності від створених обставин, ситуацій, референтності осіб тощо.

Керуючись отриманими даними, можна стверджувати, що така якість особистості, як егоцентризм більш виражено проявляється в процесі взаємодії молодших школярів, при виконанні ними спільної діяльності.

У вітчизняній психології спілкування розглядається як один із видів мовленнєвої діяльності. У зв'язку з цим нами досліджувалась мовленнєва форма егоцентризму особистості – еготизм. Адже саме через еготизм відбувається самопрезентація свого “Я”. Для вивчення мовленнєвої форми егоцентризму було використано методика дослідження еготизму, яка дозволяє визначити величину та рівень еготизму діалогічного мовлення особистості.

Суть методики полягає в тому, що досліджуваному і його партнеру по спілкуванню ставилось завдання поспілкуватися на будь-яку обрану ними тему, діалог між співрозмовниками мав містити не менше ста речень.

У дослідженні брали участь 310 учнів з першого по четвертий клас, які були розподілені парами. Експериментатор за згодою обох партнерів записував їх розмову на диктофон, у деяких випадках використовувалося невиключене систематизоване спостереження, результати якого фіксувалися в протоколі дослідження. Таке спостереження передбачало фіксацію експериментатором змісту діалогу, який відбувається між партнерами. У протоколі дослідження відмічалася загальна кількість речень, яку промовив досліджуваний, чію мову вивчають на еготизм, а також кількість речень, в яких відбувається самопрезентація власного “Я”. За вербальними реакціями досліджуваних підраховувався коефіцієнт еготичного мовлення (співвідношення еготичних та нееготичних висловлювань), який співвідноситься з рівнями еготизму. Величина коефіцієнта еготизму та рівень еготизму визначається за шкалою, згідно з якою еготизм поділяється на високий, середній та низький (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Шкала оцінювання рівня еготизму

Величина коефіцієнта еготизму	Рівень еготизму
від 0,41 до 1,00	Високий
від 0,11 до 0,40	Середній
від 0,01 до 0,10	Низький

Високий рівень еготизму вказує на те, що особистість приділяє надмірну увагу власному “Я”, характеризується підвищеним рівнем саморефлексії. Розмова з співрозмовником набуває неінформаційного змісту, за своєю формою вона більш нагадує монолог, ніж діалог. Це призводить до невдоволення партнера по спілкуванню.

Середній рівень свідчить про на адекватну еготичну самопрезентацію, яка є необхідною під час спілкування з партнером.

Низький рівень еготизму або його відсутність говорить про слабку зацікавленість дитини у спілкуванні або про те, що вона не досить уважна до свого співрозмовника.

Результати дослідження еготизму в учнів першого класу подано на рис. 2.2.

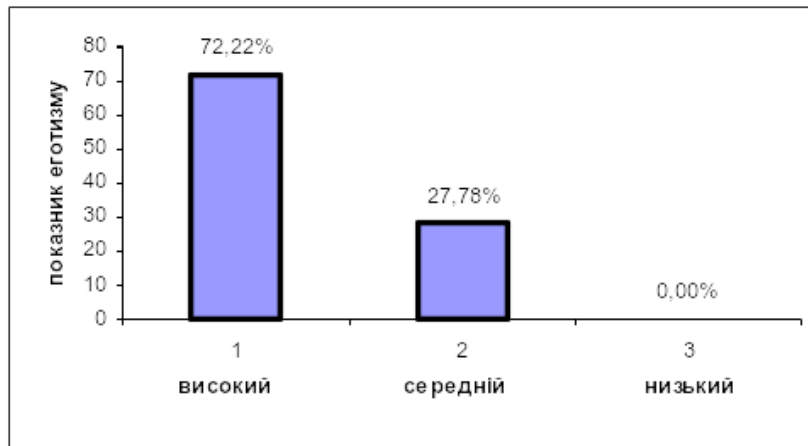

Рис. 2.2. Рівні еготизму в учнів перших класів

У спілкуванні з ровесниками більшість досліджуваних перших класів демонструють високий рівень еготизму (72,22%), тобто прагнуть через еготичне мовлення представити себе та самовиразитися, демонструють зацікавленість на власній персоні, що виражається через речення типу “Я-повідомлення”. Середній рівень еготизму виявили у 27,78% досліджуваних. Під час експерименту не виявлені досліджувані з низьким рівнем еготизму. Домінування високого рівня еготизму у досліджуваних (першокласників), на нашу думку, є закономірним проявом вікової особливості досліджуваного феномену.

Наші спостереження показали, що у випадку високого рівня еготизму в реченнях типу “Я-повідомлення” індивіда спостерігається порушення послідовності структури повідомлення, що згодом починає дратувати співрозмовника і утруднювати діалог між партнерами по спілкуванню або ж він взагалі не відбувається.

Дослідження еготизму в учнів других класів виявило таку ж саму тенденцію стосовно високого рівня еготизму, що й у попередній віковій групі.

Високий рівень еготизму, як прагнення людини розповідати про себе, є домінуючим. Це видно з гістограми, зображеної на рис. 2.3.

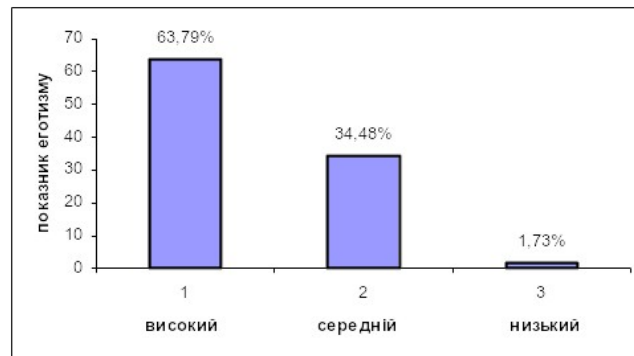
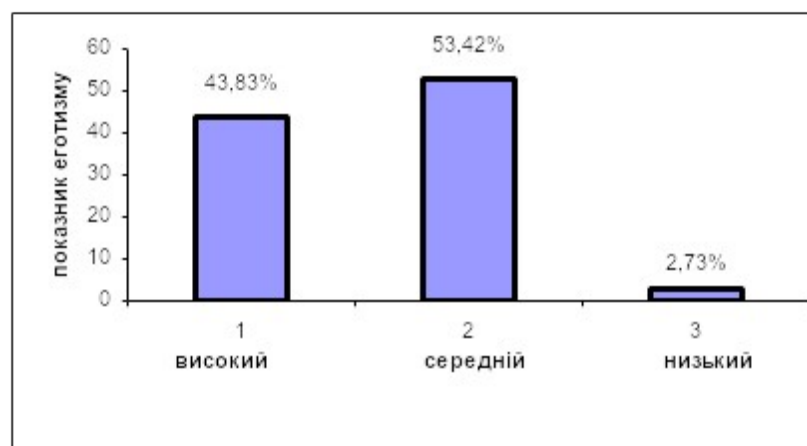

Рис. 2.3. Рівні еготизму в учнів другого класу

Зверненість до свого “Я” під час спілкування з ровесниками демонструють 63,79% досліджуваних, середній рівень еготизму проявляють 34,48%, низький – 1,73%. Результати дослідження засвідчили, що високий рівень еготизму поступово знижується за рахунок збільшення досліджуваних з середнім рівнем еготизму та появи групи досліджуваних з низьким рівнем еготизму.

Розподіл рівнів еготизму в учнів третіх класів представлено на рис. 2.4.

Рис.2.4. Рівні еготизму в учнів третіх класів

У третьокласників, на відміну від учнів перших та других класів, переважає середній рівень еготизму, його продемонструвала 53,42%

досліджуваних. Ці результати вказують на те, що під час спілкування з ровесниками учні цього віку більше орієнтуються на зміст того, що говорить їх співрозмовник. Прагнення говорити лише про себе мають 43,83% досліджуваних і тільки 2,73% мають низький рівень еготизму.

За даними нашого дослідження, у четвертих класах зміни у розподілі еготизму досить незначні, що видно з рис. 2.5.

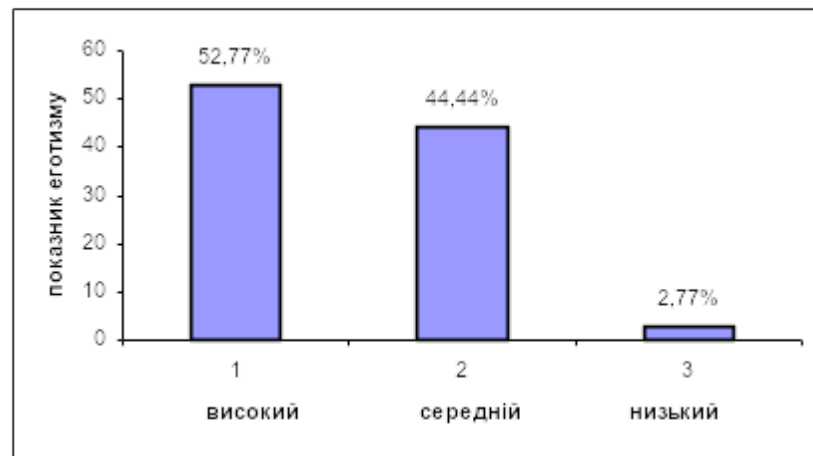

Рис.2.5. Рівні еготизму в учнів четвертих класів

Більшість учнів четвертих класів під час спілкування з співрозмовником демонструють середній рівень еготизму (52,77%). Значна частина досліджуваних (44,44%) надмірну увагу у спілкуванні приділяє власному “Я”. І лише 2,77% учнів мають низький рівень еготизму діалогічного мовлення.

Отже, у досліджуваних учнів 1-2 класів домінує високий рівень еготизму, а в учнів 3-4 класів – середній. Це проявляється у тому, що у третьокласників знижується прагнення говорити тільки про себе, вони комфортніше відчувають себе в системі міжособистісних стосунків, успішніше використовують прийоми і способи спілкування.

Варто зауважити, що наші спостереження за учнями молодшого шкільного віку із різними рівнями еготизму виявили деякі психологічні особливості школярів. Так, учні з високим рівнем еготизму під час діалогу проявляли більш нав’язливу самопрезентацію себе або своїх рідних порівняно з учнями з середнім та низьким рівнем розвитку еготизму. Навмисне

прикрашали свої слова або вигадували події, про які вони розповідали, ставали ініціаторами у виборі теми спілкування. Під час діалогу, учні з високим рівнем егоїзму підкреслювали свої заслуги, підвищуючи тим самим свою значущість. Досліджувані з середнім рівнем виявляли ширшу зацікавленість у спілкуванні, позитивні емоції, були відвертими та дружелюбними із своїми співрозмовниками. Учні з низьким рівнем егоїзму були менш відвертими та розкутими під час діалогу, ніж учні із середнім та високим рівнем егоїзму, не проявляли активності та ініціативності у висловленні думок, спілкування для них мало формальний характер.

У нашому дослідженні, за методикою вивчення егоцентризму під час взаємодії, показник екстравертованої форми особистісного егоцентризму вбирає в себе і егоїзм як прагнення людини говорити про себе. Тому ми припускаємо, що досліджувані з високим рівнем егоїзму мають сильний ступінь прояву екстравертованої форми егоцентризму і цей зв'язок є зворотнім. Для перевірки нашого припущення ми здійснили кореляційний аналіз даних, у результаті якого встановлено, що між егоїзмом та екстравертованою формою егоцентризму існує достовірний зв'язок. Тобто, досліджувані з високим рівнем егоїзму, як правило, демонструють сильний ступінь прояву екстравертованої форми егоцентризму. Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена $r_{s \text{ емп}} = 0,49$ (критичне значення $r_{s \text{ кр}} = 0,36-0,46$ для $p=0,05$ та $p=0,01$ відповідно)

$r_{s \text{ кр}} = \begin{cases} 0,36 (\rho \leq 0,05) \\ 0,46 (\rho \leq 0,01) \end{cases} r_{s \text{ емп}} > r_{s \text{ кр}},$ для $n=310$. Це означає, що високому рівню егоїзму відповідає сильний ступінь прояву екстравертованої форми егоцентризму.

В учнів з середнім рівнем егоїзму спостерігається середній ступінь екстравертованої форми егоцентризму. Досліджувані з низьким рівнем егоїзму характеризуються слабким ступенем прояву екстравертованої форми егоцентризму. Отже, кореляція між егоїзмом та екстравертованою формою досягає рівня статистичної значимості.

Кількісний та якісний аналіз даних динаміки егоїзму, отриманий в ході

емпіричного дослідження, дозволяє зробити висновок про те, що:

1. Еготизм є феноменом, що проявляється в учнів першого і другого класів. Він виражається у схильності до монологічного мовлення і надмірному бажанні говорити лише про себе.
2. В учнів третього і четвертого класів має місце тенденція до зниження еготизму, що проявляється у зменшенні прагнення говорити лише про себе і в збільшенні зацікавленості особою, яка виступає партнером по спілкуванню.
3. Між еготизмом та екстравертованою формою егоцентризму встановлено достовірний кореляційний зв'язок.

2.3. Аналіз результатів дослідження вікової динаміки та статевих особливостей егоцентризму молодшого школяра

Головним завданням нашого експериментального дослідження було виявлення психологічних особливостей та вікової динаміки егоцентризму в молодшому шкільному віці.

Як уже зазначалось вище, для визначення егоцентричної спрямованості особистості було використано тест егоцентричних асоціацій (ЕАТ), адаптований нами для дітей молодшого шкільного віку.

Рівні егоцентризму ми отримали шляхом емпіричного дослідження та математичного аналізу статистично достовірних результатів у вибірці досліджуваних різного віку та статі. Тест перевірявся також на змістовну валідність. Незалежними експертами була встановлена відповідність цих рівнів егоцентричній поведінці, яка реально спостерігалась у досліджуваних.

За допомогою стандартизованої методики побудови шкал [173, 12-20] нами складена нормативна таблиця рівнів егоцентризму для дітей молодшого шкільного віку. При цьому використовувався нормальний розподіл за вибіркою, яка заздалегідь була упорядкована з метою порівняння (вибірка перевірена за Н. Плохинським та Є. Пустильниковим). На основі вибірки були

підраховані середньоарифметичне значення ($\bar{X}$) та середньоквадратичне відхилення (σ) величин егоцентризму досліджуваних по кожній статево-віковій групі за тестом егоцентричних асоціацій. Саме ці дві величини і застосовувались для встановлення статево-вікової динаміки егоцентризму в молодшому шкільному віці. Їх значення представлені у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

**Розподіл середніх величин егоцентризму в
молодшому шкільному віці**

Вік (років)	Стать	$\bar{X}$	σ	Статистична значимість (%)
6-7	Хлопчик	11,0	5,0	4,8
	Дівчинка	12,5	4,5	4,7
7-8	Хлопчик	13,0	4,0	4,6
	Дівчинка	14,0	4,0	3,3
8-9	Хлопчик	14,0	4,0	3,7
	Дівчинка	14,5	3,5	3,3
9-10	Хлопчик	12,5	4,5	4,2
	Дівчинка	13,5	4,5	3,7

Як свідчать дані, відображені у цій таблиці, середні величини егоцентризму у молодших школярів розподілились таким чином.

У перших класах середньоарифметична величина егоцентризму становить у хлопчиків 11,0 при $\sigma=5$ і у дівчаток – 12,5 при $\sigma=4,5$.

Порівняно з першокласниками середня величина егоцентризму в другому класі збільшується. Середньоарифметичні величини егоцентризму у хлопчиків складають 13,0 при $\sigma=4,0$, а у дівчаток – 14,0 при тій же величині σ .

У третіх класах величина егоцентризму знову зростає, що відображається на середньо-групових показниках, які дорівнюють: $\bar{X}=14,0$ у хлопчиків, а в дівчаток – $\bar{X}=14,5$ при $\sigma=4,0$ та 3,5 відповідно.

У кінці молодшого шкільного віку (4-х класах) середня величина

егоцентризму зменшується. Так, у хлопчиків і у дівчаток ця величина нижча, ніж в учнів третього класу. Середньоарифметичні показники егоцентризму у хлопців становить 12,5, а у дівчаток – 13,5 при однаковій $\sigma=4,5$.

Аналізуючи отримані залежності, можна зробити висновок про те, що середньоарифметична величина егоцентризму зростає з шести до дев'яти років і поступово починає знижуватися в 9,5-10 років. Таким чином, “пік” егоцентризму припадає на третій клас.

За результатами проведеного дослідження ми встановили значимі розбіжності прояву середньоарифметичної величини егоцентризму у дівчаток та хлопчиків. Динаміка прояву егоцентризму у дівчаток і хлопчиків розрізняється. Отримані дані вказують на те, що у дівчаток величина егоцентризму протягом молодшого шкільного віку дещо більша, ніж у хлопчиків (рис. 2.6). На нашу думку, це можна пояснити більш швидким психічним розвитком дівчаток у порівнянні з хлопчиками, а також більш високою самооцінкою, прагненням самовиразитися.

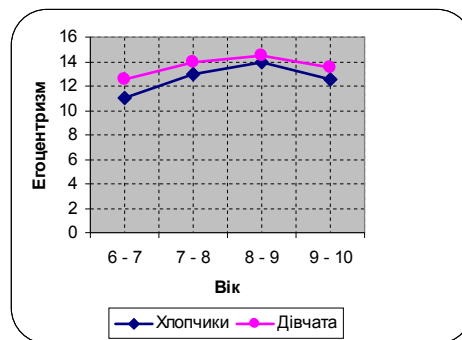

Рис. 2.6. Статево-вікова динаміка середньоарифметичної величини егоцентризму молодшого школяра

З графіку (рис. 2.6) чітко видно, що середньоарифметична величина егоцентризму у дівчаток більша в порівнянні з хлопчиками протягом всього молодшого шкільного віку. Середньоарифметична величина егоцентризму, в даному випадку, відображає ступінь орієнтації особистості на себе та на інших.

Як вже зазначалося вище, на основі шкал нами була розроблена нормативна таблиця, яка використовується для оцінки рівня егоцентризму

особистості молодшого школяра за результатами ЕАТ. Рівень егоцентричної спрямованості особистості визначається шляхом зіставлення індексу егоцентризму з нормативною шкалою рівнів егоцентризму (табл. 2.6).

За допомогою нормативної таблиці ми встановили низький, середній та високий рівень егоцентричної спрямованості особистості з урахуванням статево-вікової динаміки егоцентризму молодшого школяра.

Таблиця 2.6

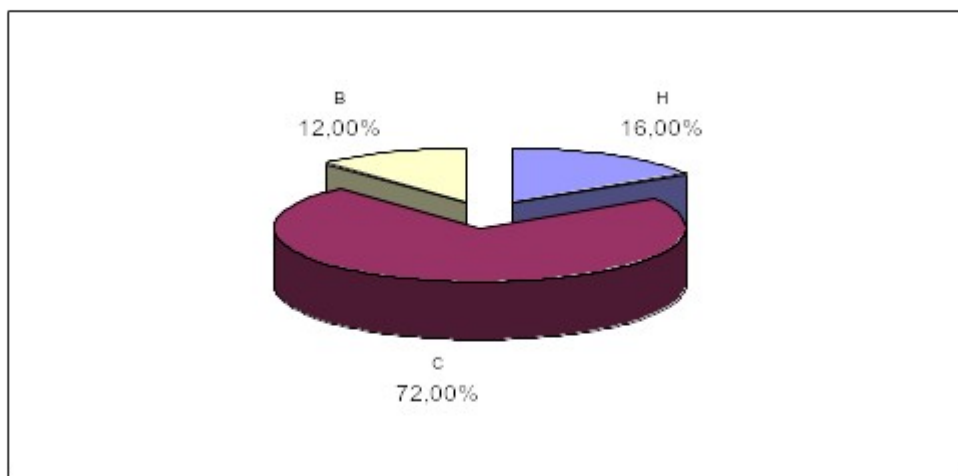
Рівні егоцентричної спрямованості в молодшому шкільному віці

Вік (років)	Стать	Рівні егоцентричної спрямованості		
		Низький	Середній	Високий
6-7	Хлопчик	0-5	6-16	17-20
	Дівчинка	0-7	8-17	18-20
7-8	Хлопчик	0-8	9-17	18-20
	Дівчинка	0-9	10-18	19-20
8-9	Хлопчик	0-9	10-18	19-20
	Дівчинка	0-10	11-18	19-20
9-10	Хлопчик	0-7	8-17	18-20
	Дівчинка	0-8	9-18	19-20

За високий рівень егоцентричної спрямованості були прийняті такі величини егоцентризму досліджуваних, які були більшими чи дорівнювали середньоарифметичній величині для кожної статево-вікової групи, що додавалися до величини середньоквадратичного відхилення від цього середнього ($\bar{X} + \sigma$).

Низький рівень егоцентризму визначався за величиною показників меншими, ніж ($\bar{X} - \sigma$). Отже, середній рівень егоцентризму знаходиться в межах $\bar{X} \pm \sigma$.

У осіб з високим рівнем егоцентризму, як правило, виникають труднощі при спілкуванні та взаємодії з оточуючими людьми. Вони характеризуються підвищеною конфліктністю, оскільки не враховують, а часом і перекручують

смісловий зміст повідомлення співрозмовника. Центруються лише на власних цінностях і переживаннях.

Середній рівень егоцентризму вказує на те, що особистість при спілкуванні та взаємодії з оточуючими людьми орієнтована на інших і здатна за необхідності відстояти власну позицію з того чи іншого питання. У цьому випадку вона розуміє точки зору партнерів і координує їх думку зі своєю.

Низький рівень егоцентризму свідчить про недостатність індивідуалізації особистості, що ускладнює взаємодію з ровесниками та розвиток моральної сфери. Особистості з низьким рівнем егоцентризму не вміють відстоювати власну думку через недостатньо сформовані навички спілкування та взаємодії.

Отже, порівняльний аналіз середньоарифметичних величин егоцентризму досліджуваних у молодшому шкільному віці дозволяє зробити такі висновки:

1. З першого по четвертий клас, тобто протягом молодшого шкільного віку, середньоарифметична величина егоцентризму є різною.
2. Мають місце статево-вікові відмінності у середньоарифметичній величині егоцентризму. Загалом, у дівчаток величина егоцентризму більша, ніж у хлопчиків того ж віку.

На основі результатів тестування за адаптованою нами методикою “Егоцентричний асоціативний тест” статеві особливості та вікову динаміку егоцентричної спрямованості молодшого школяра ми представили за допомогою діаграм у відсотковому співвідношенні. На рис. 2.7 подана діаграма, яка демонструє розподіл егоцентризму в учнів перших класів.

Рис.2.7. Розподіл рівнів егоцентризму в учнів перших класів

Відсоткове співвідношення егоцентричної спрямованості розподілилось таким чином, що найбільша кількість досліджуваних перших класів має середній рівень егоцентризму (72,00%), ці учні орієнтовані на оточуючих людей. Високий та низький рівень егоцентризму загалом виявило 28,00% досліджуваних. Тобто, середній рівень егоцентризму цієї вікової групи є превалюючим.

Статеві відмінності егоцентричної спрямованості особистості в тій же віковій групі досліджуваних відображено на рис. 2.8.

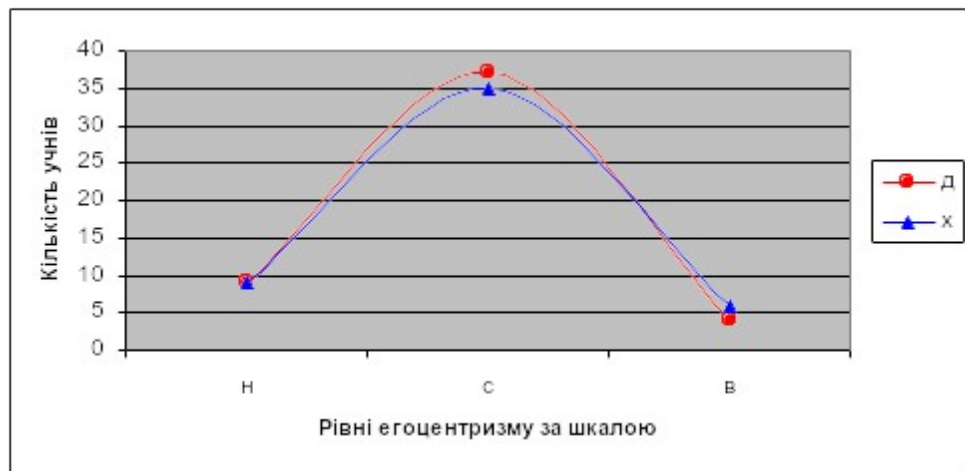
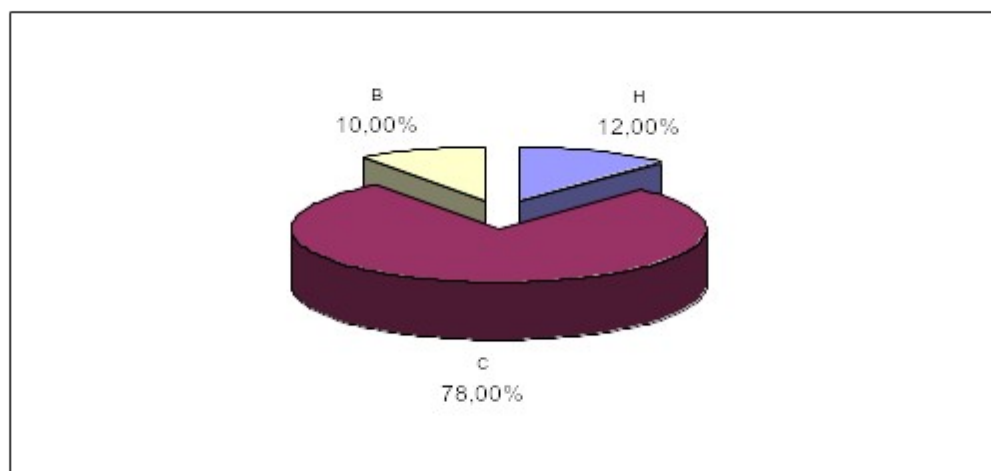

Рис. 2.8. Співвідношення рівнів егоцентризму між хлопцями та дівчатами (1 клас)

З вищеподаного рисунку видно, що низький рівень егоцентризму має однакова кількість хлопчиків і дівчаток. Середній рівень егоцентризму більше виявили дівчатка, ніж хлопчики, а от високий рівень егоцентричної спрямованості особистості, навпаки, більше демонструють хлопчики.

Вивчення егоцентричної спрямованості в учнів других класів виявило незначні зміни у розподілі даних за рівнями прояву, отримані нами результати

представлені на рис. 2.9.

Рис. 2.9. Розподіл рівнів егоцентризму в учнів других класів

Як видно з діаграми, у досліджуваних другого класу порівняно з досліджуваними першого класу намічається тенденція до зменшення кількості досліджуваних з низьким рівнем (12,00%) і з високим рівнем егоцентризму до 10,00%. Зросла представленість досліджуваних молодшого шкільного віку із середнім (78,00%) рівнем егоцентризму.

Дослідження статевої динаміки егоцентричної спрямованості виявило у молодших школярів других класів суттєві відмінності між рівнями розподілу егоцентризму у хлопців та дівчат. На рис. 2.10 відображені ці результати.

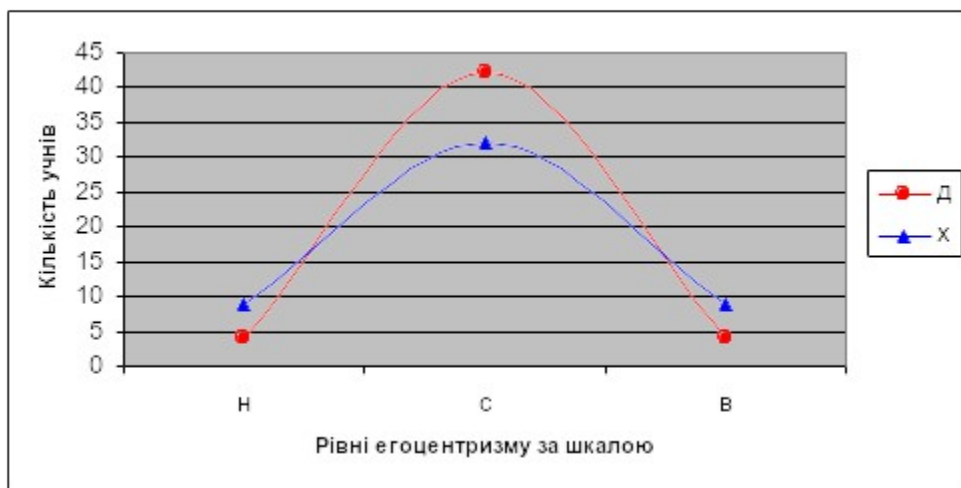

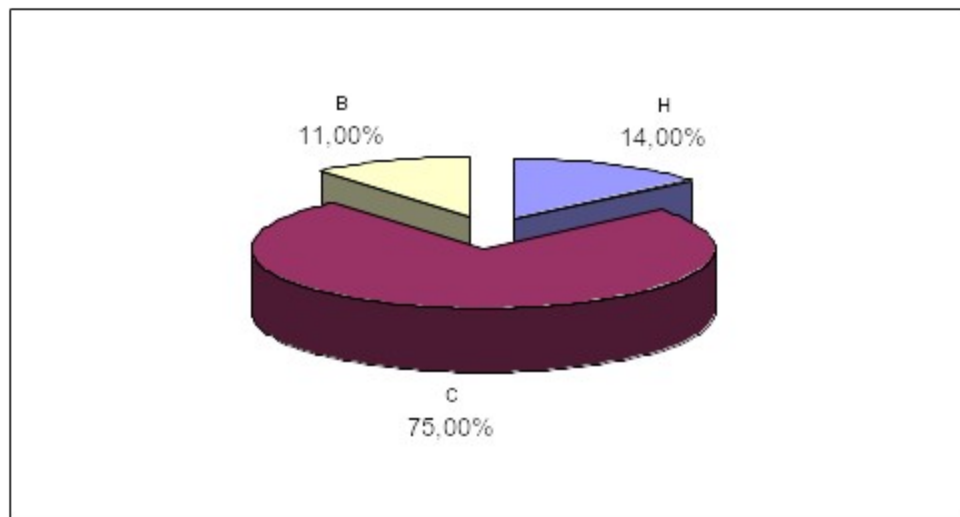
Рис. 2.10. Співвідношення рівнів егоцентризму між хлопцями та дівчатами (2 клас)

Кількісний аналіз даних показує, що кількість хлопців, які мають низький та високий рівень егоцентризму, у два рази більша, ніж дівчаток. Середній рівень егоцентризму семантичної сфери свідомості демонструє більшість дівчаток цієї вікової групи (порівняно з хлопчиками), що вказує на їх шанобливе ставлення до позиції та точки зору іншої людини.

На рис. 2.11 представлено розподіл рівнів егоцентричної спрямованості в учнів третіх класів, який свідчить про те, що зміни за рівнями егоцентризму у досліджуваних перших і других класів є незначними.

Рис.2.11. Розподіл рівнів егоцентризму в учнів третіх класів

Тобто, спостерігається тенденція домінування середнього рівня егоцентризму у досліджуваних третіх класів (75,00%) у порівнянні з попередніми віковими групами. Високий рівень залишився без статистично

значимих змін (11,00%), але збільшився відсоток дітей з низьким рівнем егоцентризму (до 14,00%), який також, як і високий рівень, негативно впливає на розвиток децентрації і проявляється як в пізнавальній, емоційній так і в поведінковій сфері особистості молодшого школяра.

Статеві відмінності досліджуваного нами психологічного явища в учнів третього класу подані на рис.2.12.

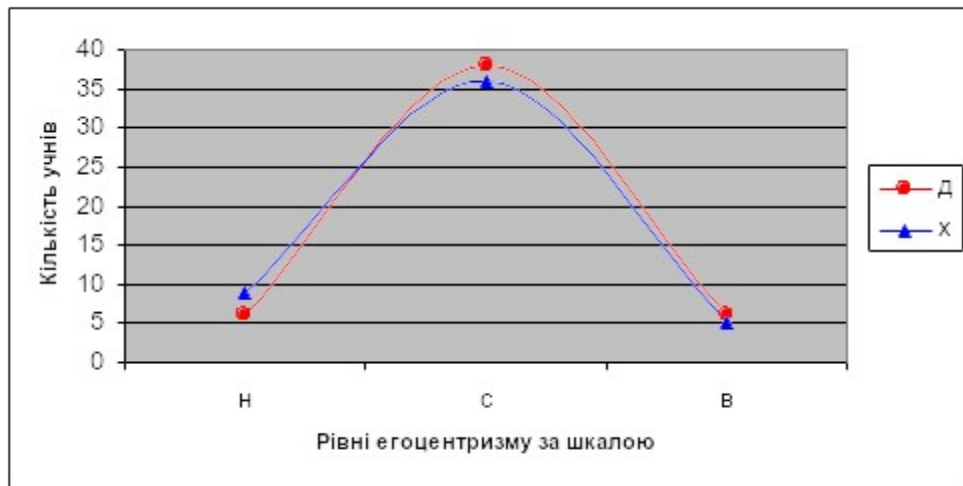

Рис. 2.12. Співвідношення рівнів егоцентризму між хлопцями та дівчатами (3 клас)

Результати співвідношення рівнів егоцентризму між хлопцями та дівчатами вказують на те, що низький рівень егоцентризму переважає у хлопчиків. Це може свідчити про те, що у дівчаток краще, ніж у хлопчиків розвинуті деякі соціально-психологічні якості. Середній рівень демонструє також більшість дівчаток, а високий рівень егоцентризму майже однаковий у досліджуваних різної статі.

За результатами дослідження розподілу рівнів егоцентризму в учнів четвертих класів спостерігаються певні зміни (рис. 2.13).

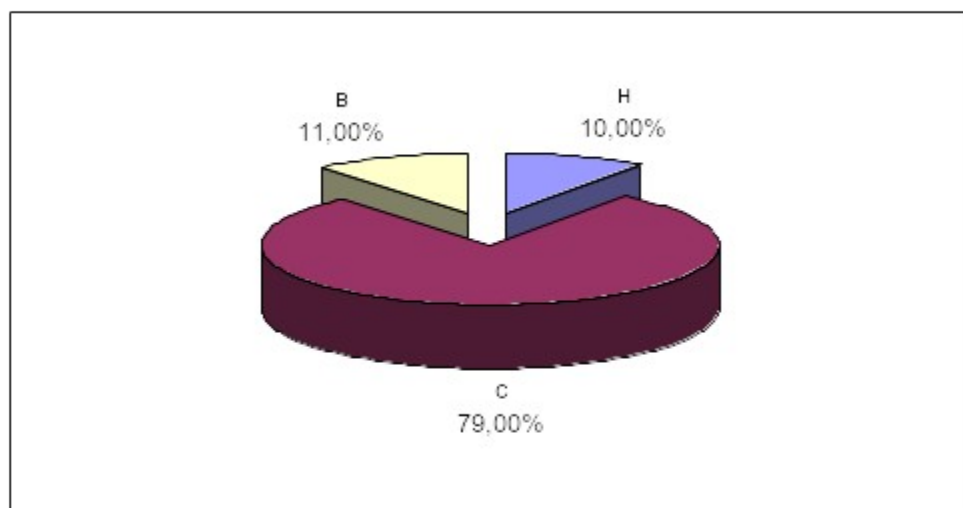

Рис.2.13. Розподіл рівнів егоцентризму в учнів четвертих класів

Так, згідно з даними, представленими на діаграмі, ми можемо

стверджувати, що наприкінці молодшого шкільного віку кількість досліджуваних з середнім рівнем егоцентризму залишається приблизно однаковою у порівнянні з іншими віковими групами (79,00%), водночас без змін залишається кількість досліджуваних з високим рівнем егоцентризму (11,00%). І під кінець молодшого шкільного віку зменшується кількість досліджуваних з низьким рівнем егоцентризму до 10,00%.

Порівняльний розподіл егоцентризму за рівнями у хлопчиків та дівчаток, які навчаються в четвертому класі, зображено на рис.2.14.

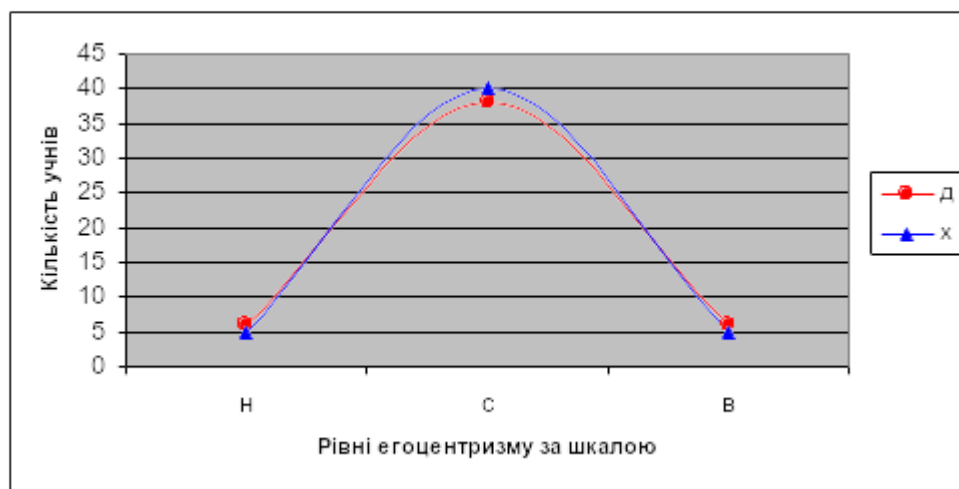

Рис.2.14. Співвідношення рівнів егоцентризму між хлопцями та дівчатами (4 клас)

Під кінець молодшого шкільного віку співвідношення егоцентризму за рівнями у хлопчиків та дівчаток майже зрівнюється. Так, однакова кількість дівчаток мають низький та високий рівень егоцентризму, що простежується і у хлопців цієї ж вікової групи. Хоча, на відміну від усіх попередніх вікових груп, де середній рівень егоцентризму демонструє більшість дівчат, хлопчики цієї групи демонструють його у більшій кількості у порівнянні з дівчатами.

Кількісний та якісний аналіз розподілу егоцентризму серед досліджуваних молодшого шкільного віку (1-4 класів), вказує на незначні зміни, щодо розподілу його за рівнями прояву. Досліджуючи егоцентризм учнів молодшого шкільного віку, ми виявили явне домінування у значній кількості досліджуваних середнього рівня егоцентричної спрямованості особистості протягом всього даного вікового періоду. Це вказує на те, що молодший

школяр виявляє спроможність орієнтуватися на точку зору іншої людини та узгоджувати її з власною точкою зору. Починаючи з першого класу кількість учнів з середнім рівнем егоцентризму поступово збільшується і в четвертому класі досягає найвищого рівня свого прояву (79,00%).

З першого по четвертий клас простежується тенденція поступового зменшення кількості учнів, яким притаманний високий рівень егоцентризму. Це свідчить про формування в учнів потреби враховувати позиції інших людей, про розхитування “зацикленості” на своєму “Я”, яка викликана невмінням і небажанням орієнтуватися на думку, точку зору інших людей. Низький рівень егоцентризму, представлений у всіх вікових групах досліджуваних, вказує на відсутність власної позиції або на невміння її відстоювати у певній ситуації. Однак слід зазначити, що в першому класі відсотковий показник низького рівня егоцентризму, згідно з нашими даними, є найвищим, а в четвертих класах він найнижчий.

Таким чином, порівняльний аналіз досліджуваних різних вікових груп молодшого шкільного віку показав, що кількість учнів з середнім рівнем егоцентричної спрямованості особистості значно переважає над кількістю учнів з високим та низьким рівнем.

Встановлено, що в тестових роботах учнів з високим рівнем егоцентризму зустрічається висока фіксованість на власних хвилюваннях, на оцінці себе очима інших. Досліджуваних (як із високою, так із низькою егоцентричною спрямованістю) хвилює їх статус у групі та ставлення оточуючих до них. Тобто, у відповідях респондентів простежуються всі структурні компоненти егоцентризму: рефлексія досліджуваними власних характерологічних якостей, здібностей, вчинків, бажань та хвилювань, а також і ретрофлексія минулого, і стан актуального “зациклювання” на своїх думках, поглядах.

Егоцентрична спрямованість високого і низького рівня негативно впливає на розвиток механізму децентрації, вона проявляється як в пізнавальній, емоційній, так і в поведінковій сфері особистості молодшого школяра. При

високому рівні егоцентризму школярі завжди мають свою точку зору і намагаються авторитарно нав'язати її іншим, командують, люблять давати оцінку іншим, не аргументуючи при цьому її, висловлюються без урахування повідомленого товаришами. Такі школярі найчастіше створюють конфліктні ситуації, де діють наперекір іншим, навмисно діють “на злість” товаришам і дорослим, щоб виділитися. Школярі з низьким рівнем егоцентризму поведуть себе зовсім інакше. Якщо вище названа категорія учнів намагається демонструвати себе, “засвітитися”, то ці, навпаки, прагнуть перебувати в тіні, не афішувати свої погляди. Так, наприклад, на уроках, якщо знають відповідь на поставлене запитання, намагаються відмовчатися. При спілкуванні з ровесниками висловлюються рідко, причому свою думку не диференціюють від думок інших, не проявляють власну ініціативу і вважають, що краще слухати інших і мовчати, тримати свої думки при собі. Учні з низьким рівнем егоцентризму уникають конфліктів, а коли вони виникають, то пристосовуються до групи, демонструють конформну поведінку. Отже, як висока, так і низька егоцентричність спрямованості перешкоджають ефективному спілкуванню з ровесниками.

Дослідження, спрямоване на вивчення статевої особливості та вікової динаміки егоцентризму молодшого школяра, передбачало методикою “Тест егоцентричних асоціацій” перевірити значення в сфері свідомості досліджуваного, а саме егоцентризм семантичної сфери свідомості, за допомогою стимулювання егоцентричної проекції особистості. Зазначимо, що на рівні семантики егоцентризм є відображенням змісту свідомості і виконує функції орієнтування у системі цінностей та регулювання в системі соціальної поведінки особистості.

Як з'ясувалося, егоцентрична спрямованість молодшого школяра за таких умов діагностування знаходяться на середньому рівні, тобто більшість досліджуваних продемонстрували відсутність зацикленості на власному “Я”.

Проте в психологічних дослідженнях, присвячених вивченню дитячого

егоцентризму, панує точка зору, що в молодшому шкільному віці дитина досить егоцентрична внаслідок недостатньо розвинутих психічних процесів. За Ж.Піаже, егоцентризм у дітей зменшується з біологічним дозріванням інтелекту та накопиченням комунікативного досвіду. Однак слід зазначити, що більшість досліджень, організованих Ж.Піаже, як правило, були спрямовані на вивчення пізнавального егоцентризму і проводились в інший історичний період розвитку суспільства.

Все вище сказане дозволяє зробити висновок, що у дітей молодшого шкільного віку спостерігається явне домінування середнього рівня егоцентричної спрямованості особистості (76,00%). Егоцентризм як властивість особистості, в даному випадку, відображає зміст і стан смислоутворюючих компонентів свідомості. Загалом, високий та низький рівні егоцентризму представлені невеликою кількістю у всіх вікових групах досліджуваних (11,00% та 13,00%). Це свідчить про те, що самотійно егоцентризм не зникає та не трансформується в децентрацію. Він може стати головною перешкодою для формування ефективної взаємодії з оточуючими людьми, внаслідок чого порушується взаєморозуміння між ними.

2.4. Психологічні особливості молодшого школяра з різним ступенем егоцентризму

На третьому етапі дослідження ми ставили за мету дослідити якості особистості (емпатійність, впевненість – невпевненість, емоційна врівноваженість – збудливість, залежність – незалежність, відповідальність – безвідповідальність, сумлінність – несумлінність, рішучість – нерішучість, практичність – непрактичність, оптимізм – песимізм, самоконтроль – неконтрольованість, стриманість – нестриманість) учнів молодшого шкільного віку та їх зв'язок з особистісним егоцентризмом різного ступеня вираженості. У результаті наукового пошуку було встановлено співвідношення між показниками особистісного егоцентризму й якостями особистості та виявлено

його вплив на них. Дані дослідження підлягали кореляційному аналізу за допомогою коефіцієнта рангової кореляції r_s Спірмена.

Для дослідження якостей особистості молодшого школяра було використано методику І. Юсупова, котра дозволила нам визначити загальний рівень розвитку емпатії та емпатію до ровесника в молодшому шкільному віці. А також методику Р. Кеттела, за якою ми змогли дослідити індивідуально-психологічні якості особистості, а саме: впевненість – невпевненість, емоційна врівноваженість – збудливість, залежність – незалежність, відповідальність – безвідповідальність, сумлінність – несумлінність, рішучість – нерішучість, практичність – непрактичність, оптимізм – песимізм, самоконтроль – неконтрольованість, стриманість – нестриманість.

Як показав аналіз результатів другого етапу експерименту, особистісний егоцентризм у молодшому шкільному віці виявляється як психологічна детермінанта під час взаємодії з ровесником. Координація своєї власної позиції з позицією інших під час спілкування та побудови конструктивних стосунків залежить від розуміння й усвідомлення людиною не лише ситуації та предмета, навколо яких відбувається обмін думками, діями, емоціями, але й самого себе й оточуючих людей. Це визначається насамперед тим, наскільки в особистості розвинутий механізм децентрації, тобто уміння стати на місце іншої людини, уявно опинитися у її положенні, зрозуміти й сприйняти чужу точку зору як свою.

У процесі взаємодії з оточуючими людьми особистість може бути егоцентрично або децентровано спрямованою. Це залежить насамперед від людей, які її оточують в даний момент, а також і від низки інших чинників, серед яких варто, зокрема, назвати такі, як особливості родинного виховання, рівень розвитку комунікативних навичок, особливості відносин з однокласниками, місце школяра у класному колективі тощо. В емоційному плані егоцентризм спричиняє нерозуміння переживань інших людей або взагалі призводить до відсутності емоційного відгуку, що ускладнює встановленню

доброзичливих стосунків між людьми і нерідко зумовлює особистісну однобокість.

Дослідження, присвячені вивченню децентрації [141; 110; 179; 157, 28-29], свідчать про її тісний зв'язок з рефлексією, емпатією та із здатністю людини уявити себе на місці іншого. Зв'язок пояснюється тим, що всі ці явища пов'язані з конструюванням внутрішнього світу іншої людини та системи взаємостосунків. Так, наприклад, завдяки рефлексії можна збагнути духовний світ іншої людини, а завдяки емпатії відчувати її внутрішній світ.

В структурі особистості емпатія сприяє ефективному розумінню відчуттів, емоцій, почуттів та психічного стану партнера по спілкуванню та взаємодії. За допомогою емпатії встановлюється емоційний зв'язок з оточуючими людьми, відбувається проникнення у внутрішній світ партнера. Тому, враховуючи роль та значення емпатії, як складової структури особистості, ми дослідили взаємозв'язок між особистісним егоцентризмом та емпатією і проаналізували отримані дані.

Рівень розвитку емпатії в молодшому шкільному віці ми вимірювали за допомогою методики "Експрес-діагностика емпатії", розробленої І. Юсуповим [147, 32-37], в основу якої покладено оцінювання точності відповідей досліджуваного.

У дослідженні брали участь 216 учні других, третіх і четвертих класів. Для першокласників дана методика є важкою і не рекомендованою [147, 32-37], тому ми їх не діагностували. Опитувальник складається із шести діагностичних шкал емпатії, які відповідають ставленню до батьків, тварин, людей похилого віку, ровесників, героїв художніх творів, знайомих та мало знайомих людей. Він містить 36 тверджень, з якими погоджується або не погоджується досліджуваний, використовуючи для оцінки шість варіантів відповіді. На основі отриманих бальних оцінок, діагностується рівень розвитку емпатії за кожною із складових, а також в цілому. Для визначення рівня розвитку емпатії досліджуваного ми використовували нижчеподану нормативну таблицю [147, 35].

Рівні емпатії

Рівень	Кількість балів	
	За шкалою	В цілому
Дуже високий	15	90-82
Високий	14-13	81-63
Середній	12-5	62-37
Низький	4-2	36-12
Дуже низький	1-0	11-5

Кожному досліджуваному видається бланк, який складається з двох частин, в одній із них треба заповнити загальні відомості про себе, а в іншій міститься спеціальний протокол, в якому фіксуються відповіді. Аналіз результатів протоколів дозволяє за допомогою ключа-дешифратора отримати дані про загальну емпатійну спрямованість учня, а також дати характеристику окремим складовим емпатії.

Результати розподілу даних за емпатійною спрямованістю учнів других класів представлені на рис. 2.15.

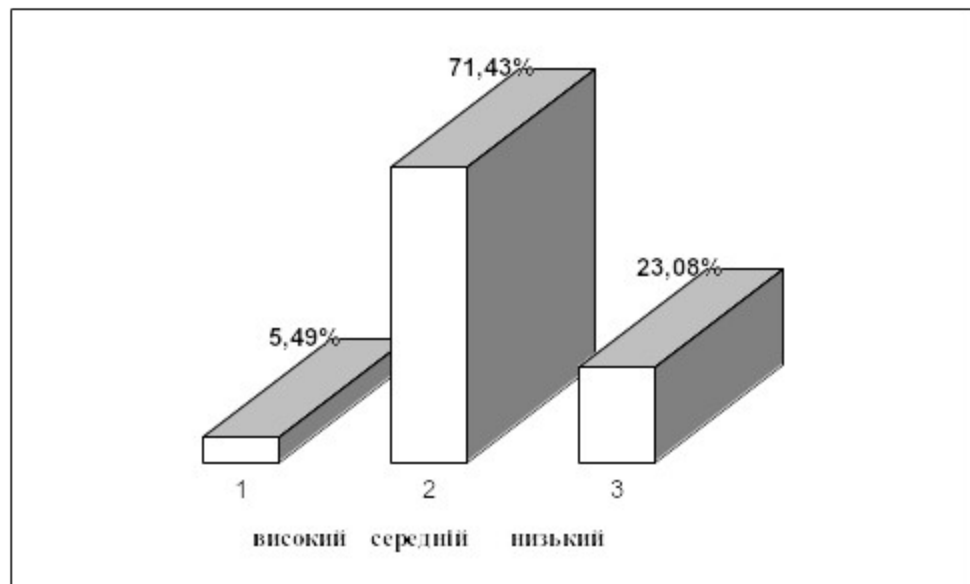

Рис.2.15. Розподіл емпатії за рівнями в учнів других класів

Отримані дані показують, що для більшості досліджуваних характерний середній рівень розвитку емпатії (71,43%), який свідчить про уміння учнів

співчувати та розуміти емоційний стан іншої людини. Значна кількість досліджуваних виявили низький рівень емпатії (23,08%), що є проявом певної “зацикленості” на собі, та свідченням того, що емоційний відгук у них розвинутий недостатньо, вони нездатні вступати в теплі емоційні стосунки з ровесниками. Незначною є кількість досліджуваних (5,49%), які виявили високий рівень емпатії.

Показники рівнів прояву емпатії серед досліджуваних третього класу є близькими до показників учнів другого класу, що відображено на рис. 2.16.

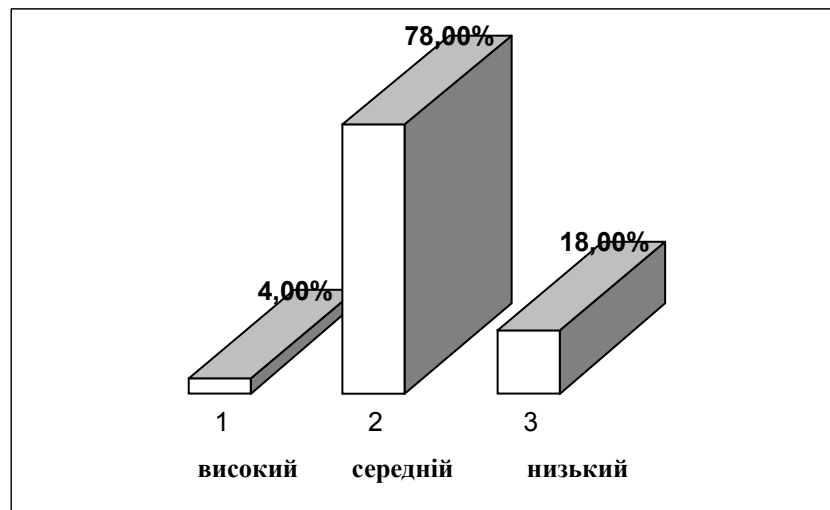

Рис.2.16. Розподіл емпатії за рівнями в учнів третіх класів

З рис. 2.16 видно, що середній рівень емпатії є домінуючим серед досліджуваних даної вікової групи (78,00%), що свідчить про соціалізоване ставлення особистості до інших людей. Проявляється тенденція до зниження високого та низького рівня емпатії. Лише 4,00% мають високий рівень прояву емпатії і 18,00% – низький.

В учнів четвертих класів середній рівень емпатії досягає свого апогею серед усіх досліджуваних вікових груп. В цьому можна переконатись, розглянувши рис.2.17.

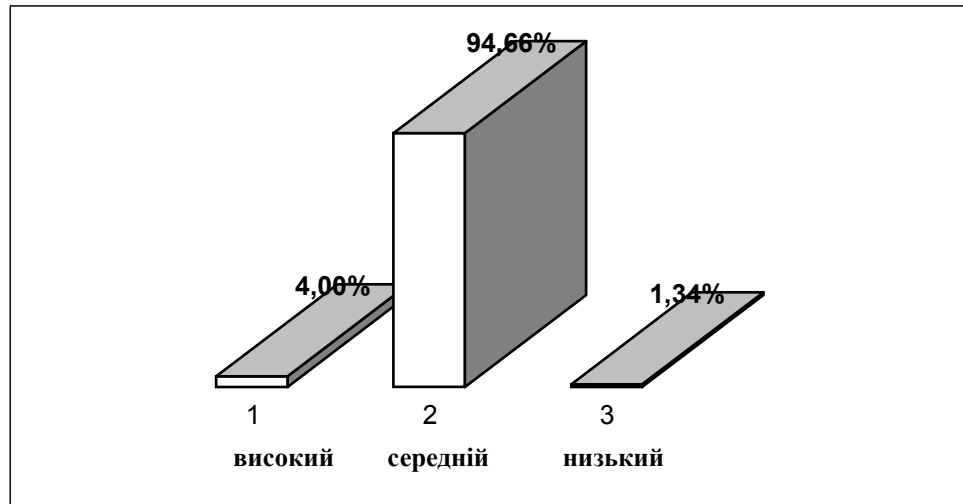

Рис.2.17. Розподіл емпатії за рівнями в учнів четвертих класів

Так, 94,66% досліджуваних продемонстрували середній рівень емпатії, тенденція щодо зниження кількості досліджуваних з низьким та високим рівнем емпатії має місце і в цій віковій групі. Значний скачок в розподілі відсотків відбувся відносно до низького рівня емпатії і становить лише 1,34%, незмінним залишився показник кількості досліджуваних з високим рівнем емпатії (4,00%).

Таким чином, результати діагностування загального рівня розвитку емпатії в молодшому шкільному віці свідчать про те, що для наших досліджуваних характерним є адекватне реагування на переживання оточуючих, вміння відчувати та розуміти емоційний і психічний стан іншої людини. Емпатійна людина здатна залишатись сама собою і при цьому відчувати зміни емоційного стану співрозмовника. Такий прояв емпатії здійснюється без шкоди самому собі і поєднується із здатністю захистити самого себе від зловживань з боку егоїстично налаштованих оточуючих.

На основі отриманих даних про рівень розвитку емпатії в молодшому шкільному віці було з'ясовано психологічні особливості прояву емпатії до ровесника за діагностичною шкалою. Аналіз результатів дослідження прояву емпатії стосовно ровесників учнями другого класу подано на рис. 2.18.

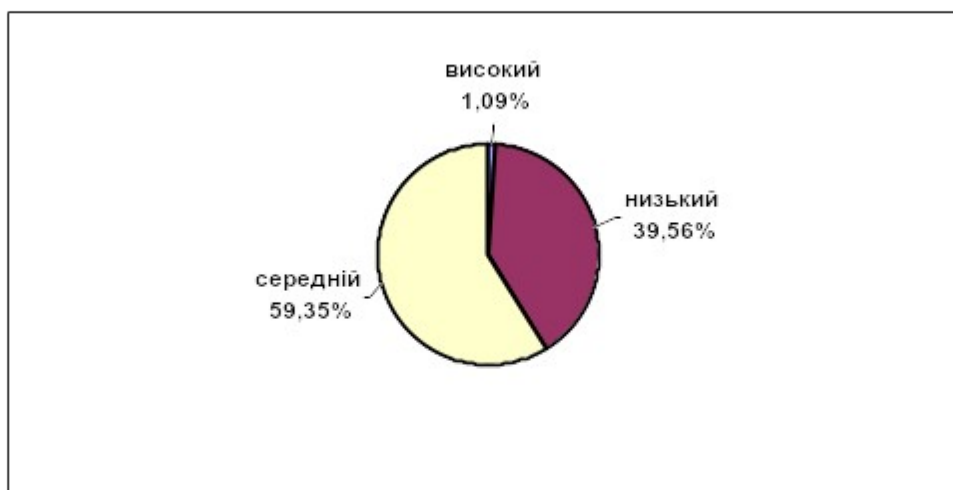

Рис.2.18. Показники проявів емпатії до ровесників в учнів других класів

Серед учнів других класів високий рівень емпатії до ровесників має лише 1,09% досліджуваних. Значна кількість досліджуваних виявили низький рівень – 39,56%, що вказує на відсутність вміння переживати емоційний стан іншої людини на основі ототожнення з нею. Переважна більшість досліджуваних має середній рівень прояву емпатії до ровесників – 59,35%, що свідчить про здатність до емоційного проникнення в переживання іншої людини та здатність до емоційного відгуку на ці переживання.

Показники проявів емпатії до ровесників у досліджуваних третіх класів подані на рис. 2.19.

Рис.2.19. Показники проявів емпатії до ровесників в учнів третього класу

Як видно з діаграми, у цій віковій групі серед досліджуваних не виявлено

тих, хто має високий рівень емпатії. Кількість тих, хто має низький рівень емпатії, на відміну від учнів других класів, становить лише 18,00%. Збільшилась група досліджуваних, які мають середній рівень прояву емпатії до ровесників (82,00%). Це свідчить про те, що в учнів третього класу зростає кількість досліджуваних, у яких розвинутий емоційний відгук, вони проявляють вміння відчувати внутрішній стан іншої людини, що і є однією із умов ефективної взаємодії.

У досліджуваних четвертих класів простежуються деякі зміни в розподілі даних за рівнями емпатії порівняно з учнями третіх класів (рис. 2.20).

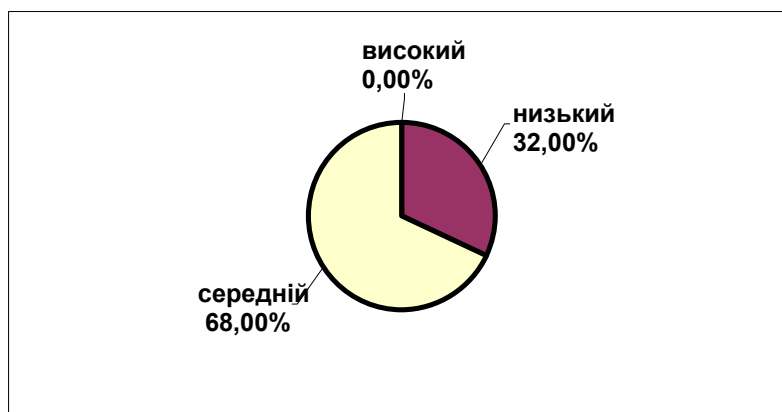

Рис.2.20. Показники проявів емпатії до ровесників в учнів четвертих класів

Як і в попередній групі, кількість досліджуваних з високим рівнем емпатії не виявлена. Натомість збільшилась кількість досліджуваних з низьким рівнем розвитку емпатійності – 32,00%, який свідчить про своєрідну “зацикленість” учня на самому собі, своїх емоційних переживаннях. За даними дослідження Т. Гаврилової, А. Потеряхіна, така “зацикленість” перешкоджає процесу спілкуванню та взаєморозумінню однолітків [45; 47]. Зменшилась група тих, котрі мають середній рівень емпатії (68,00%), що характеризується емоційною чутливістю по відношенню до інших.

Таким чином, емпатія як риса особистості, яка проявляється у здатності розуміти почуття ровесника, в молодшому шкільному віці розвинута на середньому рівні. Це є свідченням того, що у соціальному оточенні однолітків

активізується емпатійний відгук, який сприяє розумінню дітьми стану інших, прояву співчуття та співпереживання, що є підґрунтям для регуляції взаємовідносин з оточуючими за допомогою механізму децентрації. Слід також зазначити, що молодші школярі не характеризуються надмірною емоційною чутливістю по відношенню до ровесників, що вказує на їх адекватне реагування та сприйняття хвилювань іншої людини, без нанесення шкоди для себе. Разом з тим варто зауважити, що значна кількість досліджуваних молодшого шкільного віку проявляє низький рівень розвитку емпатії по відношенню до ровесника. Це означає, що у них недостатньо розвинутий емоційний відгук, їм властива байдужість до переживань, смутку свого однолітка. Такі учні нездатні співвідносити себе з іншими, підлаштовувати свої емоції, корегувати власну поведінку виходячи з позиції оточуючих, орієнтуючись на їхній емоційний світ. У них відбувається своєрідна центрація, особистісна зацикленість, що, в свою чергу, негативно позначається на взаємовідносинах з ровесниками.

У ході третього етапу констатувального експерименту нами виявлено вплив особистісного егоцентризму на якості особистості, а саме на загальний рівень розвитку емпатії. Результати співвідношення емпатії в учнів молодшого шкільного віку з різним ступенем прояву особистісного егоцентризму представлені в таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

Взаємозв'язок особистісного егоцентризму й емпатії молодшого школяра

Ступінь егоцентризму	Рівень емпатії у %		
	Високий	Середній	Низький
Сильний	7,04	78,57	21,43
Середній	0,00	77,46	15,49
Слабкий	7,69	69,23	23,08

З аналізу результатів, представлених в таблиці 2.8, чітко видно наявні істотні відмінності в групах досліджуваних з різним ступенем егоцентризму.

Так, молодші школярі з сильним ступенем егоцентризму виявилися

чутливими, здатними переживати почуття іншої людини внаслідок того, що проблеми іншої людини сприймають як свої власні. Тобто, проектуючи себе на місце об'єкта співпереживання, молодший школяр демонструє егоцентричну емпатію, тому що співчуває самому собі, переживає за самого себе. Результати нашого дослідження підтверджують дані, що були отримані Т. Гавриловою, згідно за якими, молодші школярі характеризуються здатністю до співпереживання, оскільки в цьому віці у них домінує тенденція до егоцентричної поведінки, тобто орієнтація на себе, свої інтереси, своє благополуччя [47].

Молодші школярі з середнім проявом особистісного егоцентризму демонструють також середній рівень розвитку емпатії, який свідчить про їх уміння співчувати та розуміти емоційний стан іншої людини, але без співвіднесення з собою. Тобто, в даному випадку співчуття ґрунтується на потребі в благополуччі іншої людини.

Досліджувані з слабким ступенем егоцентризму менш емпатійні до переживань інших людей у порівнянні з досліджуваними з сильним та середнім ступенем особистісного егоцентризму. Проте в цій групі досліджуваних найбільше тих, хто має низький рівень розвитку емпатії, що вказує на певний прояв “зацикленості” на собі та свідчить про недостатньо розвинутий у них емоційний відгук.

Отже, узагальнюючи вищевикладене, можемо зробити висновок про те, що в залежності від ступеня вираженості особистісного егоцентризму в молодшому шкільному віці емоційний відгук на хвилювання іншої людини суттєво різниться. І це дає всі підстави стверджувати, що егоцентризм особистості впливає на рівень емоційної чутливості та особливості емоційного реагування молодшого школяра.

На основі отриманих даних нами здійснено кореляційний аналіз змінних особистісного егоцентризму та загального рівня розвитку емпатії та визначена тісноти зв'язку між двома ознаками з використанням рангової кореляції r_s

Спірмена. За результатами кореляційного аналізу встановлено достовірний зв'язок між ступенем вираженості егоцентризму та загальним рівнем емпатії. Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена $r_{s \text{ емп}}$ дорівнює 0,84, для $n = 112$. Критичні значення вибіркового коефіцієнту кореляції рангів (зв'язок достовірний, якщо $r_{s \text{ емп}} \geq r_{s \text{ 0,05}}$, і тим більш достовірний, якщо $r_{s \text{ емп}} \geq r_{s \text{ 0,01}}$)

$r_{s \text{ кр}} = \begin{cases} 0,31 (\rho \leq 0,05) \\ 0,40 (\rho \leq 0,01) \end{cases}$. Отримані коефіцієнти вказують про тісний зв'язок між особистісним егоцентризмом та загальним рівнем емпатії.

Таким чином, кореляція між особистісними егоцентризмом та емпатією позитивна і досягає рівня статистичної значимості та свідчить про тісноту зв'язку між двома ознаками, які підлягали ранговій кореляції r_s *Спірмена*.

З метою детального вивчення особистісних особливостей молодшого школяра з різними ступенями прояву егоцентризму ми здійснили дослідження індивідуально-психологічних якостей особистості за допомогою дитячого варіанту особистісного тесту Р. Кеттела [112]. Тест містить 10 шкал, які відповідають основним якостям особистості дитини. Кожна якість (фактор) може бути як позитивною, так і негативною. За кількістю набраних за кожним із факторів балів визначають три рівня розвитку різних якостей особистості: низький, середній, високий.

Усі десять шкал опитувальника складаються з 10 суджень (5 в кожній частині). Значима відповідь на кожне судження оцінюється в 1 бал. Сума балів, отриманих по кожній шкалі, за допомогою відповідних таблиць переводиться в оцінки (за 10-бальною шкалою). Кількість балів підраховується за допомогою стандартного ключа. Ті відповіді, які співпадають з ключем, оцінюються 1 балом. Потім на основі отриманих балів за 1-ю та 2-ю частиною опитувальника виводиться сума для кожної якості особистості.

Отримана оцінка переводиться в стандартну 10-бальну, шляхом співвіднесення її з нормативними даними, які представлені у вигляді таблиць, що є різними для дітей різного віку і статі [112, 251-254]. У відповідності до

статі і віку досліджуваного в таблиці знаходять для кожної якості особистості інтервал, який включає попередні оцінки, і співвідноситься з нормативним значенням, кожен з яких і є кінцевою оцінкою вираженою в одиницях 10-бальної шкали.

З метою визначення прояву егоцентризму в особистісній сфері ми дослідили особистісні якості: впевненість – невпевненість, емоційна врівноваженість – збудливість, залежність – незалежність, відповідальність – безвідповідальність, сумлінність – несумлінність, рішучість – нерішучість, практичність – непрактичність, оптимізм – песимізм, самоконтроль – неконтрольованість, стриманість – нестриманість.

Результати прояву індивідуально-психологічних якостей особистості, отриманих в ході дослідження подані в таблиці 2.9.

Таблиця 2.9

Прояв особистісних якостей в молодшому шкільному віці (у %)

Якості особистості		Рівень прояву	Клас		
			2-й	3-й	4-й
1.	Впевненість – Невпевненість	Високий	26,00	17,00	19,00
		Середній	70,00	83,00	62,00
		Низький	4,00	0,00	19,00
2.	Емоційна врівноваженість – Збудливість	Високий	18,00	4,00	19,00
		Середній	67,00	85,00	69,00
		Низький	15,00	11,00	12,00
3.	Залежність – Незалежність	Високий	26,00	38,00	50,00
		Середній	74,00	60,00	44,00
		Низький	0,00	2,00	6,00
4.	Відповідальність – Безвідповідальність	Високий	0,00	2,00	6,00
		Середній	56,00	55,00	81,00
		Низький	44,00	43,00	13,00
5.	Сумлінність – Несумлінність	Високий	0,00	0,00	12,00
		Середній	82,00	72,00	69,00
		Низький	18,00	28,00	19,00
6.	Рішучість – Нерішучість	Високий	0,00	2,00	6,00
		Середній	93,00	66,00	56,00
		Низький	7,00	32,00	38,00
7.	Практичність – Непрактичність	Високий	18,00	34,00	19,00
		Середній	78,00	62,00	75,00

		Низький	4,00	4,00	6,00
8.	Оптимізм – Песимізм	Високий	63,00	53,00	50,00
		Середній	37,00	47,00	50,00
		Низький	0,00	0,00	0,00
9.	Самоконтроль – Неконтрольованість	Високий	11,00	8,00	0,00
		Середній	78,00	90,00	81,00
		Низький	11,00	2,00	19,00
10.	Стриманість – Нестриманість	Високий	37,00	19,00	31,00
		Середній	59,00	77,00	56,00
		Низький	4,00	4,00	13,00

Результати кількісного аналізу, які наведені в табл. 2.9, свідчать, що для більшості досліджуваних характерним є середній рівень прояву тих чи інших основних якостей особистості. Разом з тим слід зазначити, що молодшим школярам властивий і високий рівень прояву деяких особистісних факторів (оптимізму – песимізм, залежність – незалежність). Що стосується низького рівня, то варто підкреслити, що він представлений незначною кількістю досліджуваних або зовсім відсутній за деякими факторами.

Окрім того, необхідно вказати на те, що в учнів других класів всі зазначені вище якості особистості знаходяться на середньому рівні прояву, окрім однієї – оптимізму – песимізм. Досліджувані з високим рівнем прояву цієї якості легко виходять із стану душевної рівноваги, у них часто знижений настрій, іноді відчують себе самотніми. Доцільно зауважити, що третьокласники не відрізняються за результатами розподілу особистісних якостей від учнів других класів, у них якість особистості оптимізм – песимізм теж знаходиться на високому рівні. У четвертих класах для більшості досліджуваних характерним є прояв середнього рівня особистісних якостей, однак є відмінності від двох попередніх вікових груп. Така якість, як залежність – незалежність в цій віковій групі має високий рівень прояву. Це свідчить про те, що дитина, для якої незалежність є характерною якістю, проявляє наполегливість, самостійність, прагне домінувати над іншими та ні в чому не поступатися їм. Слід також зазначити, що учні четвертих класів порівну розподілились за фактором оптимізм – песимізм, що відображено в таблиці 2.9. Тобто, одна група досліджуваних яскраво демонструє песимізм та здатність

легко вийти із душевної рівноваги, а інша, навпаки, – вміння контролювати свій душевний стан та настрої.

З метою конкретизувати і унаочнити вищесказане ми представили прояв основних якостей особистості серед учнів молодшого шкільного віку у вигляді графіку, який поданий на рис. 2.21.

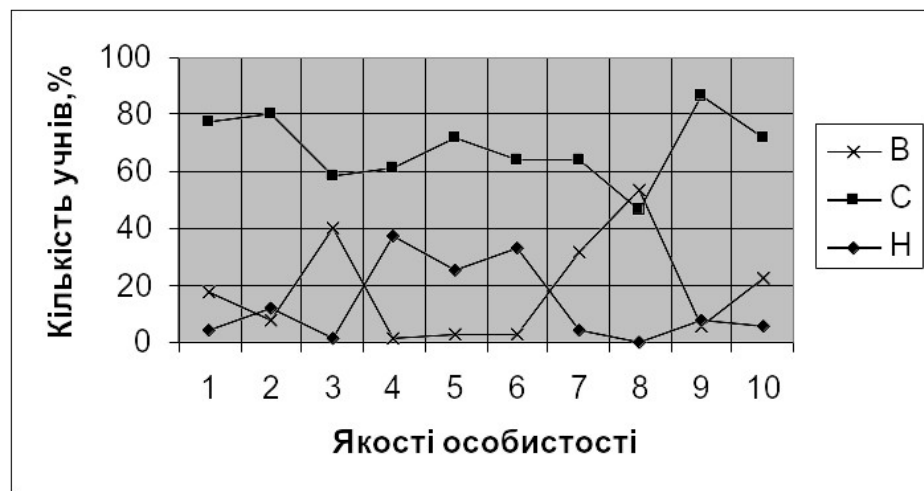

Рис.2.21. Прояв основних якостей особистості серед молодших школярів

Даний графік дає можливість простежити розвиток основних якостей особистості у молодшого школяра в цілому. Як бачимо, переважна більшість учнів цього віку має середній рівень розвитку основних якостей особистості впевненість – невпевненість (1) – 77,61; емоційна врівноваженість – збудливість (2) – 80,60%; залежність – незалежність (3) – 58,21%; відповідальність – безвідповідальність (4) – 61,19%; сумлінність – несумлінність (5) – 71,64%; рішучість – нерішучість (6) – 64,18%; практичність – непрактичність (7) – 64,18%; самоконтроль – не контрольованість (9) – 86,57%; стриманість – нестриманість (10) – 71,64%. Слід звернути увагу на те, що у більшій частині учнів (53,73%), така якість, як оптимізм – песимізм (8) розвинута на високому рівні, тобто молодші школярі характеризуються швидкою зміною настрою, душевною нерівновагою. Високий рівень незалежності виявлено у 40,30% учнів, які прагнуть домінувати над оточуючими людьми, керувати іншими і ні в чому їм не поступатися. Варто зазначити, що 38,84% учнів молодшого шкільного віку виявилися нерішучими,

сором'язливими, боягузливими в своїх діях і 37,31% учнів мають також низький рівень розвитку відповідальності, тобто прагнуть до ризику, безпечності.

За допомогою кількісного аналізу даних, результати якого відображають психологічні особливості молодшого школяра з різним ступенем вираженості особистісного егоцентризму, було визначено відсоткове співвідношення учнів з різним рівнем розвитку (високий, середній, низький) тієї чи іншої якості особистості, в кожній із груп з різним ступенем вираженості (сильна, середня, слабка) особистісного егоцентризму, що представлено в таблиці 2.10.

Таблиця 2.10

Взаємозв'язок особистісного егоцентризму та основних якостей особистості (у %)

Якості особистості		Рівні прояву	Рівні особистісного егоцентризму		
			Сильний	Середній	Слабкий
1.	Впевненість – Невпевненість	Високий	11,11	40,00	0,00
		Середній	85,19	50,00	33,33
		Низький	3,70	10,00	66,67
2.	Емоційна врівноваженість – Збудливість	Високий	7,41	0,00	33,33
		Середній	81,48	90,00	33,33
		Низький	11,11	10,00	33,33
3.	Залежність – Незалежність	Високий	40,74	40,00	33,33
		Середній	57,41	60,00	66,67
		Низький	1,85	0,00	0,00
4.	Відповідальність – Безвідповідальність	Високий	1,85	0,00	0,00
		Середній	62,96	50,00	66,67
		Низький	35,19	50,00	33,33
5.	Сумлінність – Несумлінність	Високий	3,70	0,00	0,00
		Середній	68,52	80,00	100,00
		Низький	27,78	20,00	0,00
6.	Рішучість – Нерішучість	Високий	3,70	0,00	0,00
		Середній	68,52	50,00	33,33
		Низький	27,78	50,00	66,67
7.	Практичність – Непрактичність	Високий	24,07	60,00	66,67
		Середній	70,37	40,00	33,33
		Низький	5,56	0,00	0,00
8.	Оптимізм – Песимізм	Високий	55,56	50,00	33,33
		Середній	44,44	50,00	66,67
		Низький	0,00	0,00	0,00

9.	Самоконтроль – Неконтрольованість	Високий	5,56	10,00	0,00
		Середній	88,89	70,00	100,00
		Низький	5,56	20,00	0,00
10.	Стриманість – Нестриманість	Високий	25,93	0,00	33,33
		Середній	66,67	100,00	66,67
		Низький	7,41	0,00	0,00

Дані, представлені у вищеподаній таблиці, свідчать, що існують суттєві відмінності за показниками особистісних факторів у досліджуваних з різним ступенем вираженості особистісного егоцентризму. Загалом у молодших школярів з сильним ступенем вираженості особистісного егоцентризму на високому рівні розвинуті такі особистісні якості, як оптимізм – песимізм та залежність – незалежність (55,56% і 40,74% відповідно). Це свідчить про те, що учням з високим рівнем песимізму властива швидка зміна настрою, нестійкість емоцій, вони часто виходять з рівноваги, часто відчують самотність. На відміну від дітей з розвинутим оптимізмом, такі діти частіше і швидше засмучуються та ображаються, якщо їх сварять чи роблять їм зауваження. В той же час діти з сильним ступенем егоцентризму є незалежними, наполегливими, прагнуть домінувати над оточуючими. Їм властиві такі якості як неспокій, непосидючість та галасливість. У процесі дослідження нами було з'ясовано, що коли вони отримують приємну звістку, їм хочеться від радощів кричати і стрибати. Слід також відзначити, що для молодших школярів з сильним ступенем особистісного егоцентризму характерний середній рівень самоконтролю своєї поведінки під час взаємодії з оточуючими людьми. Це є свідченням того, що в деяких ситуаціях (які є вигідними для них) вони можуть досить добре пристосовуватися до соціальних умов. Разом з тим, досліджувані з сильним ступенем егоцентризму виявляють низький рівень відповідальності. Тобто ці учнів схильні до ризику, безпечності та безвідповідальності. Аналіз відповідей досліджуваних показує, що такі учні під час навчального процесу нерозважливі, несерйозні, досить часто вчитель робить їм зауваження, що стосується їх неуважності, внаслідок якої вони допускають помилки в своїх зошитах. Під час суперечок за будь-яких умов такі діти намагаються довести

власну правоту.

Інша група досліджуваних початкової школи, із середнім ступенем вираженості особистісного егоцентризму, характеризується високим рівнем розвитку непрактичності, це свідчить про мрійливість та сентиментальність таких досліджуваних. Відповіді таких учнів свідчать, що, коли вони слухають сумну історію, то на їхніх очах з'являються сльози. Вони довірливі по відношенню до інших, проникливі до чужих проблем. Проте слід зазначити, що у молодших школярів цієї групи на середньому рівні розвинуті не менш важливі якості, які допомагають їм у взаємодії з оточуючими людьми, зокрема, це стриманість, емоційна врівноваженість, сумлінність, самоконтроль та незалежність. Звідси випливає, що молодші школярі з середнім ступенем особистісного егоцентризму схильні адекватно проявляти свої емоції, достатньо врівноважені, стримані і спокійні у взаємодії з іншими. Вони схильні також критично ставитися до своєї вчинків, особистості в цілому. Важливо підкреслити, що низький рівень відповідальності характерний не лише для учнів з сильним ступенем егоцентризму, але й для учні з середнім ступенем. Це можна пояснити їх віковими особливостями, адже, як стверджують психологи, більшість дітей цього віку схильні до ризику та безпечності.

Наступній групі досліджуваних, з слабким ступенем особистісного егоцентризму, притаманний високий рівень непрактичності. З аналізу відповідей таких досліджуваних можна зробити висновки про те, що вони відрізняються від своїх ровесників нереалістичністю, залежністю від думок і інтересів інших, потребують підтримки оточуючих. Водночас варто зазначити, що у цій групі на середньому рівні розвинуті такі якості особистості як самоконтроль, сумлінність, тобто старанність по відношенню до виконання прийнятих в суспільстві правил та норм поведінки. Такі учні відповідальні, у них розвинуте почуття обов'язку під час виконання певного завдання.

Молодші школярі з слабким ступенем егоцентризму сором'язливі, боягузливі та нерішучі в своїх діях і вчинках. Досить гостро реагують на свої невдачі, оцінюють себе як нездібних у порівнянні з більшістю ровесників,

невпевнені в собі, легко ранимі. Ці діти відчують психологічні та поведінкові труднощі в пристосуванні до нових умов, що є наслідком низького рівня розвитку у них таких якостей особистості як рішучість та впевненість у собі.

У ході спостережень за поведінкою учнів молодшого шкільного віку з різним ступенем особистісного егоцентризму під час виконання ними по групах спільного завдання ми дійшли таких висновків:

Учні з сильним ступенем особистісного егоцентризму відрізняються прагненням до досягнення значимого статусу в групі ровесників, прагнуть домінувати і найчастіше проявляють зовнішню впевненість в собі, за якою ховається сумнів у власній значимості, бажання приховати від оточуючих свої слабкі сторони. Такі учні більш занурені у свої переживання, відсторонені від групової цілі, конфліктні.

Школярі з середнім ступенем егоцентризму в більшій мірі спрямовані не на вирішення своїх особистісних потреб, а на розв'язання того завдання, яке поставлено перед групою, на встановлення контактів з оточуючими. Вони більш толерантні, відкриті і соціально адаптовані.

Молодші школярі з низьким рівнем егоцентризму досить неувпевнені в собі, обачливі в своїх діях, емоційно реагують на свої невдачі, намагаються бути непомітними в групі ровесників, схильні до конформізму. Нерішучість у своїх діях і вчинках стримує їх у досягненні вагомих результатів у групі.

Таким чином, досліджувані з сильним ступенем особистісного егоцентризму більш сконцентровані на власному "Я", часто "зациклюються" на особистих потребах та проблемах. У досліджуваних із середнім ступенем егоцентризму не виникає потреби домінувати над іншими, демонструвати переваги власного "Я", вони у групі ровесників працюють над вирішенням завдань. Своєрідну "зацикленість" проявляють учні із слабким ступенем особистісного егоцентризму, оскільки концентруються на власних переживаннях з приводу своєї ніби неспроможності. Отже, можна зробити висновок, що досліджувані з сильним та слабким ступенем егоцентризму не сконцентровані і не зосереджені на розв'язанні групових завдань, на відміну від

досліджуваних з середнім ступенем. І в даному випадку можна говорити про негативний вплив особистісного егоцентризму на вирішення групових завдань.

Відповідно до результатів дослідження, представлених у таблиці 2.10, можна зробити висновок, що егоцентризм як властивість особистості суттєво впливає на рівень розвитку індивідуально-психологічних якостей особистості молодшого школяра. Насамперед, прояви особистісного егоцентризму можна спостерігати в репрезентації школярем свого “Я”, у вмінні контролювати свою поведінку, емоції, у ставленні до визначених норм і правил поведінки.

Наведені результати дослідження показують, що особистісний егоцентризм молодшого школяра справляє досить сильний вплив на такі основні фактори особистості, як: залежність – незалежність; оптимізм – песимізм; відповідальність – безвідповідальність. Особливо яскраво досліджуваний нами феномен відбивається на таких факторах: практичність – непрактичність; впевненість – невпевненість; рішучість – нерішучість. Підсумовуючи вищесказане можна стверджувати, що особистісний егоцентризм справляє значний вплив на рівень розвитку не тільки окремих якостей, а й на особистість молодшого школяра загалом. А це, в свою чергу, негативно позначається на організованості, продуктивності групової взаємодії з ровесниками.

У результаті кореляційного аналізу встановлено значимий зв'язок між такими показниками особистісних факторів, як впевненість, збудливість, самоконтроль, незалежність, нерішучість, непрактичність та особистісним егоцентризмом під час взаємодії з ровесниками. Величина кореляції між егоцентризмом та якостями особистості виявилася позитивною і дорівнює: впевненість $r_{s \text{ емп}} = 0,50$; збудливість $r_{s \text{ емп}} = 0,49$; самоконтроль $r_{s \text{ емп}} = 0,46$; незалежність $r_{s \text{ емп}} = 0,44$; нерішучість $r_{s \text{ емп}} = 0,45$; непрактичність $r_{s \text{ емп}} = 0,53$, що відображає тенденцію зростання величини егоцентризму по мірі зміни якостей особистості. Тобто, вищезазначені індивідуальні якості особистості взаємопов'язані з особистісним егоцентризмом, і якщо не здійснювати профілактики й корекції егоцентризму в молодшому шкільному віці, то він

закріплюється й може стати стійкою особистісною властивістю.

Висновки до другого розділу

1. У ході дослідження особистісного егоцентризму молодшого школяра в умовах безпосередньої взаємодії з ровесниками встановлено, що саме під час спільної діяльності більшість учнів (76,74%) проявляють сильний ступінь прояву особистісного егоцентризму. На нашу думку, це пов'язано з недостатньо розвинутими навичками взаємодії з ровесниками. На основі вищевикладеного, зауважимо, що відсутність навичок взаємодії веде до сильного особистісного егоцентризму.

Найбільш яскраво особистісний егоцентризм молодшого школяра у взаємодії з ровесниками проявляється в екстравертованій формі (86,16 %), що перешкоджає ефективному виконанню спільної діяльності з ровесниками. Протилежною екстравертованій формі егоцентризму за змістом та проявом є інтровертована форма, яка властива нашим досліджуваним під час взаємодії з ровесниками – 15,09 %.

Під час взаємодії з ровесниками молодші школярі практично не використовують неегоцентричні форми реагування, що свідчить про відсутність уміння поглянути на речі та явища з різних сторін, скоординувати свою точку зору та свої дії з діями оточуючих; відсутність розуміння і прийняття того, що хтось може сприймати щось по-іншому. Це вказує на низький рівень розвитку соціально-психологічної компетентності щодо групової взаємодії та взаємовідносин з ровесниками.

2. Еготизм у молодшому шкільному віці представлений неоднорідно. Домінуючим є високий рівень еготизму у першокласників та другокласників. Починаючи з третього класу, домінуючим стає середній рівень еготизму. Ця тенденція закріплюється у четвертому класі. Отже, з віком та набуттям досвіду взаємодії з іншими людьми, простежується тенденція до зниження еготизму під кінець молодшого шкільного віку, що виявляється в контролі своєї еготичної мови та прояві зацікавленості особою, яка виступає партнером по спілкуванню.

У результаті кореляційного аналізу між еготизмом та екстравертованою формою егоцентризму встановлено достовірний зв'язок. Досліджувані з високим рівнем еготизму мають сильний ступінь екстравертованої форми егоцентризму і, навпаки.

3. Дослідженням з'ясовано, що егоцентрична спрямованість молодшого школяра перебуває на середньому рівні, тобто більшість досліджуваних “не зациклені” на власному “Я”. Кількість учнів з середнім рівнем егоцентризму збільшується поступово починаючи з другого класу, а в четвертому класі досягає найвищого рівня свого прояву. З першого по четвертий клас простежується тенденція поступового зменшення кількості учнів з високим рівнем егоцентризму. У першому класі відсотковий показник низького рівня егоцентризму є найвищим, а в четвертому – найнижчим. Як високий, так і низький рівні егоцентричної спрямованості перешкоджають ефективному спілкуванню учнів з ровесниками.

4. У процесі експерименту виявлені суттєві розбіжності прояву середньоарифметичної величини егоцентризму в дівчаток і хлопчиків. Отримані дані свідчать, що у дівчаток величина егоцентризму протягом усього молодшого шкільного віку дещо більша, ніж у хлопчиків.

5. Вивчення загального рівня емпатії засвідчило, що молодші школярі характеризуються вмінням адекватно реагувати на переживання інших людей, відчувати та розуміти емоційний стан оточуючих. Загальний рівень емпатії корелює з особистісним егоцентризмом. Дослідження рівня прояву молодшими школярами емпатії до ровесника показало, що протягом всього даного віку домінує середній рівень з невеликими коливаннями у відсотках по кожній віковій групі.

6. Особистісний егоцентризм молодшого школяра впливає на рівень його емоційної чутливості та особливість емоційного реагування. У залежності від ступеня вираженості особистісного егоцентризму в молодшому шкільному віці, емоційний відгук на хвилювання іншої людини суттєво різниться. Дослідженням встановлено, що молодші школярі з сильним ступенем

егоцентризму чутливі, здатні переживати почуття іншої людини внаслідок того, що проблеми іншої людини сприймають як свої власні. Учні з середнім проявом особистісного егоцентризму демонструють середній рівень розвитку емпатії, який свідчить про їх уміння співчувати та розуміти емоційний стан оточуючих, але без співвіднесення до себе, тобто співчуття ґрунтується на потребі в благополуччі іншої людини. Молодші школярі з слабким ступенем егоцентризму менш емпатійні до переживань інших людей, що свідчить про певний прояв “зацикленості” на собі, про недостатньо розвинутий у них емоційний відгук.

7. Результати психологічного аналізу особистісної сфери молодших школярів засвідчили, що учні даного віку мають середній рівень розвитку індивідуально-психологічних якостей особистості: впевненість – невпевненість, емоційна невірноваженість – збудливість, відповідальність – безвідповідальність, сумлінність – несумлінність, рішучість – нерішучість, практичність – непрактичність, самоконтроль – безконтрольність, стриманість – нестриманість. Разом з тим, слід зазначити, що у більшій частині учнів така якість, як песимізм розвинута на високому рівні. Тобто молодші школярі характеризуються швидкою зміною настрою, душевною нерівновагою. Окрім того, варто зауважити, що для учнів цього віку характерне прагнення домінувати під час взаємодії з ровесниками, керувати іншими і ні в чому їм не поступатися.

8. Дослідження виявило взаємозв’язок між особистісним егоцентризмом та якостями особистості молодшого школяра. Насамперед, сильний ступінь вираженості особистісного егоцентризму співвідноситься з високим рівнем розвитку песимізму, незалежності, при цьому відзначається середнім рівнем самоконтролю та низьким рівнем відповідальності.

Середній ступінь особистісного егоцентризму більшою мірою співвідноситься з високим рівнем розвитку непрактичності, мрійливості, сентиментальності, разом з тим характеризується середнім рівнем розвитку емоційної врівноваженості, сумлінності, самоконтролю та незалежності,

низьким рівнем відповідальності.

Слабкий ступінь особистісного егоцентризму найчастіше співвідноситься із високим рівнем непрактичності, середнім рівнем самоконтролю, сумлінності, старанності, щодо виконання прийнятих у суспільстві правил та норм поведінки, а також з низьким рівнем розвитку таких якостей особистості як рішучість та впевненість у собі.

9. З'ясовано, що молодший школяр з сильним ступенем прояву егоцентризму більш сконцентрований на власному "Я", часто "зациклюється" на особистісних потребах та проблемах. У досліджуваних з середнім ступенем егоцентризму не виникає бажання домінувати над іншими, прагнення демонструвати переваги власного "Я", вони у групі ровесників працюють над вирішенням спільного завдання. Своєрідну "зацикленість" виявлено в учні із слабким ступенем особистісного егоцентризму, оскільки вони концентруються на власних переживаннях з приводу своєї ніби неспроможності.

10. Встановлено, що особистісний егоцентризм молодшого школяра справляє досить сильний вплив на такі основні фактори особистості, як: залежність – незалежність; оптимізм – песимізм; відповідальність – безвідповідальність; практичність – непрактичність; впевненість в собі – невпевненість в собі; рішучість – нерішучість. Виявлено суттєвий кореляційний зв'язок між такими показниками особистісних факторів як впевненість, емоційна врівноваженість, самоконтроль, незалежність, нерішучість, непрактичність та особистісним егоцентризмом під час взаємодії з ровесниками.

За матеріалами другого розділу опубліковано:

1. Цемрюк І.Г. Психологічні особливості прояву егоцентризму молодшого школяра у спільній діяльності з ровесниками // Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 32. – С.299-306;

2. Цемрюк І.Г., Приходько Ю.О. Особливості прояву особистісного егоцентризму молодшого школяра // Проблеми загальної та педагогічної

психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. - К., 2007. – Т.IX, Част.2 – С.235-242.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ЕГОЦЕНТРИЗМУ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

3.1. Обґрунтування та зміст програми корекції егоцентризму молодшого школяра

Теоретико-методологічною основою для проведення формувального експерименту, спрямованого на корекцію егоцентризму молодшого школяра, стали теоретичні положення, висвітлені у наукових працях М. Доналдсон, О. Запорожця, Н. Мізіної, В. Недоспасової, Л. Обухової, Т. Пашукової, Ж. Піаже, Х. Шрьодера, Р. Янотті, стосовно особливостей прояву егоцентризму у дітей молодшого шкільного віку та шляхів його подолання.

Визначальною ознакою особистісного розвитку дитини на межі дошкільного та молодшого шкільного віку є перехід від егоцентризму до децентрації. Егоцентризм, як властивість особистості, порушує гармонійну рівновагу особистості у її взаєминах з іншими людьми, заважає адекватно розуміти партнерів по взаємодії, оскільки увага спрямовується на себе, на свої думки, стан, наміри. У молодшому шкільному віці егоцентризм залежить від низки факторів, серед яких основними є: рівень інтелектуального розвитку особистості, специфіка сімейного виховання, стиль педагогічного керівництва дитячим колективом, міжособистісні стосунки, характер спілкування і взаємин з ровесниками, позиція школяра у класному колективі, рівень сформованості соціально-психологічних якостей особистості та інші. Подолання егоцентризму здійснюється завдяки розвитку механізму децентрації.

Огляд джерел вітчизняних та зарубіжних дослідників у галузі вікової психології, дозволяє стверджувати, що молодший шкільний вік є сприятливим для становлення особистості й характеризується підвищеним інтересом до

пізнання та засвоєння нового, особливою чутливістю до зовнішніх впливів, вразливістю та емоційністю. У цьому віці дитина може усвідомлювати та пояснювати своє емоційне ставлення до інших людей і в якійсь мірі – почуття, які нею переживаються, однак здатність розуміти почуття інших людей у неї розвинута ще недостатньо.

Механізм децентрації, який здійснює переструктурування сприйняття, уявлення і ставлення до оточуючих з іншої точки зору, з іншої позиції, протилежної до тої, яка була вихідною, необхідно розвивати. Причому робити це обов'язково у тісному взаємозв'язку з рефлексією та емпатією, які лежать в основі децентрації. Разом ці механізми виконують функції погодження взаємовідносин суб'єктів діяльності та спілкування. Децентрацію, рефлексію та емпатію відносять до функцій зворотнього зв'язку, які дозволяють еґо-системі удосконалюватися, змінювати свою структуру і корегувати свій стан у системі взаємодії з людьми. У результаті дії всіх цих механізмів особистість здатна за допомогою уяви поставити себе на місце іншого, уявно перебувати в стані партнера по спілкуванню. Отже, ефективна міжособова взаємодія, яка ґрунтується на розумінні партнерів, залежить від ступеня розвитку децентрації.

Психокорекцію еґоцентризму в умовах навчання та виховання ми пов'язуємо з використанням активних методів навчання. Одним із таких методів корекції еґоцентризму є соціально-психологічний тренінг з розвитку децентрації. За даними Т. Яценко, групова психокорекція слугує покращенню взаємовідносин суб'єкта з іншими людьми та нівелюванню труднощів його спілкування, а також передбачає процес взаємодії та рівність позицій між її учасниками [213].

Розроблена нами тренінгова програма спрямована на розвиток міжособистісної вербальної та невербальної комунікації. Завдяки розвитку вищезазначених комунікацій змінюється загальна спрямованість особистості з еґоцентричної на децентровану, налагоджується спілкування, долаються комунікативні бар'єри, активізуються механізми рефлексії та емпатії які є базовими механізмами децентрації. У процесі тренінгу розвиваються техніки

аналізу і зворотнього зв'язку [130, 252].

Соціально-психологічний тренінг, використаний у нашому дослідженні, зумовлює запровадження певних форм навчання, які сприяють розвитку соціальної координації, формуванню соціально-психологічних знань та окремих умінь у сфері спілкування, підвищують адекватність сприйняття дитиною самої себе та поліпшують її взаємовідносини з ровесниками. Він забезпечує розвиток навичок активного слухання та конструктивного спілкування з ровесниками, соціально-психологічної компетенції молодшого школяра, тобто вміння ефективно взаємодіяти з оточуючими людьми, розв'язувати проблемні ситуації. Уміння та навички, що формуються і розвиваються під час тренінгу, допомагають ефективно розвивати позитивні якості особистості молодшого школяра, збагачувати його стосунки з однолітками [138; 188; 213; 71; 98, 123-144; 179, 3-6].

Мета формувальної частини дослідження – подолання егоцентричної спрямованості особистості молодшого школяра за допомогою соціально-психологічного тренінгу з розвитку рефлексії та емпатії, як базових механізмів децентрації.

Завдання формувального експерименту:

1. Розробка та апробація соціально-психологічного тренінгу з розвитку базових механізмів децентрації – рефлексії та емпатії для дітей молодшого шкільного віку з різними рівнями егоцентризму.
2. Формування навичок конструктивної взаємодії з однолітками.

Процедура формувальної частини дослідження.

Формувальний етап дослідження включав в себе:

- проведення соціально-психологічного тренінгу з розвитку децентрації;
- порівняльний аналіз результатів контрольної та експериментальної груп;
- перевірку ефективності формувального експерименту.

Тренінг розрахований на 15 занять. Відповідно до загальних принципів побудови психологічного тренінгу, кожне заняття складалося з окремих фаз.

Перша фаза - первинний контакт та взаємна сконцентрованість учасників тренінгу. Вправи та ігри, які містить ця фаза, допомагають налаштувати учасників тренінгу на роботу в групі, виконують стимулюючо-мотиваційну функцію. Далі виконувалася основна серія психологічних вправ, ігор, прийомів, спрямованих на розвиток механізмів міжгрупової взаємодії, а саме – децентрації, рефлексії та емпатії. Перед завершенням тренінгу виділялась фаза групового підбиття підсумків (оцінно-рефлексивна) та прощання. При цьому функціонально-логічні зв'язки між фазами тренінгового заняття були підпорядковані загальній меті – подоланню егоцентричної спрямованості особистості молодшого школяра за рахунок розвитку механізму децентрації. Завдяки такій структурі тренінгових занять відбувається посилення інтеграційних процесів, які сприяють ефективній взаємодії дітей, глибшому й відкритішому спілкуванню та згуртуванню членів тренінгової групи.

Особливого значення увагу тренер-ведучий надавав обговоренню вправ у груповому процесі, їх психологічному аналізу. Акцентувалась увага на тому, який резонанс викликає в учасників групи поведінка одного з її членів, як впливають на кожного з учасників тренінгу присутні, і, навпаки, як він сам впливає на інших. При обговоренні вправ приділялась увага аналізу емоційно-почуттєвих реакцій учасників тренінгу. Такий міжособистісний зворотній зв'язок дозволяє правильно уявити собі, як оточуючі люди сприймають один одного, відчувати ті почуття, які вони при цьому переживають, що, в свою чергу, сприяє асиміляції досвіду за межами тренінгу та особистісним змінам.

Така методична побудова тренінгу продиктована результатами чисельних досліджень, які присвячені впливу тренінгу на розвиток тих чи інших соціально-психологічних якостей особистості (Ю. Ємельянов, Ю. Жуков, Г. Ковальов, Л. Петровська, О. Соловйова, Т. Яценко та інші). Тренінг, побудований у такий спосіб, сприяє змінам у ставленні його учасників до себе та оточуючих, перебудовується когнітивна, афективна та поведінкова структури, які функціонують під час спілкування учасників тренінгової групи.

Досліджувані. Формувальний експеримент проводився протягом

2005-2006 навчального року. У ньому взяли участь дві різновікові групи дітей молодшого шкільного віку, які виявили різний ступінь особистісного егоцентризму (сильний, середній і слабкий) у констатувальному експерименті. Одні з них мали труднощі у спілкуванні з ровесниками внаслідок несформованої соціоцентричної спрямованості на іншого. Це досить часто ставало головною причиною конфліктів між дітьми, коли треба врахувати елементарні інтереси ровесника. Інші намагаються координувати точки зору своїх товаришів зі своєю власною. У третіх взагалі не вироблена власна позиція або несформовані вміння відстоювати її при взаємодії з ровесниками.

Тому стратегії коригуючих виховних впливів на школярів з сильним і слабким ступенем егоцентризму мають суттєво відрізнятись. Так, при сильному ступені егоцентризму необхідний розвиток здатності до децентрації, вміння уявляти себе на місці іншої людини, координувати свою думку з думками товаришів чи позицією дорослих, а при слабкому - важливо вчити відстоювати свою позицію, диференціювати її від позицій інших людей, виробляти власну точку зору. Як свідчить аналіз теоретичних джерел, особливістю корекційної роботи, спрямованої на розвиток механізму децентрації, є те, що до складу учасників груп, з якими здійснюється корекція, мають входити як ті, що мають сильну егоцентричну спрямованість, так і ті, що мають слабку [51; 129; 130; 215]. Необхідність різнорівневого складу тренінгової групи зумовлена потребою у тому, щоб її учасники бачили різні зразки поведінки і форми реагування при взаємодії один з одним. Відповідно до цього тренінгові вправи були підібрані з урахуванням вищезазначених вимог. Групи були сформовані за результатами констатувального експерименту.

Перша група дітей віком від 8-9 років (3 клас) була організована у складі 9 осіб, а друга – віком від 9-10 років (4 клас) у складі 11 осіб. Отже, у формуальному експерименті взяло участь 20 учнів початкових класів. До контрольної групи увійшли діти молодшого шкільного віку з різними рівнями егоцентризму в кількості 25 осіб.

Експериментальна база дослідження – навчально-виховний комплекс

“Кіровоградський колегіум - спеціалізований загальноосвітній навчальний заклад I-III ступенів – дошкільний навчальний заклад–центр естетичного виховання” м. Кіровограда.

В якості проміжного контролю змін, які відбуваються під час тренінгових занять, використовувався усний звіт учасників (рефлексія), тобто в кінці заняття кожен учасник відмічав основні складнощі, що сподобалося тощо.

З метою виявлення ефективності формувальних впливів по завершенню експерименту було проведено контрольне обстеження досліджуваних контрольної та експериментальної групи. У ході даного обстеження використані психодіагностичні методики, що мали виявити динаміку рівня егоцентричної спрямованості особистості молодшого шкільного віку та оцінити загальний рівень розробленого соціально-психологічного тренінгу з розвитку децентрації та його базових механізмів рефлексії та емпатії.

Зокрема, для діагностики рівня егоцентричної спрямованості молодшого школяра була застосована (адаптована до завдань дисертаційної роботи) методика Т. Сцустрової [220, 263-267], яка визначає рівень прояву егоцентричної спрямованості особистості. На основі цієї ж методики проведено аналіз протоколів випробуваних з метою вивчення сфери семантичної свідомості особистості. До психодіагностичного пакету увійшли також: методика дослідження егоцентризму під час взаємодії; методика дослідження еготизму; методика експрес-діагностики емпатії І. Юсупова [147, 32-37].

Програма соціально-психологічного тренінгу децентрації та її базових механізмів рефлексії та емпатії

Теоретичне обґрунтування використання тренінгу

Важливою умовою особистісного становлення та розвитку молодшого школяра є взаємодія з ровесниками, яка, в свою чергу, сприяє формуванню й диференціації ділових та особистісних взаємин, розвитку ціннісного ставлення до міжособистісних стосунків, у ході яких відбувається обмін почуттями, думками, інтересами (А. Бандура, В. Белкіна, А. Валлон, Дж. Брунер, Л. Виготський, Л. Галігузова, Д. Годовікова, Д. Ельконін, О. Запорожець, Я. Коломінський,

О. Леонтьєв, М. Лісіна, А. Маккобі, Т. Маркова, Е. Мастерс, В. Мухіна, Ж. Піаже, Т. Репіна, А. Ружская, Є. Субботський). Ця думка була висловлена ще Ж. Піаже, який стверджував, що взаємодія з ровесниками є головним фактором і необхідною умовою соціального і психічного розвитку дитини, що сприяє руйнуванню егоцентризму [162, 10].

Н. Пеньковська виділяє три фази становлення і розвитку особистості у молодшому шкільному віці: адаптація (приспособування до нових соціальних умов), індивідуалізація (вияв своїх індивідуальних можливостей і особливостей) та інтеграція (включення у групу ровесників) [135; 62].

Згідно з дослідженнями М. Лісіної, Л. Галігузової та Д. Годовікової, контакт з ровесником розвиває у дитини критичність по відношенню до інших людей, вміння відстоювати свою точку зору, погоджувати свої дії з учасниками взаємодії [56, 78-81; 95, 60-79; 96, 55-78]. Після шести років у дітей стрімко зростає потреба розділити з ровесником власні хвилювання, скоординувати точки зору.

Під час взаємодії у дитини виникає можливість пізнання не лише свого партнера, але і самого себе, внаслідок співставлення та порівняння своїх можливостей з можливостями ровесника. Відбувається особистісне зростання дитини – формування її самосвідомості. Спілкування уможлиблює також розвиток емоційної саморегуляції у молодшому шкільному віці, оскільки здатність встановлювати емоційний контакт є основним інструментом налагодження взаємодії. Ця здатність синтезує такі важливі вміння, як розрізняти і розуміти емоційні реакції і стани інших; співпереживати (приймати позицію партнера по спілкуванню і повноцінно "проживати" його емоційний стан); відповідати адекватними почуттями (у відповідь на емоційний стан партнера по спілкуванню проявляти такі почуття, які принесуть задоволення усім учасникам комунікації).

Взаємодія у молодшому шкільному віці обумовлена потребою у співпраці з ровесниками. Погодження дій навколо спільної діяльності вимагає постійного співвіднесення себе з партнером, визначення місця і позиції кожного її учасника. Для ефективної взаємодії необхідною умовою є те, щоб її учасники правильно знали та оцінювали себе і своїх партнерів. Спостереження показують, що під час спільної

діяльності у дітей виникають конфлікти внаслідок нерозвинутого уміння ефективно взаємодіяти, відсутності комунікативних умінь та навичок, а також через певні індивідуальні риси особистості.

В. Белкіна виділяє найтипівіші причини конфліктів між дітьми під час взаємодії: неволодіння дітьми адекватними способами співпраці, навичками спілкування, наявність у поведінці дитини авторитарних, егоцентричних тенденцій, несформованість деяких моральних якостей, індивідуальні особливості дитини.

Н. Непомнящая, Т. Пашукова зазначають, що взаємодія залежить і від ставлення людини до партнера, і від того, наскільки вона може співвідносити свої інтереси, бажання, цінності з іншими людьми. Це ставлення визначає головні тенденції поведінки, а ступінь його розвитку відображає спроможність долати егоцентризм. Тобто егоцентризм особистості виступає одним із чинників неефективної взаємодії і виявляється у ставленні дитини до партнера по взаємодії.

Соціально-психологічна функція егоцентризму полягає в тому, що в процесі взаємодії та взаємовідносин людям потрібно не тільки враховувати точки зору інших людей, їх наміри, позиції і плани, але і відстоювати свої власні. Однак, звичка наполягати на своєму (один із прийомів впливу на інших з метою досягнення бажаного) може стати причиною, внаслідок якої у дитини не виникає прагнення уявити себе на місці іншого чи прийняти до уваги його думку. Стійке прагнення домагатися бажаного стає причиною егоцентричної, індивідуалістичної поведінки. Така поведінка лежить в основі егоцентризму.

Діти з егоцентричною спрямованістю у відносинах з оточуючими людьми поводять себе упереджено, односторонньо, приписують причини поведінки іншим людям, які їм зовсім не властиві. Висновки роблять на основі обмеженого власного досвіду і відкидають думку про інші можливі спонукальні мотиви, ідеї та відносини.

Разом з тим необхідно підкреслити, що недостатнє прагнення відстояти себе, свою думку, свій погляд на речі під час взаємодії з однолітками призводить до розвитку підкорення соціальному оточенню і обмеженню реалізації власних потреб, бажань, інтересів, сприяє погіршенню соціальної

позиції, низькому статусу дитини в групі ровесників.

Для кожної людини важливий баланс центрації-децентрації (за Т. Пашуковою) [130, 96]. Недостатня стійкість механізму центрації сприйняття, уявлень може обернутися нестійкою точкою зору, думкою, надмірною залежністю від суджень інших людей. І навпаки, надмірна центрація веде до ригідності, до нездатності змінювати вихідну точку зору, до залежності від установки. Це заважає розумінню інших людей, стримує розвиток соціальної і соціально-перцептивної компетенції.

В умовах навчально-виховного процесу подолання егоцентричної спрямованості можливе завдяки цілеспрямованому розвитку децентрації та її базових механізмів рефлексії та емпатії за допомогою активних методів навчання.

Децентрація виступає центральним психологічним механізмом у розвитку особистості, самоосмисленні. Її відносять до міжгрупового механізму, що формується під час спілкування з іншими людьми, при зіткненні точок зору, співставленні неоднозначних позицій, які змушують враховувати думки інших людей. Під час зіткнення точок зору відбувається не лише розуміння стану оточуючих, а й посилюється емпатійний відгук. Людина з розвинутим почуттям емпатії, залишаючись сама собою, розуміє емоційний стан іншої. Варто підкреслити, що людина з низьким рівнем розвитку емпатії нездатна нормально контактувати з оточуючими. Крім того, що високий рівень емпатії може зумовити залежність від психічного стану оточуючих.

У спілкуванні, як зазначалося вище, велике значення має рефлексія. Вона забезпечує розуміння людиною самої себе та інших і усвідомлення того, як “Я” в дійсності сприймаюся й оцінююся оточуючими. Особистість з розвинутою рефлексією здатна продумати тактику поведінки в спілкуванні, легко змінює свою поведінку при необхідності.

Виходячи із результатів дослідження, можна стверджувати, що у молодшому шкільному віці особливу увагу слід звертати на розвиток механізмів емпатії та рефлексії, які лежать в основі децентрації та відіграють ключову роль у процесі регулювання взаємодії між людьми.

Мета тренінгу: формувати у молодшого школяра соціально-психологічну компетенцію особистості, тобто вміння ефективно взаємодіяти з оточуючими людьми; розвивати механізм децентрації; розвивати рефлексію та зворотній зв'язок; сприяти оволодінню молодшими школярами знаннями, уміннями та навичками ефективної соціальної поведінки; формувати уміння конструктивно розв'язувати конфлікти з ровесниками; підвищити рівень комунікативної компетенції; формувати комунікативні навички; виробити уміння виділяти та адекватно оцінювати позитивні і негативні якості у себе та в інших; розвивати техніку говоріння та слухання.

Правила для учасників тренінгової групи:

1. Добровільно брати участь у тренінгових заняттях.
2. Принцип «тут і тепер» - розмова про те, що відбувається в групі у кожен конкретний момент.
3. Відвертість та щирість під час спілкування.
4. Обов'язкова активна участь в роботі групи протягом усього часу.
5. Кожен учасник говорить за себе, від свого імені.
6. Не критикувати іншого (уникати оцінних суджень) та надавати кожному можливість висловлюватися.
7. Спілкування між учасниками тренінгу на «ти».

Розроблена нами тренінгова програма з розвитку децентрації та її базових механізмів – рефлексії та емпатії, передбачає гуманістичну позицію тренера і спрямована не лише на подолання егоцентризму особистості, але й на особистісне зростання учасників тренінгу, а також підвищення соціально-психологічної компетенції особистості молодшого школяра.

Основною методологічною базою для розробки даної програми соціально-психологічного тренінгу виступили положення гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс, К. Юнг). Структура тренінгу принцип поступовості, де кожний етап логічно витікає з попереднього та продовжує наступний, завдяки цьому дитина поступово заглиблюється у процес тренінгової роботи, що стає запорукою ефективного спілкування. Принцип поетапності, спрямований на

розуміння учасником тренінгу власного “Я”, дає можливість усвідомити знання про себе, а також відкрити невідомі сфери власного “Я”.

Традиційними етапами тренінгу є: привітання, рефлексія психологічного стану учасників, розминка, основний зміст заняття, рефлексія поточного заняття, прощання. Основний зміст заняття передбачав:

- усвідомлення учасником того, як він сприймається іншими;
- усвідомлення дитиною свого місця у стосунках з іншими людьми;
- усвідомлення власних прийомів, що застосовуються у спілкуванні;
- усвідомлення дітьми потреб у саморозвитку і самопізнанні.

Під час тренінгу за допомогою вправ, ігор моделювались і програвались ситуації, які були досить типовими у повсякденному житті дитини. Більшість вправ та ігор поліфункціональні за змістом, спрямовані на одночасне вирішення кількох завдань. Тренінгові вправи розвивали і закріплювали уміння молодшого школяра ефективно взаємодіяти з ровесниками, що, в свою чергу, залежить від низки факторів, а саме – від розуміння дитини самої себе і партнерів по спілкуванню, адекватної самооцінки й оцінки оточуючих, саморегуляції психічного стану та самоорганізації діяльності, відносин з оточуючими.

Для подолання негативного впливу егоцентризму особистості на взаємодію з ровесниками, під час тренінгу ми використовували вправи, спрямовані на розвиток децентрації, рефлексії, зворотнього зв'язку, вправи на переконування з метою навчити учнів аргументовано відстоювати власну позицію; відпрацьовували навички активного слухання та правила говоріння. Також були підібрані вправи на запам'ятовування і розуміння того, що повідомив співрозмовник, зверталась увага на розвиток уважності до партнера по спілкуванню та взаємодії. У ході тренінгу його учасники включалися у спільну діяльність з метою розвитку соціального інтелекту – здатності бачити й помічати складні стосунки й залежності в соціальній сфері. Про значення соціального інтелекту для розвитку дитини наголошував Р. Селман [16, 10].

Програма тренінгу складається з циклу взаємопов'язаних, логічно

побудованих 15 занять, кожне із яких має своє завдання, процедурне забезпечення. Час одного заняття розрахований на 45 хвилин. Періодичність зустрічей – 5-6 днів на тиждень.

У процесі групової роботи застосовувались різноманітні *активні методи і прийоми*. Їх використання є необхідним для забезпечення особистісних змін. Зупинимось детальніше на характеристиці основних методів та прийомів, які використовувалися у груповій роботі з дітьми.

Рольові ігри передбачали прийняття дитиною ролей, позицій різноманітних за змістом і статусом, протилежних до тих, які вони звикли виконувати у повсякденному житті. Програючи різні соціальні ролі, дитина опиняється перед необхідністю змінити свої установки, стереотипні поведінкові реакції, формуються її комунікативні навички, розвивається здатність узгоджувати свою поведінку з іншими учасниками взаємодії.

Використання **психомалюнка** під час тренінгу обумовлювалось тим, що в молодшому шкільному віці образотворче мистецтво є улюбленою діяльністю більшості дітей, яке приносить їм задоволення і викликає позитивні емоції. У груповій роботі з дітьми психомалюнок виступав способом пізнання особистісних змін учасників тренінгу. З цією метою ми застосовували такі прийоми малювання:

- додаткове малювання – малюнок передається по колу, один із учасників починає малювати, а інший – продовжує;
- індивідуальне малювання – кожен учасник на окремому аркуші малює власний тематичний малюнок;
- сумісне малювання – декілька дітей чи вся група малюють щось на одному аркуші паперу.

Психогімнастика використовувалася з метою взаємопізнання та зближення членів тренінгової групи. Позитивною якістю цього методу є забарвленість взаємодії учасників тренінгу. Під час тренінгу психогімнастика виконує корекційну функцію, за допомогою якої формуються окремі навички і типи поведінки, коригуються неадекватні емоції. Крім того, психогімнастика

дає матеріал для інтерпретації і встановлення зворотнього зв'язку.

Під час тренінгу застосовувався один із типів *групової дискусії*, а саме – тематична орієнтація. Використання дискусії під час спілкування дозволяє її учасникам зіставляти протилежні позиції, побачити проблему з різних сторін, уточнити взаємні позиції. Цей метод дає можливість формувати уміння слухати інших і взаємодіяти з партнерами по взаємодії, виробити власний погляд на проблему, аргументовано відстоювати свою точку зору, показати багатозначність можливого рішення більшості проблем.

Програма тренінгу для дітей молодшого шкільного віку

Заняття 1

Вступна бесіда. Тренер-ведучий пояснює учасникам психокорекційної групи, що таке тренінг і що вони отримають беручи участь у тренінгу. Пропонує учасникам прийняти групові правила.

Вправа “Мої очікування”

Мета: виявити очікування дітей та спрямувати учасників тренінгу на групову форму роботи.

Тренер вивішує на дошці сонечко, але без промінчиків. Завдання дітей полягає в тому, щоб на уявних промінчиках (паперових) написати свої очікування від заняття. Після того, як діти завершать писати свої очікування, вони по черзі виходять до дошки і спочатку зачитують, а далі кріплять свій “промінчик” до уявного сонечка.

Вправа “М'яч”

Мета: познайомити учасників, підняти їх емоційний настрій.

Обладнання: м'яч.

Група стає в коло обличчям до центру. Один із учасників бере в руки м'яч. По колу за годинниковою стрілкою (або проти, різниці немає) кожен учасник називає своє ім'я голосно і чітко. Після того, як коло замкнулося, учасник з м'ячем кидає його будь-якому іншому члену групи, називаючи при цьому його ім'я. Якщо хтось помилився, називаючи ім'я адресата, чи не

впіймав м'яч, то він повинен назвати ім'я всіх учасників по колу.

Вправа “Давай познайомимося”

Мета: подолати скутість учасників; розвинути вміння встановлювати контакти; дати можливість швидше залучитися до спілкування, подолати психологічні бар'єри.

Обладнання: м'яч.

М'яч дається в руки будь-якому учаснику. Тимчасово м'яч стає “магічним” предметом, за допомогою якого можна познайомитися не лише з сусідом, але і з будь-якою людиною, яка стоїть в цьому колі. Кидаючи м'яч, треба не лише назвати ім'я, але й завести розмову, поставити декілька запитань (не менше трьох), щоб з'ясувати, хто стоїть у колі.

Вправа “Що я люблю...”

Мета: надати інформацію учасникам тренінгу про особистість іншого учасника; розвинути невербальні засоби комунікації.

Тренер пропонує дітям зобразити за допомогою жестів те, що вони більше всього люблять. Це може бути предмет, людина, тварина, улюблена справа тощо.

Вправа “Рахунок”

Мета: розвинути децентрацію, тобто здатність відстоювати свою позицію і разом з тим зважати на позиції інших; покращити взаєморозуміння між учасниками, згуртувати групу; підвищити настрій учасників тренінгу, зняти напругу; набути досвіду участі у спільній діяльності, у ході якої члени групи повинні домовитися і прийти до спільного рішення.

Учасники тренінгу стають в одну шеренгу, повернувшись обличчям в один бік. Тренер рахує і на кожний рахунок учасники повинні стрибати, повертаючись при цьому на 90 градусів. Виконувати завдання слід мовчки, не

розмовляючи один з одним. Завдання полягає в тому, щоб усі повернулися одночасно обличчям в один бік і зробили це якомога швидше.

Вправа “Очі в очі”

Мета: розвивати емпатію, налаштувати учасників на спокійний лад.

Діти стають у коло та беруться за руки зі своїми сусідами. Дивлячись один одному в очі, не відпускаючи рук, пробують мовчки передати різні стани: “я сумую”, “мені весело, давай грати”, “я сердитий”, “не хочу ні з ким розмовляти” тощо.

Після проведення вправи обговорюється, які саме стани передавались, котрі з них було легко відгадати, а які важко.

Підсумок тренінгового заняття.

Мета: відпрацювання рефлексії як механізму децентрації.

Діти по черзі разом з тренером висловлюють свої думки, почуття та емоції від першого заняття.

Заняття 2

Вправа “Вітання”

Мета: розминка, вітання учасників на початку робочого дня.

Учасникам пропонується утворити коло і розділитися на три рівні частини: “європейців”, “японців”, “африканців”. Потім кожний із учасників іде по колу і вітається з усіма “своїм способом”: “європеєць” – тисне руку, “японець” – кланяється, “африканець” – треться носом.

Вправа “Ми схожі?...”

Мета: підвищувати рівень довіри учасників тренінгу один до одного; розвивати особистісну рефлексію, самопізнання та взаємопізнання членами групи один одного.

Спочатку учасники хаотично ходять по кімнаті і говорять кожному зустрічному по дві фрази, які починаються зі слів: “Ти схожий на мене тим,

що...” і “Я відрізняюся від тебе тим, що...”. По завершенню вправи проводиться обговорення, звертається увага на те, що було легко і що було складно виконувати, що здивувало. Підсумок зводиться до того, що всі учасники тренінгу, по суті, схожі і в той же час різні, але всі мають право на ці відмінності і ніхто не може змусити когось бути іншим.

Вправа “Презентація”

Мета: розвинути механізми децентрації; розвинути засоби спілкування (вербальні та невербальні); формувати уважне ставлення один до одного.

Члени групи розбиваються на пари і протягом 10 хвилин проводять взаємне інтерв'ю. По завершенні кожен учасник представляє свого партнера, а інші учасники ставлять йому запитання стосовно презентанта, а він від імені свого співрозмовника відповідає. Той, кого представляють, уважно слухає і нічого не говорить, лише в кінці взаємної презентації коментує те, що було сказано правильно, а що ні.

Вправа “Прогноз погоди”

Мета: рефлексія психологічного стану особистості, самодіагностика стану.

На аркуші паперу за допомогою кольорових олівців діти малюють малюнок, який відповідає їхньому теперішньому настрою. Можна зобразити настрій у вигляді погоди: “погана погода”, “штормове попередження”, “світить сонце”.

Заняття 3

Вправа “Мій стан”

Мета: створити робочий настрій в учасників тренінгу, позитивну психологічну атмосферу в групі; розвивати чуттєвий досвід учасників, вміння відчувати стан іншої людини.

Обладнання: м'яч.

Кожен по черзі кидає м'яч один одному, при цьому називає ім'я того,

кому кидає. Той, хто отримує м'яч, приймає таку позу, яка віддзеркалює його внутрішній стан, а всі інші, відтворюють позу, намагаючись при цьому, зрозуміти стан свого ровесника.

Вправа “Сходинок”

Мета: розвивати особистісну рефлексію, зворотний зв'язок.

Обладнання: аркуші паперу з намальованими сходами.

Кожному учаснику роздаються аркуші паперу із зображеними 10 сходами. Тренер пояснює учасникам, що означають сходи. На найнижчій сходинокі стоять злі, заздрісні, жадібні, конфліктні хлопчики і дівчатка, які є серед них, на другій сходинокі – трохи кращі, на третій – ще кращі, на верхній сходинокі стоять найкращі (добрі, розумні, товариські, лагідні). Дітям пропонується поставити себе і свого сусіда справа на певну сходинокку та підписати фігурки своїм ім'ям та ім'ям сусіда.

Після виконання дітьми завдання поставити їм запитання:

- Чому ти розмістив себе на цій сходинокі?
- А чому ти розмістив свого сусіда саме на цій сходинокі?

Вправа “Хто ти?”

Мета: вчити зіставляти власну точку зору з точкою зору ровесника.

Обладнання: аркуші паперу.

Аркуш паперу потрібно поділити на чотири рівні частини.

Інструкція: “У першій частині треба перерахувати “який я є”, в другій частині аркуша – “як про тебе сказали б родичі (мама, тато)”, в третій – “що про тебе сказав би товариш, який сидить ліворуч від тебе”. Далі потрібно перегнути свої аркуші паперу так, щоб видно було лише четверту частинку аркуша, і передай його сусіду, який сидить зліва від тебе, щоб він, написав “який ти?”. Коли завдання виконане кожен отримує свій аркуш паперу і читає характеристику, яку дав йому сусід зліва. Далі разом з тренером аналізують: чи співпали характеристики, що здивувало, на що звертали увагу в більшості

випадків ті, хто писав про себе і про іншого.

Вправа “Я очима іншого”

Мета: розвивати рефлексію, ідентифікацію та активне слухання; та уміння користуватися зворотнім зв'язком і займати позицію іншої людини.

Вправа виконується у парах, учасники яких мало знають один про одного.

Інструкція тренера: “Вправа складається з декількох завдань. Кожне завдання розраховане на 5 хв. Я буду говорити, що слід робити, буду слідкувати за часом і повідомляти вам, коли слід завершувати”.

Завдання 1. Протягом трьох хвилин мовчки дивіться один на одного.

Завдання 2. Кожному з вас дається по 5 хвилини, протягом яких ви повинні розповісти своєму співрозмовнику, кого ви бачите перед собою. Розповідь слід розпочинати зі слів: “Я бачу перед собою...” і далі говорити лише про зовнішній вигляд, не оцінюючи і не включаючи інформації про особисті якості товариша. Спочатку один говорить 5 хв., інший слухає, потім міняєтесь ролями.

Завдання 3. Кожному із вас дається 5 хв. для того, щоб розповісти своєму співрозмовнику, яким він був, з вашої точки зору, коли йому було 5 років, включаючи і зовнішній вигляд, і особливості поведінки, характеру.

Примітка: Після того, як попередні завдання завершилися, тренер пропонує учасникам обмінятися між собою інформацією про те, що було правильно, а які моменти були неточними. На зворотній зв'язок дається по одній хвилині.

Завдання 4. Кожному із учасників дається 5 хвилин на те, щоб розповісти своєму партнеру, зі своєї точки зору, яка він людина, дати йому характеристику. Тобто дати відповідь на запитання: “Якою людиною є мій співрозмовник?”. Після цього учасники сідають в коло і кожному дається по одній хвилині, протягом якої слід представити свого партнера усій групі.

Заняття 4

Вправа “Привітання”

Мета: налаштувати учасників на активність на початку тренінгового дня.

Учасники групи утворюють півколо. Кожен по черзі повинен вийти в центр, повернувшись обличчям до групи, привітатися зі всіма членами групи по черзі будь-яким способом, не повторюючись. Всі інші копіюють кожне запропоноване вітання.

Вправа “Кіностудія ”

Мета: розвивати навички встановлення психологічного контакту, відчуття один одного; набувати навички моторної рефлексії та антиципації; навчити долати психологічні бар'єри, що виникають при взаємодії; розвивати здатність взаєморозуміння.

Завдання виконується в парах. Партнери стоять обличчям один до одного. Один із них грає роль режисера, інший - актора. Завдання актора - копіювати всі рухи (рук, голови, очей, всього тіла) свого “художнього керівника”, тобто бути його “дзеркальним відображенням”. Необхідно з максимальною точністю повторювати всі рухи режисера, потім партнери міняються ролями.

Вправа “Зрозуміти партнера”

Мета: розвивати уміння відчувати, розуміти іншу людину, чутливість до невербальних засобів спілкування.

Один із учасників виходить з кола, а інші (4-5 осіб) повинні очима виразити йому своє бажання вступити або не вступати з ним у контакт. Після цього той, хто знаходився в колі, повинен визначити за виразом обличчя, хто саме бажає вступити з ним у контакт.

Інформування учасників тренінгу тренером про правила слухання, які потрібно виконувати в наступній вправі.

1. Повністю сконцентруй свою увагу на співрозмовникові, звертаючи увагу не лише на слова, але і на позу, міміку, жести.
2. Перевірйай, чи правильно ти зрозумів слова співрозмовника.

3. Не давай порад.

4. Не давай оцінок.

Вправа “Комунікатор і реціпієнт”

Мета: рефлексія процесу спілкування, усвідомлення бар’єрів спілкування, формувати вміння слухати іншого.

Група дітей ділиться на пари за ознакою “кого я знаю найменше”. У кожній парі один –слухає, а інший –говорить. Тема розмови будь-яка, час на говоріння – 3-5 хв., потім учасники міняються ролями. По завершенні гри тренер просить учасників переказати, про що вони дізналися, слухаючи один одного.

Вправа “Розмова через скло”

Мета: розвивати невербальне спілкування та вміння розуміти візуальну інформацію.

Одному з учасників повідомляють певну інформацію для його товариша. Той за допомогою жестів намагається про щось домовитися з іншим учасником, уявляючи між ним і собою звуконепроникне скло.

Вправа “Дискусія”

Мета: розвивати невербальну систему передачі інформації при спілкуванні.

Учасники тренінгової групи діляться на пари. В кожній парі визначається, хто буде грати роль глухого, а хто – німого. За допомогою невербальних засобів спілкування (жестів, міміки, пози і т.д.) діти передають своєму партнеру інформацію.

Завдання: домовитися між собою про зустріч у школі, про подарунок однокласнику; про колір, у який треба пофарбувати шкільну огорожу.

Інформування учасників тренінгу тренером про критерії ефективного слухання. “Чи вмієте ви слухати, що говорять інші? Питання може здаватися дивним: якщо я з кимсь розмовляю, значить слухаю його. Але

чи вмієте ви слухати, думаючи при цьому про іншого, а не про себе? Якщо ні, то в нашому житті нерідко відбуваються невеличкі прикрі конфлікти - “непорозуміння”, про які соромно потім згадувати. У компанії приятелів, де ви звичайно говорите про все, що спаде на думку, зрадьте своїй звичці перебивати і мовчки послухайте іншого. Слухаючи, думайте: “Чому він це говорить?”, “Веселий чи прикидається?”, “Сумний чи зацікавлений?”, “А якщо лише зображує (вдає) щось – то навіщо?” Уявіть, що він – це ви; уявіть собі, яким ви виглядаєте зараз в його очах. Налаштуйтеся таким чином, щоб подумки не оцінювати людину і не відчувати власної переваги над ним, а намагайтесь зрозуміти його стан. Якщо ви будете тренуватися в цьому, то ваші приятелі почнуть більше радіти зустрічі з вами”.

Заняття 5

Вправа “Добрий день!”

Мета: покращити психологічний клімат у групі.

Кожен із учасників групи має передати почуття радості від зустрічі, звертаючись до сусіда ліворуч з побажанням доброго дня. Голос, жести і усмішка мають виражати ставлення до нього.

Вправа “Вгадай бажання”

Мета: активізувати процеси соціальної перцепції, спрямовані на іншу людину, децентрації, рефлексії; розвивати навички спілкування.

Тренер пропонує кожному учаснику загадати власне бажання і записати його. Члени групи повинні відгадати бажання, формулюючи запитання, на які можна отримати відповіді “так” або “ні”. Якщо у групи виникають труднощі у відгадуванні бажання, то учасник, який загадав бажання, може за допомогою висловлювань “холодно”, “тепло”, “гаряче” тощо спрямувати групу в потрібному напрямку. Якщо група так і не змогла відгадати бажання, тоді він сам розповідає присутнім про задумане бажання.

Вправа “Добра тваринка”

Мета: формувати згуртованість, створити сприятливий психологічний мікроклімат, почуття близькості між учасниками тренінгової групи; вчити дітей розуміти почуття інших, розвивати емпатію.

Тренер тихим таємничим голосом говорить: “Встаньте, будь-ласка, в коло і візьміться за руки. Ми - одна велика, добра тваринка. Давайте послухаємо, як вона дихає! А зараз подихаємо разом! На вдих - робимо крок вперед, на видих - крок назад. А зараз на вдих робимо два кроки вперед, на видих - два кроки назад. Вдих - два кроки вперед. Видих - два кроки назад. Так не тільки дихає тваринка, так само чітко і рівно б’ється її велике добре серце. Стук - крок вперед, стук - крок назад і т.д. Ми всі відчуваємо дихання і стук серцебиття цієї тваринки.”

Вправа “Робот”

Мета: розвинути децентрацію та уміння взаємодіяти в процесі спілкування.

Обладнання: сірники, пов’язка для очей.

Учасники тренінгу діляться на пари. Один із учасників “робот”, інший - “оператор”. На підлозі розкидані сірники. “Робот” з заплющеними очима намагається підібрати сірники. Його діями за допомогою словесних команд керує “оператор”. Результат для “робота” не має значення. “Робот” слухняний, безініціативний, діє бездумно і не гнучко. Успіх роботи “оператора” в тому, щоб з найменшою витратою часу і слів зібрати усі сірники. “Оператор” повинен відчувати, вжитися в рухи “робота” і його помилки сприймати як свої. Вправа ускладнюється тим, що вся група працює одночасно.

Заняття 6

Вправа “Побажання”

Мета: стимулювати працездатність учасників тренінгу.

Обладнання: м’яч.

Учасники сидять у колі, у тренера в руках м’яч. Треба розпочати роботу в

групі, висловлюючи побажання один одному на сьогоднішній день. Бажано, щоб воно було коротким, сформульованим декількома словами. М'яч учасники кидають тому, кому хочуть, і одночасно говорять своє побажання. Той, кому кинули м'яч, робить те ж саме, але іншому учаснику. М'яч повинен потрапити до кожного з присутніх у колі учасників.

Вправа “Сліпі та поводитирі”

Мета: сприяти усвідомленню своїх відчуттів та зміцненню довіри учасників один до одного; розвивати навички невербального спілкування і таким чином забезпечувати глибший самоаналіз.

Обладнання: пов'язки для очей.

Група розбивається на пари. Один із гравців стає ведучим, а інший - веденим, або інакше один - “сліпий”, інший - “поводир”. “Сліпому” зав'язують очі, після цього за командою ведучого “поводирі” беруть своїх партнерів за руку (чи під лікоть, можна і за плече) і починають їх вести, при цьому нічого не говорить. Ведучий наголошує “поводирям”, що на них лежить відповідальність за безпеку їх партнерів. “Поводирі” дають можливість партнерам відчувати предмети, інших учасників. При цьому намагаються зробити це так, щоб ведений відчував запах, зміну температури, незвичні звуки. У завдання “сліпих” входить повна довіра до свого партнера і усвідомлення своїх відчуттів. Перший раунд завершується через десять хвилин, після цього гравці міняються ролями.

Після вправи досить корисно поділитися враженнями один з одним своїми відчуттями про те, як було виконувати ту, чи іншу роль, спочатку в парах, а потім свої враження слід обговорити в групі.

Вправа “Ти – мені, я – тобі”

Мета: виявити позитивні якості дітей за відгуками товаришів, розвивати самопізнання, зворотній зв'язок під час спілкування, самосприймання, зіставлення себе з іншим.

Діти шикуються у дві шеренги, одна навпроти іншої. Тренер – рівноправний учасник гри. Діти по черзі кидають м'яч тим, хто стоїть у протилежній шерензі. Гравець повинен його спіймати та сказати, яку рису характеру він запозичив би в того, від кого він отримав м'яч. Той, хто спіймав м'яч, повторює ці ж самі дії. Так продовжується доти, доки діти не почнуть повторюватися.

Вправа “Копія”

Мета: розвивати здатність до зворотнього зв'язку; формувати у дітей самосприйняття через сприймання себе іншими.

Учасникам пропонується завдання: “Скопіюйте, зобразіть позою, жестами одного із учасників групи”. Всі інші за його діями визначають, кого зобразив їхній товариш.

Заняття 7

Вправа “Провидець”

Мета: розвиток емпатії, рефлексії.

Учасники утворюють коло. Хтось першим має сказати своєму сусіду зліва про його стан. Наприклад, “Мені здається, що ти зараз спокійний і зацікавлений у тому, що тут відбувається.” Той, кому це сказали, повинен розповісти про свій справжній стан у теперішній час. Потім він висловлюється про стан свого сусіда зліва, а той уточнює свій стан і т.д.

Вправа “Поплутані казки”

Мета: розвивати механізм децентрації, емпатії; вчити дітей змінювати свою думку при оцінці реальних подій, вміти займати різні позиції, формувати вміння переконувати.

Вступне слово ведучого: “Діти, чи є серед ваших знайомих такі люди, які вам не подобаються? Так, іноді буває: нам здається, що хтось поганий, і з цим не можна нічого зробити. Але на все можна поглянути й іншими очима – очима іншої людини. Давайте ми з вами подивимося очима іншої людини на героїв

добре відомої вам казки. Всі пам'ятають казку “Три ведмеді”, в якій іде мова про те, як Маша пішла до лісу з подругами, заблукала і потрапила в дім до ведмедів. І ведмеді її ледь не з'їли. Але чому ми вважаємо, що ведмеді були несправедливі до Маші? Це ж вона увірвалася до їхнього помешкання і з'їла весь обід? Це ж вона розломила стільчик та з брудними ногами залізла на всі ліжка? Давайте розповімо історію про Машу і трьох ведмедів з точки зору (окремо – мами-ведмедиці, тата-ведмідя і малого ведмежати) ведмедів”.

Діти працюють у групах по чотири особи (Маша і три ведмеді) і розповідають казку по черзі з чотирьох точок зору.

Тренер має можливість заздалегідь обговорити з дітьми:

- що може відчувати мама, якщо вона побачить розбитий посуд, зламані іграшки, брудну постіль;
- які емоції можуть бути властиві татові який щойно прийшов з роботи, і замість того, щоб поїсти і відпочити, змушений ремонтувати іграшки;
- як може поводити себе дитина, у якої з'їли її обід і розбили улюблену миску.

Після того, коли діти попрацювали в групах, вони по черзі розповідають свій варіант усій тренінговій групі. При цьому тренер враховує всі емоційні прояви учасників і при необхідності дає розгорнуті коментарі даних, а також робить загальний висновок, що з будь-якої ситуації є вихід, тому не варто засмучуватися через неприємності. Головне – показати дітям, що можуть бути різні точки зору на одну і ту ж саму ситуацію.

Вправа “Малюнок в декілька рук”

Мета: розвивати рефлексію.

Всім учасникам пропонується уявити подумки будь-який образ. Потім на аркуші паперу перший учасник групи зображує окремий елемент задуманого образу. Другий учасник, відштовхуючись від наявного елемента, продовжує малюнок, використовуючи роботу попередника для трансформації свого

замислу. Точно так само чинить третій і всі наступні учасники вправи. Кінцевий результат найчастіше всього є дещо абстрактним, оскільки жодна із форм незавершена, а все плавно перетікає одне в одне. Але, як правило, кінцевий результат не дуже цікавить дітей, задоволення складає боротьба, яка виникає при спробі захопити чужі форми, нав'язати свої.

Вправа “Подарунок”

Мета: розвивати децентрацію, здатність виражати свої емоції та ставлення до оточуючих за допомогою подарунка.

Усі учасники по колу висловлюються: «Що б я хотів подарувати тому, хто сидить поруч?» Називається те, що могло б порадувати товариша. Той, кому «подарували», дякує і коментує, чи справді він був би радий такому подарункові.

Заняття 8

Вправа “Вгадай, де я йду?”

Мета: розвивати спостережливість за власною поведінкою та поведінкою оточуючих; покращення розуміння іншої людини в процесі тренінгу.

Тренер показує дітям ходу по різних поверхнях (болоту, льоду, снігу, гарячому піску тощо). Діти повторюють рухи і відгадують, по якій поверхні вони йшли.

Вправа “Промені сонця”

Мета: розвивати невербальний зворотній зв'язок та отримати зворотній зв'язок про адекватність своїх уявлень і про стосунки з членами групи, розвивати рефлексію.

Учасники вправи утворюють коло, один із гравців стоїть з заплющеними очима у центрі. Тренер ставить перед групою завдання: “Зараз кожен із вас тихо і повільно має підійти до того, хто стоїть у центрі. Зупиніться на такій відстані, що відповідає вашому ставленню до учасника, який знаходиться в центрі кола.”

На виконання вправи дається 1-1,5хв. Після того, як всі зайняли відповідні позиції, тренер дає команду, щоб всі повільно і тихо повернулись на свої місця. Той, хто стояв у центрі, розкриває очі і тренер пропонує йому відгадати, хто як до нього ставиться, якщо мірою ставлення буде відстань від нього до людини. Гравець розміщує учасників так, як він хоче. Потім тренер просить його, послідовно подивитися в очі кожному; а той, на кого він подивиться, повинен зайняти позицію, яка відповідає дійсності. Слід надати можливість учаснику, який стоїть у центрі, виговоритися, та сказати, що його більше всього вразило, що він ніяк не очікував.

Вправа “Спогади”

Мета: вчити долати низьку самооцінку і формувати впевненість у собі, активізувати особистісну рефлексію.

Тренер звертається до дітей:

- Розкажи про себе все краще, про свої сильні сторони (слід націлювати дитину лише на позитивний опис).
- Перерахуй, що ти більше всього цінуєш в людях.
- Люди оцінюють тебе за твоїми вчинками. Згадай вчинок, яким ти пишаєшся.
- Люди говорять про нас добре і погане, пригадай про чиєсь добре висловлювання про себе.
- Чому тобі воно запам’яталося?
- Похвали свого товариша за конкретний вчинок.

Вправа “Міняли”

Мета: відновити активність у групі та спрямувати її на розвиток комунікативних навичок.

Учасники сідають в коло, обирають ведучого, який встає і виносить свій стілець за коло. Таким чином виходить, що стільців на один менше, ніж гравців. Далі ведучий говорить: “Міняються місцями ті, у кого...(світле волосся, годинники тощо)”. Ті, хто має названу ознаку, повинні швидко встати і

помінятися місцями. У цей час ведучий намагається зайняти вільне місце. Учасник, що залишився без стільця, стає ведучим.

Вправа “Плітка”

Мета: розвивати здатність до зворотнього зв'язку, показати наскільки учасники включені в групу.

Один із гравців виходить з кімнати. Ті, хто залишилися, пліткують про нього. Оцінки, фрази, вирази, адресовані йому, записуються. Потім він заходить до кімнати і йому передають те, що про нього говорили, а він вгадує, хто з присутніх у цій кімнаті про нього міг це сказати, і коментує, що правда, а що ні.

Заняття 9

Вправа “Привітання”

Мета: налаштувати учасників на активність на початку тренінгового дня.

Тренер пропонує учасникам привітатися з усіма присутніми різними способами: привітно, стримано, невпевнено, роздратовано. При обговоренні вправи звертається увага на те, що одна і та ж людина може бути різною (доброю або сердитою) залежно від настрою та обставин, які його спричинили.

Вправа “Вибір”

Мета: діагностувати та розвивати здібності до рефлексії, емпатії та невербального спілкування; виявити особливості міжособистісних стосунків.

Учасники тренінгової групи повинні розділитися на пари за взаємним вибором. За командою тренера кожний із учасників вказує на когось із групи, тобто обирає собі пару. За результатами взаємного вибору на початку вправи серед учасників простежуються багатокутники. Поступово виокремлюються окремі пари, які ніби умовно виключаються з подальшої гри, тому що на кожному новому етапі вибору, вони знову і знову обирають одне одного. Вправа продовжується до тих пір, поки кожен із учасників не знайде собі пару. Тренеру в своїй роботі слід звернути увагу на те, що вже сформовані здавалося пари можуть розпадатися.

Вправа “Ярлики”

Мета: сприяти самопізнанню; розвивати зворотній зв'язок; формувати структуру “Я” особистості.

Обладнання: десять карток з якостями особистості (щасливий, кмітливий, щирий, смішний, загадковий, добрий, сердечний, товариський, вразливий, доброзичливий).

Тренер роздає кожному учаснику десять карток, на кожній з яких позначені якості особистості. Потім учасники ходять по кімнаті і обирають ту людину, якій найбільше відповідає певна якість, чіпляють їй на спину картку з написом і розмовляють з нею протягом хвилини. Далі учасники сідають в коло і обговорюють своє враження від виконання вправи і що дізналися нового про себе.

Вправа “Товариш”

Мета: розвивати емпатію, сприяти усвідомленню почуттів ровесника; розвивати вміння висловлюватися від свого імені.

Тренер пропонує учасникам описати більш повно і точно емоційний стан сусіда, який сидить ліворуч від нього. Опис слід вести від першої особи. В кінці кожен учасник, чий стан описували, оцінює чи правильно відтворений його емоційний стан, чи ні. Група порівнює запропонований емпатійний образ з тим, який є насправді.

Заняття 10

Вправа “Привітання-побажання”

Мета: створити позитивну психологічну атмосферу в групі; розвивати вміння вербалізувати свої почуття.

Обладнання: м'яч.

Кожен учасник по черзі кидає м'ячик і висловлює своє побажання учаснику групи на сьогоднішній день. Побажання починається зі слів: “Я тобі бажаю...”.

Вправа “ Відгадай емоцію ”

Мета: розвиток рефлексії, емпатії.

Один із учасників повертається спиною до групи. Тренер показує всім іншим учасникам групи картку із написом емоційного стану, який потрібно зобразити за допомогою міміки обличчя (дратівливий, щасливий, самотній, переляканий, сором'язливий, здивований, сердитий, винний тощо). Повернувшись обличчям до групи, учасник вдивляється в обличчя дітей і пробує відгадати, який емоційний стан вони зображають. Наступним відгадує той, хто найбільш точно, на думку групи, зобразив попередню емоцію.

Вправа “Очі”

Мета: розвивати емпатію, децентрацію, уважність учасників один до одного.

Вправа проходить в три етапи. На першому етапі тренер розподіляє дітей на пари, учасникам пропонується уважно дивитися один одному в очі і при цьому намагатися щось передати поглядом партнеру і одночасно зрозуміти, що намагається передати поглядом партнер. На другому етапі пари довільно міняються і учасники нових пар по черзі розповідають один одному, що вони передавали своїм поглядом і що прочитали у погляді іншого на попередньому завданні. На третьому етапі всі учасники по черзі переказують групі, що вони почули від партнера на другій стадії. При цьому група кожний раз дає зворотній зв'язок, і таким чином учасник дізнається, наскільки правильно він прочитав в очах свого партнера на першій стадії і наскільки вірно він сприйняв і передав почуту ним розповідь.

Вправа “Карлики та велетні”

Мета: активізувати емоційний стан учасників тренінгу; розвивати увагу.

Всі стають в коло. На команду тренера: “Велетні!” всі повинні стояти, а на команду: “Карлики!” треба присісти. Тренер намагається заплутати учасників і наприклад, на команду “Велетні!” присідає.

Заняття 11***Вправа “Нетрадиційне привітання”***

Мета: розвивати уміння брати на себе відповідальність; розвивати невербальні засоби спілкування; розвивати уміння відійти від загальноприйнятих шаблонів.

Тренер пропонує дітям пережити нові емоції за допомогою нетрадиційного привітання (долонями, тильними боками; колінами). Кожен учасник придумує власне нетрадиційні вітання і демонструє групі. Учасники групи пробують привітатися один з одним за допомогою запропонованого вітання.

Вправа “Зрозумій і домалюй”

Мета: розвивати рефлексію, емпатію, як механізми децентрації та перцепцію.

Обладнання: набір малюнків.

Кожному учаснику пропонується набір малюнків, на яких символічно зображені різні емоційні стани людини. При цьому малюнок не є завершеним (є поза – немає обличчя, є міміка – немає рук і ніг тощо). Пропонується уважно роздивитися малюнки, зрозуміти стан і ставлення людей, які зображені на малюнку і домалювати елементи яких не вистачає. Через деякий час організовується групове обговорення малюнків, порівняння і аналіз результатів кожного учасника.

Вправа “Малюнок, який ожив”

Мета: розвивати децентрацію за допомогою спроби нових форм поведінки під час рольової гри, розвивати уміння займати позицію іншої людини; розвивати уміння розуміти невербальні засоби спілкування; розвивати перцепцію та емпатію.

Учасникам групи пропонується сюжетний малюнок, на якому зображена група людей, які виконують певні дії. Тренер пропонує учасникам змодельовати та програти ситуацію, яка зображена на малюнку. На першому етапі слід спробувати розташуватися так, як це зображено на малюнку, зайняти аналогічні пози і вираз обличчя. Кожен повинен “вжитися” в ситуацію свого персонажу,

увияти, про що можуть говорити люди, які зображені на малюнку, які відносини їх пов'язують, які почуття вони відчувають один до одного.

На другому етапі учасники оживляють малюнок за допомогою мови, жестів, пантоміміки, тобто грають відповідну роль того персонажу якого вони обрали. Програвання ситуації триває протягом 7-10 хвилин.

Вправа “Все про тебе”

Мета: розвивати емпатію, та рефлексію, уміння інтенсифікувати міжособистісний зворотній зв'язок.

Всі учасники сидять по колу. Один із них встає і звертається до свого сусіда, послідовно виконуючи наступні дії: вітає його рукоштовпанням, намагається при цьому передати своє ставлення до нього; визначає його самопочуття і стан на даний момент, намагається пояснити і аргументувати; описує зовнішність, намагається уникнути детального переказування і описування елементів оформлення зовнішності та оцінних суджень; малює крейдою на дошці контури обличчя партнерів по пам'яті; намагається визначити ставлення партнера до сприйняття інформації про себе, роблячи висновок на основі результатів спостережень за його невербальними реакціями; закривши очі, падає на руки партнера.

Заняття 12

Вправа “Що сьогодні нового”

Мета: розвивати увагу; створити робочий настрій в учасників тренінгу, позитивну психологічну атмосферу в групі; розвивати чуттєвий досвід учасників.

Обладнання: м'яч.

Учасники повинні уважно подивитися один на одного, при цьому звернути увагу на те, як виглядає сьогодні інший, в якому стані, як він себе почуває. На виконання цього завдання відводиться три хвилини. Далі учасники по черзі кидають м'яч один одному, повідомляючи при цьому ровеснику, якому

адресований м'яч, що нового у порівнянні із вчорашнім днем він побачив.

Вправа “Знайди своє місце”

Мета: розвивати децентрацію, надати членам групи інформацію відносно їх сприйняття групою; діагностувати рівень згуртованості групи, щирість відносин.

Учасникам групи пропонується без слів недовго походити по кімнаті, в якій проходить тренінг, а потім зайняти те місце, яке йому здається найбільш комфортним: на підлозі, стільчику, обличчям до стіни тощо. Потім пропонується оглянути свою позицію, враховуючи розміщення інших людей і при бажанні змінити своє положення чи звернутися до будь-кого з проханням переміститися в просторі. Вправа закінчується тоді, коли всі зайняли ті місця, які їм подобаються, і відмовляються їх змінювати на прохання інших учасників. Після завершення вправи тренер проводить обговорення.

Вправа “Я не Я”

Мета: розвивати децентрацію, спостережливість, уміння реалізовувати на практиці здатність до “рефлексивного бачення” іншої людини.

Всі учасники розподіляються на пари. Слід пригадати про свого партнера якомога більше: наприклад: як він стоїть, сидить, говорить, ходить, його звички, настрої та самопочуття. Потім кожній парі ставиться завдання спільно розв'язати будь-яку проблему, домовитися про щось. За сигналом ведучого кожен повинен перевтілитися у свого партнера і продовжити обговорення вже не від свого імені, а від імені партнера по спілкуванню. Слід відтворити особливості невербальної поведінки партнера, його настроїв, ставлення до ситуації спілкування, точки зору на обговорювану проблему, манеру поведінки.

Вправа “Вікно”

Мета: розвивати уміння кодувати та декодувати невербальну інформацію, яка передається; рефлексія спілкування.

Учасниками групи по черзі необхідно передати один одному інформацію, але за певних обставин, які їм заздалегідь повідомляє тренер. Наприклад: через

вікно поїзда, який відправляється; через вікно школи; в магазині у ролі продавця та глухонімого покупця тощо.

Заняття 13

Вправа “Слідчі”

Мета: розвивати рефлексію та емпатію, як базові механізми децентрації; розвивати соціально-перцептивну спостережливість, зокрема уміння виділяти невербальні компоненти в поведінці ровесника; сприяти розвитку уяви.

Всі учасники протягом 5 хвилин розходяться по кімнаті і роблять що завгодно: прогулюються, спілкуються. При цьому, за цей час кожен повинен перевтілитися у слідчого та обрати собі об’єкт спостереження (одного із членів групи) та спробувати побачити і запам’ятати наступне: який сьогодні настрій цього учасника, які дії і в якій послідовності він здійснив за цей час, що за ним спостерігали, чому і для чого він їх здійснив, за ким він слідкував і як він приховував своє спостереження. Тренер протягом всієї вправи стимулює рухову та мовну активність учасників. По завершенню відбувається груповий аналіз, кожен хто був у ролі слідчого дає звіт про результати свого спостереження.

Вправа “Фотокартка”

Мета: розвивати рефлексію, децентрацію.

Учасники тренінгу отримують фотокартки незнайомих їм людей і їх завдання полягає в тому, що вони повинні дивитись в їхні обличчя, звернути увагу на їх погляд, міміку, позу, одяг. Кожен учасник має визначити настрій цієї людини, її професію, звички тощо. Можна запропонувати описати біографію цієї людини та уявити чи змогли б досліджувані товаришувати з цією людиною чи ні, чи змогла б ця людина бути сусідом по парті в школі, вдома. Свою відповідь кожен учасник тренінгу має пояснити.

Вправа “Невербальний діалог”

Мета: розвивати і закріплювати в кожного учасника тренінгу такі якості, як інтуїцію, комунікабельність, емпатію.

Двом учасникам тренер пропонує вступити діалог, але при цьому вони повинні замість слів промовляти цифри. За допомогою інтонації партнери повинні здогадатися про характер діалогу – чи партнер йому щось доводить, чи засмутився, чи радіє або звинувачує його. Діалог дозволяється розпочинати спонтанно, заздалегідь не домовляючись. Інші учасники тренінгу, спостерігаючи за діалогом дітей, намагаються з'ясувати, який стан в учасників, що вони відчувають.

Вправа “Вокальна міміка”

Мета: діагностика інтонаційних характеристик голосу.

Всі учасники отримують завдання прочитати 2-3 будь-які фрази із дитячого журналу, але з певною інтонацією (недовірливо, з погрозою, із здивуванням, з радістю, байдуже тощо). Кожен учасник по черзі зачитує ці фрази, інші уважно слухають і намагаються відгадати стан ровесника чи його ставлення до тексту, який він читає, наскільки йому вдалося чи невдалося це зробити.

Заняття 14

Вправа “Візуальна взаємодія”

Мета: розвивати невербальні засоби передачі інформації.

Всім учасникам по черзі пропонується поглядом передати свій емоційний стан та свої бажання (пожаліти, погладити). При передачі інформації лише задіяний візуальний контакт.

Вправа “Ви не знаєте, що я”

Мета: сприяти кращому пізнанню учасників один одного, надати можливість кожному учаснику самореалізуватися, самоствердитися.

Кожен учасник по черзі повинен почати розповідь про себе з такої фрази: “Ви не знаєте, що я...”, і при цьому повідомити всім щось невідоме, несподіване для учасників.

Вправа “Конфліктні пари”

Мета: розвивати децентрацію; сприяти зниженню емоційного

напруження учасників.

Тренер пропонує учасникам ситуацію для групового розгляду та обговорення (сюжет: конфлікт між двома учнями). На основ жеребкування обираються учасники, які будуть грати ролі, зазначені в сюжеті. Тренер повідомляє учасникам вік, стать, чим займаються діти тощо. Тобто наводить біографічні дані. Учасникам надається час підготуватися до своїх ролей. Конфліктна ситуація розігрується на очах всієї групи. В той момент, коли стає зрозумілим, що конфлікт назрів, ведучий зупиняє гру акторів і дає завдання всій групі. Група, розділившись на пари, продовжує розвивати конфлікт, так, як вони собі його уявляють. Після 5 хвилинної підготовки кожна пара пропонує свій ігровий варіант продовження конфлікту та розв'язання конфліктної ситуації. Завдання тренера за допомогою групового обговорення знайти вихід із конфліктної ситуації.

Вправа “Де бабуся Шамкіна?”

Мета: сприяти розслабленню учасників тренінгу.

Учасники сидять в колі. Гру починає ведучий. Він запитує у сусіда: “Де бабуся Шамкіна?”. Завдання вправи полягає в тому, щоб той, хто буде відповідати, не показав зуби своєму сусіду у результаті той, хто говорить, починає нагадувати шамкання бабусі. Ті, хто не можуть говорити, не показуючи зуби, вибувають із гри. Кожен учасник по черзі ставить своєму сусіду запитання про бабусю.

Заняття 15

Вправа “Проспівай слово”

Мета: розвивати рефлексію.

Учасники діляться на пари. Кожна пара має аркуш паперу, на якому зображено поле із 7 клітин та фішку. Учасники розташовуються один проти одного по обидві сторони поля, на центральній клітинці розміщується фішка. За сигналом тренера один із гравців починає розспівуючи промовляти за складами слова. Наприклад, “мо-ло” третім складом може бути “ко” (слово “молоко”) чи “молоток”. Завдання гравців підлаштуватися один під одного, тобто

намагатися, щоб третій склад співпав одночасно. Після кожного такту гри фішка переміщається на одну клітинку в сторону переможця. Кінцевим переможцем вважається той, хто перемістив фішку до свого краю ігрового поля. При поясненні слід звернути увагу на те, що третій склад учасники повинні проговорити одночасно.

Вправа “Припущення”

Мета: розвивати особистісний зворотній зв'язок, який дає можливість уточнити уявлення про себе та інших людей, відпрацьовувати навичку встановлення зворотнього зв'язку.

Вправа виконується в групах по чотири учасники. Кожен із учасників групи повинен говорити, звертаючись по черзі до кожного зі своєї четвірки: “Мені здається, що ти вважаєш, що я у спілкуванні...” і продовжуючи цю фразу, говорить про те, які якості чи особливості поведінки бачить у ньому саме цей ровесник. Потім той, до кого буде адресоване звернення, звертається з такою ж фразою до наступного учасника і т.д. Ті, до кого звертаються, повинні сказати, з чим вони погоджуються, а з чим ні, але не слід говорити, що вони думають про зовнішні особливості цієї людини.

Вправа “Знайди собі пару”

Мета: зняти втому учасників тренінгу, розвивати уміння знаходити засоби самовираження, які будуть зрозумілі для інших.

Обладнання: картки з написом назви тварин (слон, поросся, кіт і тощо)

Тренер роздає учасникам картки з назвами тварин, при цьому таку ж саму картку отримує ще один із учасників тренінгу. Кожен читає назву карти, не показуючи, яка тваринка написана на ній. Завдання кожного знайти свою пару, при цьому можна використовувати виразні засоби, не можна лише говорити і відтворювати звуки, характерні для цієї тварини. Коли хтось знаходить свою пару, вони тихенько чекають (мовчать), поки всі пари не будуть утворені. Коли всі пари сформовані, тренер по черзі кожній із них ставить запитання: “Хто

ви?”

Вправа “Валіза”

Мета: діагностування навичок, здобутих учасниками під час занять; розвиток рефлексії; закріплення вміння аналізувати власні психологічні особливості та оточуючих людей; активізувати процес самоосмислення.

Завершуючи тренінг, ведучий пропонує учасникам зібрати кожному “валізу” з якостей, які йому допомагають, а також ті, котрі заважають у спілкуванні з оточуючими. У цю “валізу” збирають те, що, на думку групи, найнеобхідніше людині у міжособистісній взаємодії, враховуючи позитивні характеристики, які група особливо цінує. Не забувають проаналізувати й те, що заважає цій людині, чого їй слід позбутись. Для цього кожен учасник по черзі ставить перед собою стілець. Усі учасники в тому порядку, в якому їм зручно, підходять до того, перед ким стоїть стілець, сідають на нього і називають по одній якості, яка, на їх погляд, допомагає цьому ровеснику у спілкуванні, і одну, яка заважає. При цьому слід називати ті якості, які проявлялися під час роботи в тренінговій групі. Після того, коли всі висловили свою думку, наступний учасник бере стілець і ставить його навпроти себе.

Далі підбивається загальний підсумок. Кожен учасник вправи укладає угоду (контракт) із самим собою, відповідаючи на такі запитання:

1. Що нового про себе я дізнався (лася) під час занять групи?
2. Що нового я дізнався(лася) про своїх товаришів?
3. Що я хотів(ла) б змінити у собі?
4. Яким чином я це робитиму?

Егоцентризм особистості молодшого школяра відображається на взаємодії з ровесниками, на характері спілкування та їх взаєминах. Він ускладнює порозуміння між дітьми, координацію точок зору, думок, вироблення спільних дій. Ефективна міжособистісна взаємодія дітей молодшого шкільного віку, яка ґрунтується на розумінні партнерів, залежить від ступеня розвитку децентрації та низки таких механізмів, як рефлексія,

емпатія, ідентифікація, а також від ступеня володіння технікою зворотнього зв'язку. Фахівцями в галузі вікової психології розроблена низка активних методів навчання, які сприяють подоланню та психопрофілактиці егоцентризму: тренінги, рольові ігри, дискусії і т.д.

Психокорекцію егоцентризму в умовах навчання та виховання ми пов'язуємо з використанням соціально-психологічного тренінгу розвитку рефлексії та емпатії, як базових механізмів децентрації. Програма тренінгу також передбачає використання прийомів і технік, які розвивають соціально-психологічну і комунікативну компетентність особистості.

3.2. Аналіз результатів корекційної роботи, спрямованої на подолання егоцентризму молодших школярів у взаємодії з ровесниками

Аналіз даних, отриманих у ході корекційної роботи, засвідчив відсутність суттєвих відмінностей у проявах егоцентризму учнів 3-х, 4-х класів, тому аналіз результатів ми здійснювали, не розводячи досліджуваних за віком.

Про ефективність використання тренінгу, спрямованого на розвиток механізму децентрації свідчать позитивні якісні та кількісні зміни в учнів експериментальної групи за рівнями прояву егоцентризму в поведінці, манері міркувань, семантиці мовлення порівняно з контрольною.

Так, одержані дані щодо егоцентричної спрямованості особистості учнів молодшого школяра за рівнями прояву (адаптована методика ЕАТ Т. Сцустрової) показали позитивні зміни загалом у 40,00% учнів молодшого шкільного віку, які брали участь у роботі тренінгової групи. Зміни відбулися у бік збільшення кількості школярів з адекватним рівнем егоцентризму (середнім рівнем егоцентричної спрямованості особистості), що і передбачалося метою тренінгу. Адекватний рівень егоцентризму означає те, що учень при взаємодії орієнтований на інших і разом з тим здатний відстоювати свою позицію з того чи іншого питання [122]. У цьому випадку він розуміє позицію партнера і координує його точку зору з власною.

Завдяки використанню активних методів впливу під час тренінгу учні

експериментальної групи на рівні семантики мови демонструють повагу до позиції та точки зору іншої людини, що не спостерігається при високому рівні егоцентризму в контрольній групі. Молодші школярі виявилися спроможними розмежовувати відмінності між власною і чужою точкою зору та припускають можливість їх співіснування. З аналізу одиниць писемного мовлення дітей експериментальної групи простежується антиципація наслідків конфліктної поведінки під час взаємодії з ровесниками. Протилежного за змістом забарвлення набули висловлювання школярів, які виявили низький рівень егоцентризму в констатувальному експерименті. Їх роботи свідчать про зростання прояву індивідуалізації особистості на рівні семантичної сфери свідомості.

Нами був здійснений порівняльний аналіз результатів розподілу рівнів егоцентризму учнів молодшого шкільного віку у експериментальній та контрольній групах, його результати представлені у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Розподіл рівнів егоцентризму учнів молодшого шкільного віку в експериментальній та контрольній групах (у %)

Рівень егоцентризму	До експерименту		Після експерименту	
	<i>ЕГ</i>	<i>КГ</i>	<i>ЕГ</i>	<i>КГ</i>
Високий	30,00	44,00	20,00	48,00
Середній	40,00	20,00	70,00	20,00
Низький	30,00	36,00	10,00	32,00

З таблиці 3.1 видно, що відбулися значні зміни за рівнями прояву егоцентризму в учнів експериментальної групи порівняно з контрольною. До початку тренінгу експериментальна група нараховувала 30,00% учнів з високим рівнем егоцентризму, контрольна – 44,00%, відповідно з середнім рівнем – 40,00% і 20,00% та з низьким рівнем прояву особистісного егоцентризму – 30,00% і 36,00%. В учнів з високим та низьким рівнем егоцентризму

проявляється особистісна позиція – егоцентрична, яка негативно впливає на розвиток децентрації і проявляється як в пізнавальній, емоційній, так і в поведінковій сфері. Досліджувані із середнім рівнем егоцентризму демонструють децентровану спрямованість, що позитивно впливає на їх особистісний розвиток та на стосунки з ровесниками. Учні з низьким рівнем егоцентризму не висловлюють власну думку, навіть якщо знають, що вони праві.

Після проведеного тренінгу в експериментальній групі відбулися суттєві позитивні кількісні та якісні зміни в розподілі рівнів егоцентризму. Порівняння результатів, отриманих досліджуваними експериментальної і контрольної групи, засвідчили, що високий рівень егоцентризму більше демонструють учні контрольної групи, ніж експериментальної (48,00% і 20,00%). Тобто у більшості учасників тренінгової групи сформувалася потреба враховувати позиції ровесника, відбулося розхитування “зацикленості” на своєму “Я”, яка була зумовлена невмінням і небажанням орієнтуватися на думку, точку зору іншого.

У результаті розвитку механізму децентрації у експериментальній групі значно зросла кількість школярів з середнім рівнем егоцентризму (до 70,00%), а в контрольній групі їх кількість залишилася без змін. Таким чином, в учнів експериментальної групи відбувся розвиток механізму децентрації, який дає людині можливість враховувати точку зору інших людей і координувати її з власною, на відміну від механізму центрації.

Серед учасників тренінгу, були і діти із середнім рівнем прояву егоцентризму (40,00%). По завершенню тренінгу виявилось, що у одного із учасників егоцентризм з середнього рівня збільшився до високого рівня. Це може бути свідченням того, що за несприятливих умов егоцентризм особистості закономірно зростає і егоцентричний механізм виконує зберігаючу, стабілізуючу функцію его-структури особистості.

Значних змін зазнав низький рівень егоцентризму в експериментальній групі (з 30,00% знизився до 10,00% досліджуваних), що говорить про

вироблення власної позиції в її учасників під час тренінгу та появу вміння її відстоювати. У контрольній групі він залишився майже без змін (з 36,00% до 32,00% досліджуваних).

Отже, у результаті розвитку механізму децентрації, рефлексії та емпатії відбулося зменшення кількості учнів молодшого шкільного віку з високим та низьким рівнем егоцентричної спрямованості особистості та змінилася загальна спрямованість особистості з егоцентричної на децентровану. Крім того, розвинулося вміння враховувати точки зору оточуючих людей і координувати їх з власною точкою зору (саме від цього, в першу чергу, залежить характер взаємин між дітьми та ефективність їхньої взаємодії). Формування під час тренінгу соціально-психологічної компетенції та окремих умінь і навичок в сфері комунікації, які сприяють конструктивному спілкуванню з оточуючими людьми, позитивно вплинуло не лише на динамічні, а й на змістовні характеристики егоцентризму учнів експериментальної групи.

Індекс егоцентризму за тесом ЕАТ включає в себе рефлексію досліджуваного своїх характерологічних якостей, здібностей, вчинків, можливостей, прагнень та хвилювань. У ході аналізу отриманих результатів повторної діагностики встановлено якісні зміни особистісної рефлексії. Свідченням активізації особистісної рефлексії та вміння аналізувати власні вчинки, дії є такі твердження: “Іноді я не слухаюсь”; “Іноді я ображаю людину”; “Іноді я досить груба”; “Іноді роблю погані вчинки”; “Тільки інколи я буваю вередливою ”; “Тільки недавно я була нечемною”; “До цього часу я сварилася з подругами”; “Якщо я зараз не буду грати з подругою, то вона не буде дружити зі мною”.

Про усвідомлення досліджуваними власних рис характеру, які як допомагають, так і заважають при взаємодії з ровесниками, підтверджують висловлювання досліджуваних: “ Я ніколи не ображаюся”; “Найкраща моя риса - працелюбність”; “Іноді я веду себе погано”; “Звичайно, що я не з найкращих”; “Насправді я не думала, що я хороша”; “Звичайно, що я не така як усі”; “Іноді мені буває погано”; “Якщо б я знала свої недоліки раніше...”; “Неправда, що я

не дружелюбна”; “Іноді я сильно говірлива”; “До цього часу я був гірший”. Всі ці висловлювання вказують на те, що участь у тренінговій групі сприяла стимуляції особистісної рефлексії, через семантичну сферу свідомості, і яка знайшла своє відображення у вигляді письмових відповідей досліджуваних.

Тренінг сприяв активізації здатності молодшого школяра до моральної рефлексії, що позначилось на переосмисленні та усвідомленні норм поведінки у взаємодії з ровесниками. Виявлено тенденцію до зростання розуміння і диференціації моральних понять, що знайшло відображення у таких висловлюваннях дітей: “Ніколи нікого не ображай”; “Прикро, що я не можу допомогти всім людям”; “Завжди кажи правду”; “Завжди я можу покластися на свою подругу”.

За допомогою інформування, дискусійних питань та вправ, спрямованих на відпрацювання навиків рефлексії, відбулося осмислення досліджуваними значення позиції при взаємодії людей, що проявилось у таких твердженнях: “Тільки коли ти вислухав свого партнера, можеш говорити своє”; “Насправді я вмію спілкуватися”; “Насправді я можу висловити свою точку зору”.

Таким чином, контрольне обстеження досліджуваних, які брали участь у соціально-психологічному тренінгу, виявило здібності до моральної рефлексії, їх здатність до об’єктивної оцінки своїх рис характеру, вчинків та поведінки, уміння враховувати і поважати позицію та точку зору іншого.

Дослідження динаміки (за методикою Т. Пашукової) еготизму діалогічного мовлення учнів експериментальної групи засвідчило їх більшу здатність до адекватної еготичної самопрезентації під час спілкування з партнером порівняно із еготизмом учнів контрольної групи. Результати дослідження динаміки рівня еготизму експериментальної та контрольної групи подані в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Розподіл рівнів еготизму учнів молодшого шкільного віку в експериментальній та контрольній групах (у %)

Рівень егоцентризму	До експерименту	Після експерименту
---------------------	-----------------	--------------------

	<i>ЕГ</i>	<i>КГ</i>	<i>ЕГ</i>	<i>КГ</i>
Високий	55,00	40,00	45,00	40,00
Середній	30,00	48,00	45,00	48,00
Низький	15,00	12,00	10,00	12,00

Аналізуючи характер та зміст діалогів, які відбувалися між учнями експериментальної групи, слід відмітити, що він у більшості випадків, суттєво відрізнявся від того, який ми фіксували під час констатувального експерименту. Найбільш поширеними під час діалогу в експериментальній групі були теми, спрямовані на опис подій. Серед них найчастіше такі: “День народження”, “Як ми готуємося до свята Великодня”, “Школа”, “Літні канікули”; морального спрямування: “Поведінка у школі, на вулиці”, “Чому треба бути уважною людиною до оточуючих?” та інші.

Характер взаємин під час діалогу між школярами теж відрізнявся, він був доброзичливим, не помічалася нав’язливої самопрезентації себе чи своїх рідних одним із партнерів, відчувалася щира зацікавленість у спілкуванні, між учнями панували позитивна емоційна атмосфера. Проте в окремих випадках деякі учасники були недостатньо відвертими, активними та розкутими, тому їх партнери вимушені були використовувати спонукальні фрази типу: “Ну давай, не мовчи!” або уточнюючі фрази такого змісту: “Це дійсно правда?”, “Я тебе правильно зрозумів?”. Це говорить про те, що для тих учнів, які лише частково були зорієнтованими на співрозмовника, і котрі проявляли недовіру до партнерів по діалогу, застосовані нами формувальні впливи виявилися малоефективними.

Використання активних методів групової психологічної роботи сприяло розвитку компетентності дітей у спілкуванні. Внаслідок цього зменшилася кількість досліджуваних з високим рівнем егоїзму (з 55,00% до 45,00%), що відображено в таблиці 3.12. Це означає, що після проведеного тренінгу, під час діалогу з ровесниками учні застосовували відпрацьовані в ході тренінгу уміння

та навички ефективної поведінки під час спілкування. Ми помітили, що учні з високим рівнем егоїзму, які брали участь у роботі тренінгу, по його завершенню демонстрували набагато меншу зацікненість на власній персоні і використовували набагато меншу кількість речень типу “Я-повідомлення”. Намагалися, в силу своїх вікових особливостей, зрозуміти співрозмовника та орієнтуватися на зміст того, що він говорить. Можна стверджувати, що спілкування між учнями набуло інформаційно-комунікативного характеру.

Варто зазначити, що знизилася кількість дітей з низьким рівнем егоїзму (з 15,00% до 10,00%) за рахунок активізації зворотнього зв'язку, розвитку саморефлексії, навичок активного слухання, активізації рефлексії, емпатії та ідентифікації. Однак, як бачимо з кількісного аналізу результатів, зниження низького рівня егоїзму не досягло досить суттєвих показників. Разом з тим необхідно підкреслити, що зросла кількість учнів із середнім рівнем егоїзму (з 30,00% до 45,00%).

Ці результати є свідченням того, що завдяки використаним у ході тренінгу вправам, досліджувані оволоділи правилом говоріння і слухання, навичками емпатійного слухання, зворотнього зв'язку та усвідомили значення інформаційного повідомлення під час діалогу з партнером.

Отримані результати дають підставу стверджувати, що тренінгова робота позитивно змінила якісно та кількісно цей показник, нам вдалося скорегувати недоліки спілкування, які були виявлені під час констатувального експерименту. Це відбулося завдяки активізації оптимального рівня саморефлексії, зворотнього зв'язку, емпатійного слухання, котрі є необхідними під час діалогу; зниженню загального рівня егоцентричної спрямованості дитини; формуванню соціально-психологічних знань та окремих умінь у сфері спілкування. Таким чином, корекція егоїзму, на нашу думку, залежить від цілої низки факторів і, в першу чергу, – від ситуації дослідження та від вікових особливостей молодшого школяра.

У міру особистісного зростання все більш значущими стають для дитини цього віку однолітки. Тому розвиток і закріплення егоцентризму багато в чому

залежить від особливостей спілкування та взаємодії молодшого школяра з ровесниками.

За результатами констатувального експерименту було встановлено, що більшість учнів молодшого шкільного віку при взаємодії з ровесниками демонструють сильний ступінь особистісного егоцентризму. Можливо, егоцентризм у даному випадку відображає індивідуально-психологічний стан особистості, який є реакцією на труднощі, які виникають навколо спільної діяльності або вказує на несприятливі умови у системі міжособистісних взаємин, в свою чергу, і є головною перешкодою для формування ефективної взаємодії з ровесниками. Для дітей з яскраво вираженим особистісним егоцентризмом властивим є те, що власну позицію вони вважають єдино правильною, намагаються нав'язати її іншим і не зважають на існування інших позицій, споглядаючи на світ крізь егоцентричну призму буття: у них виникають непорозуміння та конфлікти під час взаємодії з однолітками.

Контрольний експеримент виявив якісні та кількісні зміни показника егоцентризму екстравертованої, інтровертованої форми та особистісного егоцентризму учнів експериментальної та контрольної груп. Порівняльний аналіз між показниками егоцентричної та неегоцентричної форми реагування особистості під час взаємодії з ровесниками (за методикою дослідження егоцентризму під час взаємодії) подано на гістограмі (рис. 3.1).

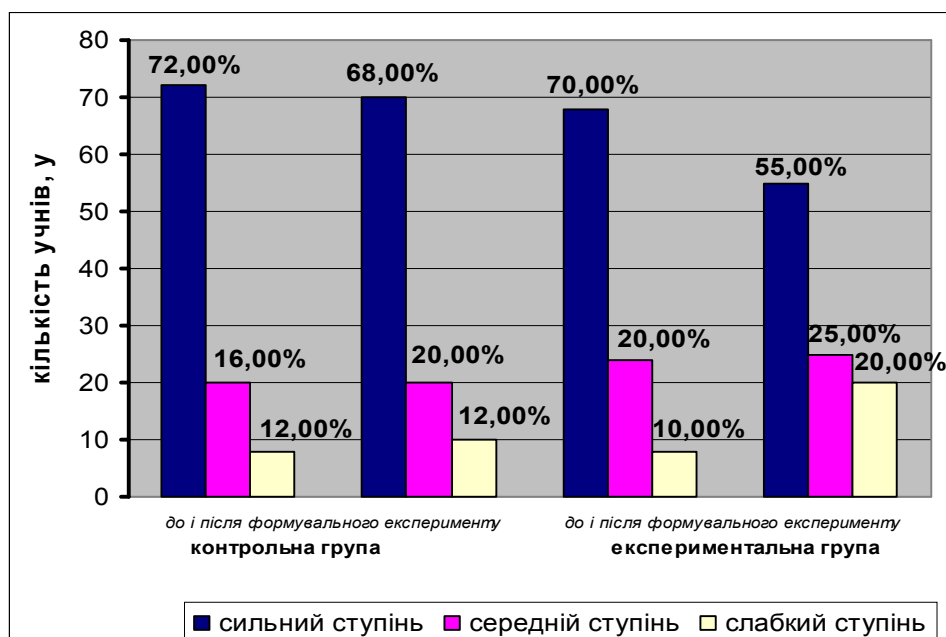

Рис. 3.1. Динаміка показника особистісного егоцентризму молодшого школяра до і після тренінгу

У процесі дослідження динаміки особистісного егоцентризму в учнів молодших класів встановлено тенденцію зростання розуміння думок, інтересів та почуттів інших людей, розуміння стосунків між людьми. Крім того, знизилася несиметричність стосунків (керування - підпорядковування) між школярами, які брали участь у тренінгу, внаслідок використання вправ на взаємодію та рольових ігор, що передбачали налагодження стосунків між людьми різного типу, які за змістом були наближені до повсякденного життя досліджуваних. Учні експериментальної групи продемонстрували прояви децентрації та рефлексії.

Кількісний аналіз даних, поданий на рисунку 3.1, показує, що після тренінгової роботи значно знизилась кількість дітей із сильним ступенем прояву особистісного егоцентризму в експериментальній групі порівняно з контрольною групою. Зросла кількість школярів із середнім та слабким ступенем егоцентризму. Тобто у спілкуванні з ровесниками дитина намагалася зайняти позицію іншої людини й пропонувала партнерові по взаємодії приміряти свою позицію, проявляла зацікавленість її думками та намірами.

Розглянемо розподіл даних прояву особистісного егоцентризму досліджуваних після проведеного соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на розвиток децентрації, рефлексії та емпатії у досліджуваних.

За результатами участі в тренінгу, з сильного ступеня особистісного егоцентризму на середній перемістилося 15,00% учнів експериментальної групи, відповідно в контрольній групі за цим же напрямком перемістилося 4,00%. Це говорить про те, що суттєвому зниженню егоцентризму сприяють відповідні корекційні заходи та прийоми впливу на особистість дитини. З середнього ступеня на слабкий в експериментальній групі перемістилося 10,00% учнів. У контрольній групі жодних змін не відбулося.

Ці результати відображають зростання в учнів експериментальної групи

уміння диференціювати власну та чужу точку зору, враховувати позицію іншої людини, адекватно передавати інформацію співрозмовнику, осмислено використовувати вербальні і невербальні засоби спілкування, знаходити рішення у конфліктних ситуаціях за рахунок зниження власної непоступливості та впертості.

Однією з психологічних особливостей егоцентризму молодшого школяра, виявлених нами в ході констатувального експерименту, є те, що більшість з них при взаємодії з ровесниками демонструє яскраво виражену екстравертовану форму особистісного егоцентризму. Виконуючи спільне завдання, діти намагаються авторитарно нав'язати свою думку оточуючим, провокують конфліктні ситуації, командують, не зважаючи на бажання та настрої своїх ровесників. Своєю поведінкою, емоціями та словами демонструють зверхність та перевагу над іншими. У групах, де більшість учасників були з яскраво вираженою екстравертованою формою егоцентризму, спостерігалися конфлікти, нав'язування своєї точки зору іншим, оцінювання особистостей, приниження гідності іншої людини. Зрозуміло, що таке ставлення до партнера по спільній діяльності ускладнює стосунки з ним, заважає успішному виконанню спільного завдання.

Зважаючи на результати контрольного експерименту, можна говорити про позитивні кількісні та якісні зміни у розподілі показників екстравертованої форми особистісного егоцентризму учнів експериментальної групи. У них помічається підвищення взаєморозуміння, на відміну від досліджуваних контрольної групи, що, зокрема, проявляється у покращенні стосунків з однолітками: відчувається логіка під час висловлення власної думки, посилюється стриманість до партнерів по взаємодії. Результати контрольного експерименту подані у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

Ступінь прояву екстравертованої форми егоцентризму в молодшому шкільному віці до і після тренінгу (у %)

Ступінь	В констатувальному експерименті	Після формувального експерименту
---------	---------------------------------	----------------------------------

	<i>ЕГ</i>	<i>КГ</i>	<i>ЕГ</i>	<i>КГ</i>
Сильний	60,00	56,00	50,00	52,00
Середній	20,00	8,00	15,00	12,00
Слабкий	20,00	36,00	35,00	36,00

Психологічний аналіз даних за показником екстравертованої форми особистісного егоцентризму, відображений в таблиці 3.3, свідчить, що в експериментальній групі значно знизилась кількість досліджуваних з сильним ступенем екстравертованої форми егоцентризму. Так, з сильного ступеня на середній та слабкий перемістилося 10,00% учнів. У контрольній групі ці зміни несуттєві – лише 4,00% учнів перемістилося з сильного на середній ступінь. Тобто, в результаті тренінгу екстравертована форма з ознаками суперництва та проявами авторитарного стилю при взаємодії зазнає як якісних, так і кількісних змін.

Відсоток учнів експериментальної групи з слабким ступенем збільшився на 15,00%, тоді як в контрольній групі він залишився незмінним. Ці дані свідчать про те, що в результаті проведеної тренінгової роботи змінилася якісна картина показника екстравертованої форми особистісного егоцентризму. У частини учнів поряд з актуалізацією децентрації та рефлексії зросло прагнення враховувати думки, плани та точки зору інших, розуміти не лише власні почуття, але й переживання інших, бути більш уважними до партнерів по взаємодії.

Все вищевикладене дає підстави зробити висновок про те, що зниження егоцентризму екстравертованої форми в учнів експериментальної групи відбулося за рахунок розвитку децентрованої особистісної позиції, яка підвищує стосунки між однолітками та сприяє результативності спільної діяльності, внаслідок розвитку рефлексії та емпатії, а також завдяки формуванню в учасників тренінгу соціального інтелекту.

Протилежною за значенням екстравертованій формі особистісного егоцентризму є інтровертована форма. Встановлено, що інтровертовану форму

при взаємодії з ровесниками демонструє значно менша кількість учнів, ніж екстравертовану. Однак обидві ці форми реагування є показниками загальної егоцентричної спрямованості особистості. У свою чергу, інтровертована форма справляє негативний вплив не лише на особистість загалом, а й утруднює взаємодію з іншими людьми. Учні з такою формою реагування під час спілкування досить часто ображаються на інших, при цьому цілеспрямовано мовчать, не проявляючи своїх почуттів і не пояснюючи причини образи, або, навпаки, навмисно приховують власну точку зору. У групах дітей з яскраво вираженою інтровертованою формою егоцентризму переважають нейтральні відносини, з проявами байдужості або відсутності взагалі інтересу до того, що відбувається. Це свідчить про те, що школярі з інтровертованою формою егоцентризму недостатньо володіють необхідними засобами та прийомами спілкування. Результати порівняльного аналізу динаміки показників інтровертованої форми егоцентризму представлені у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Ступінь прояву інтровертованої форми егоцентризму в молодшому шкільному віці до і після тренінгу (у %)

Ступінь	В констатувальному експерименті		Після формувального експерименту	
	<i>ЕГ</i>	<i>КГ</i>	<i>ЕГ</i>	<i>КГ</i>
Сильний	5,00	8,00	5,00	8,00
Середній	10,00	16,00	5,00	16,00
Слабкий	85,00	76,00	90,00	76,00

Аналіз результатів дослідження показує, що в експериментальній групі збільшилась кількість учнів з слабким ступенем прояву інтровертованої форми особистісного егоцентризму, який є свідченням загальної егоцентричної спрямованості особистості. Як видно з табл.3.14, в експериментальній групі з середнього ступеня прояву відповідної форми егоцентризму на слабкий ступінь перемістилося 5,00% досліджуваних, тобто збільшилося кількість тих, хто демонструє неегоцентричні реакції під час взаємодії з ровесником. Серед досліджуваних контрольної групи також були досліджувані, які демонстрували

інтровертовану форму егоцентризму. Проте, на відміну від досліджуваних експериментальної групи, в контрольному зрізі в них не було виявлено жодних змін.

Зафіксовано якісно нові поведінкові та мовленнєві реакції досліджуваних з інтровертованою формою егоцентризму, які не спостерігалися у них під час констатувального експерименту. У своїх висловлюваннях вони намагалися бути більш щирими та відвертими при висловлюванні власних думок. Проявляли активність у відстоюванні своєї позиції, демонстрували доброзичливість у ставленні до оточуючих, що виражалось в тоні голосу, в міміці, в позі і в репліках. Намагалися висловлюватися від свого імені: “Я так думаю...”, “Мені здається, що...” та ін.

Аналіз динаміки неегоцентричної форми реагування засвідчує підвищення рівня комунікативної компетентності, адекватності сприйняття дитиною самої себе і покращення розуміння поведінки та індивідуальних особливостей ровесника. Всі ці прояви є показником сформованості децентрованої позиції в учасників експериментальної групи, активізації у них механізму рефлексії, емпатії та ідентифікації, які пов’язані з децентрацією і спрямованістю особистості. Результати дослідження відображено на гістограмі (рис. 3.2).

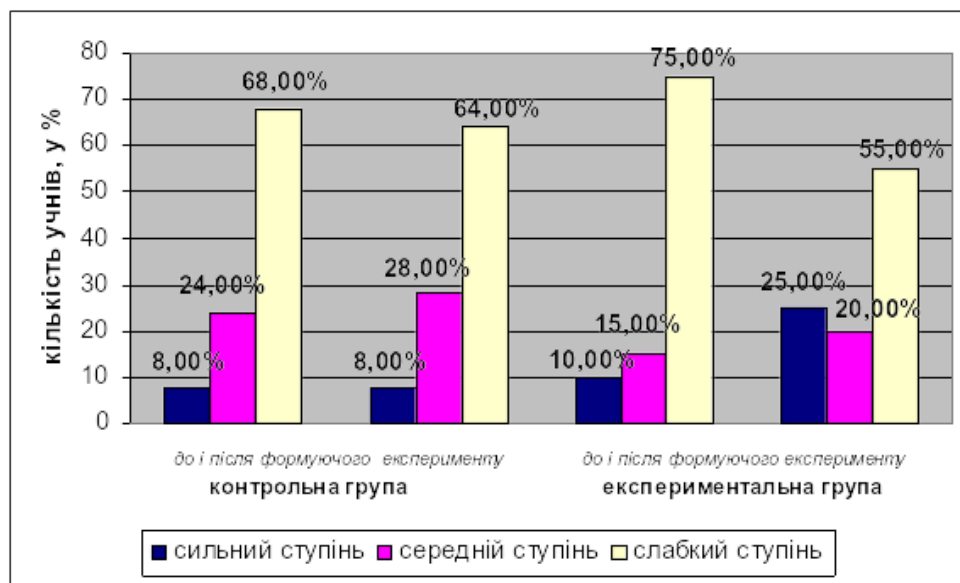

Рис. 3.2. Динаміка показника ступеня прояву неегоцентричної форми реагування в

молодшому шкільному віці до і після тренінгу

Результати, подані на рис. 3.2, свідчать, що після тренінгу в експериментальній групі значно зросло число досліджуваних, які демонструють сильний ступінь прояву неегоцентричних поведінкових та мовленнєвих реакцій. Так, в експериментальній групі з середнього та слабкого ступеня на сильний перемістилося 15,00% досліджуваних, у контрольній групі за цим напрямком зміни не виявлені. Учасники тренінгової групи проявляють яскраво виражену зацікавленість до свого співрозмовника, його позиції, зважають на його точку зору. На основі розвинутих під час тренінгу вмій децентрації, рефлексії молодші школярі намагаються пояснювати свої почуття та переживання, прагнуть, в межах своїх вікових особливостей, висловити аргументовану власну точку зору та враховувати точку зору, позицію, аргументи свого ровесника.

Як видно з гістограми (рис. 3.2), значна частина учнів експериментальної групи перемістилася з слабкого ступеня неегоцентричної форми реагування на середній ступінь – 10,00%. Це свідчить про те, що в результаті формування децентрованої особистісної позиції, рефлексії та емпатії відбувається корекція егоцентризму, розхитується надмірна центрація особистості на собі, на своїх думках, точці зору, а це, безумовно, знижує негативний вплив егоцентризму на формування особистості молодшого школяра загалом.

У контрольній групі, порівняно з експериментальною, відсоток учнів, які перемістилися з слабкого ступеня неегоцентричної форми реагування на середній ступінь, дорівнює 4,00%. Безумовно, це незначний результат, однак він є свідченням певних змін, які відбуваються стихійно під впливом різних обставин. Крім того, цей результат переконливо демонструє переваги та ефективність соціально-психологічного тренінгу з його специфічними формами навчання у подоланні егоцентризму особистості молодшого школяра у взаємодії з ровесниками.

Аналіз отриманих результатів дослідження свідчить, що відбулися позитивні зміни в мовленні та поведінці досліджуваних експериментальної

групи. У групах, де більшість учнів демонструють неегоцентричні реакції, взаємини з партнером характеризуються доброзичливістю, бажанням продовжити спілкування, вони демонструють підтримку та проявляють уважність до своїх партнерів за допомогою як вербальних, так і невербальних засобів.

Про зазначені зміни свідчать речення, у яких простежується соціально-психологічна компетенція досліджуваних. Так, коли в одній із груп виникла конфліктна ситуація навколо виконання спільного завдання, один із хлопчиків з яскраво вираженою неегоцентричною формою промовив: “Давайте спробуємо домовитися між собою, хто що буде робити. Наприклад, я можу вирізати, звісно якщо ви не заперечуєте.” Підтвердженням того, що молодші школярі при взаємодії з ровесниками прагнуть розуміти точку зору партнерів і координувати її з власною, є такі фрази: “Я розумію тебе і хочу тобі допомогти...”, “Вибач, я розумію, що перебиваю тебе, але можливо, ти передумаєш, коли дізнаєшся про те, що...” та ін.

За нашими спостереженнями, учні з сильним та середнім ступенем прояву неегоцентричної форми в процесі взаємодії намагаються обговорити вголос дії, необхідні для виконання спільного завдання, внести свій внесок у сумісну діяльність, проявляють уважність до партнера по спілкуванню, що лише сприяє координації точок зору та співпраці.

Все вищезазначене дає змогу зробити висновок про те, що в результаті корекційної роботи, спрямованої на подолання егоцентризму молодших школярів у взаємодії з ровесниками, має місце позитивна динаміка та кількісне зростання учнів з адекватним рівнем егоцентризму. Завдяки цілеспрямованому впливу соціально-психологічного тренінгу змінюється загальна спрямованість особистості з егоцентричної на децентровану, а також і сам характер взаємодії між її членами.

За результатами контрольного зрізу, ми отримали дані про рівень розвитку емпатії до ровесників в учні контрольної та експериментальної груп (за методикою експрес-діагностики емпатії І. Юсупова). Кількісні дані

показника емпатії до ровесників відображені в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

Динаміка емпатії до ровесників у контрольній та експериментальній
групах (у %)

Рівень емпатії	За результатами констатувального експерименту		За результатами контрольного зрізу	
	<i>ЕГ</i>	<i>КГ</i>	<i>ЕГ</i>	<i>КГ</i>
Високий	0,00	0,00	5,00	0,00
Середній	55,00	60,00	65,00	64,00
Низький	45,00	40,00	30,00	36,00

Співставлення рівня розвитку проявів емпатії до ровесника досліджуваних експериментальної і контрольної груп дає можливість стверджувати про наявне підвищення рівня емоційної чуйності перших. На нашу думку, емпатійний відгук визначається спрямованістю особистості. Тобто при децентрованій спрямованості ймовірність відгуку на переживання, емоції оточуючих людей збільшується, а при егоцентричній – зменшується. Результати кількісного аналізу, представлені в таблиці 3.15, показують, що після тренінгової роботи в експериментальній групі помітно знизився низький рівень (порівняно з контрольною). Зросла кількість школярів із середнім та високим рівнями прояву емпатії досліджуваних до ровесників.

За допомогою цілеспрямованого розвитку вмінь рефлексії та емпатії які лежать в основі децентрації у досліджуваних знижується низький рівень розвитку емпатії з 45,00% до 30,00%, порівняно з контрольною – з 40,00% до 36,00%. Отримані результати говорять про позитивний вплив тренінгу на розвиток позитивного емоційного відгуку учнів на дії та вчинки ровесника. Збільшилася кількість досліджуваних з середнім рівнем емпатії, яка є оптимальною для розуміння емоційного стану іншої людини. Так, в експериментальній групі з низького рівня на середній перемістилося 15,00% учнів, тоді як у контрольній групі – лише 4,00%.

Невеликим виявився відсоток тих учнів, які після тренінгу

продемонстрували високий рівень емпатійності, – 5,00% порівняно з контрольною групою, в якій зміни не виявлені.

Ці результати свідчать, що проведення соціально-психологічного тренінгу сприяло розвитку емпатії в учні молодшого шкільного віку, змінило якісну картину цього показника (дитина починає розуміти і відчувати емоційний стан іншого, а також уявляє причини його виникнення).

Відбулися позитивні зміни у вербальних та невербальних проявах поведінки досліджуваних. Формування певних зразків поведінки, що було метою тренінгової групи, дало свої результати. Важливим моментом є те, що більшість учасників навчилась відгукуватись та отримувати зворотній відгук від інших на свою поведінку. У більшості досліджуваних сформувалась навичка активного слухання, що є показником загальної компетентності молодшого школяра в спілкуванні з оточуючими людьми.

Ефективність проведеної нами групової роботи з дітьми підтверджують такі показники: майже у третини дітей розвинулась здатність до самоаналізу, уміння самовизначатися за умов дезорієнтуючих впливів і регулювати власну поведінку, співставляючи її з очікуваннями інших; у значної частини дітей сформувалось уявлення про власне «Я»; сформувались навички конструктивної взаємодії з ровесником. Завдяки тренінгу, спрямованому на розвиток рефлексії та емпатії, як базових механізмів децентрації досліджувані навчилися зосереджуватися на темі діалогу та на змісті повідомлення співрозмовника.

З власного досвіду щодо проведення соціально-психологічного тренінгу для дітей молодшого шкільного віку хочемо зазначити суттєві моменти, з якими ми зіткнулися у своїй експериментальній роботі, та які варто, на нашу думку, враховувати в подальшій своїй практичній діяльності. По-перше, досить важко проводити тренінг з учнями молодшого шкільного віку, коли їх більше десяти, тому радимо здійснювати його з невеликою кількістю осіб (7-9). По-друге, необхідно поступово привчати дітей до групової форми роботи, враховуючи індивідуальні та вікові особливості. Зауважимо, що діти швидко звикають до такої форми роботи, хоча на перших заняттях декому нелегко

прислухатись і зрозуміти себе та інших. Лише поступово діти набувають навичок партнерського спілкування з ровесниками та тренером.

Отже, аналіз результатів контрольного експерименту свідчить, що розроблена та застосована нами програма соціально-психологічного тренінгу з розвитку децентрації молодшого школяра сприяє позитивним якісним та кількісним змінам. Змінюється загальна спрямованість особистості з егоцентричної на децентровану, покращується спілкування між учнями, розвивається вміння звертатися до ровесника та слухати його, аргументовано відстоювати власну точку зору, долаються комунікативні бар'єри, активізуються механізми рефлексії, емпатії. Отримані нами результати свідчать про ефективність розробленого нами соціально-психологічного тренінгу з корекції егоцентризму молодшого школяра.

Висновки до третього розділу

1. Психокорекція егоцентризму передбачає використання активних методів навчання, спеціальних засобів та прийомів, які розвивають навички спілкування та соціально-психологічну компетентність особистості. Одним із напрямків психокорекції егоцентризму в молодшому шкільному віці виступає соціально-психологічний тренінг.

2. Розвиток децентрації особистості обумовлюється вміннями спілкування і здатністю враховувати точки зору інших людей. Децентрація виступає механізмом координації когнітивної, емоційної та поведінкової сфери учасників взаємодії. Рефлексія та емпатія є базовими механізмами децентрації, які найкраще розвиваються під час спілкування та спільної діяльності.

3. В результаті розвитку децентрації під час тренінгу відбулися значні зміни за рівнями прояву у досліджуваних егоцентризму. Зменшилась кількість досліджуваних з високим і низьким рівнем егоцентризму та збільшилась кількість досліджуваних з середнім рівнем. Це, в свою чергу, сприяло розвитку вміння уявити себе на місці іншого, враховувати та розуміти його думки, узгоджувати їх з власною точкою зору під час взаємодії. У ході тренінгу, активізувалася рефлексія досліджуваних, вміння аналізувати свої

характерологічні якості, вчинки, можливості, прагнення та хвилювання. Про це свідчить порівняльний аналіз результатів контрольної та експериментальної групи.

4. Завдяки використанню активних методів групової роботи, зросла загальна компетентність досліджуваних у спілкуванні. Це проявилось у володінні правилом говоріння та слухання, здобутими навичками емпатійного слухання, зворотнього зв'язку. Внаслідок цього зменшилася кількість досліджуваних з високим рівнем еготизму, які до цього демонстрували зацикленість на власній персоні і використовували речення типу “Я-повідомлення”. Збільшилась кількість досліджуваних експериментальної групи з середнім рівнем еготизму, які намагалися, в силу своїх вікових особливостей, зрозуміти співрозмовника та орієнтуватися на зміст того, що він говорить.

5. Отримані результати формувального експерименту дають можливість зробити висновок про те, що формування децентрації є важливою умовою розвитку ефективної взаємодії між ровесниками, яка ґрунтується на розумінні один одного. Шляхи формування такої спрямованості повинні включати не лише розвиток здатності до децентрації, а також розвиток у дитини механізму рефлексії, вміння збоку поглянути на себе й порівняти себе з іншими людьми, розвиток емпатії, вміння розуміти свого ровесника та співпереживати йому.

6. Порівняльний аналіз результатів експериментальної та контрольної груп виявив, що в результаті розвитку рефлексії та емпатії, які лежать в основі децентрації в експериментальній групі поступово зросла кількість досліджуваних з неегоцентричною формою реагування під час взаємодії з ровесниками. Позитивний вплив тренінгу, відобразився на мовленні та поведінці досліджуваних експериментальної групи. Досліджувані демонстрували неегоцентричні мовленнєві та поведінкові реакції, у взаєминах з ровесниками проявляли повагу, доброзичливість. В процесі взаємодії демонстрували підтримку та проявляли уважність до своїх партнерів за допомогою як вербальних так і невербальних засобів спілкування. Отже,

ефективним засобом впливу на взаємодію молодшого школяра з ровесником в процесі сумісної діяльності є активізація механізму децентрації, рефлексії та емпатії. Здобуті навички взаємодії з ровесниками під час тренінгу сприяли зменшенню ступеня прояву особистісного егоцентризму молодшого школяра.

7. Розвиток емпатії завдяки тренінгу сприяв підвищенню чуйності досліджуваних експериментальної групи до ровесників у порівнянні з контрольною. Тобто, у досліджуваних експериментальної групи збільшилась кількість відгуків на хвилювання ровесників, розуміння їх емоційного стану. Результати свідчать про те, що тренінг сприяв розвитку у дітей емпатії, змінив якісну картину цього показника, зокрема появи здатності розуміти і відчувати емоційний стан іншого, уявляти причини його виникнення.

8. Дослідження засвідчило, що одночасно з розвитком децентрації та її базових механізмів рефлексії та емпатії, покращується спілкування між дітьми, долаються психологічні комплекси та комунікативні бар'єри, поглиблюється потреба в психологічній підтримці та допомозі партнера, розвивається соціальна координація. Всі здобуті уміння і навички під час тренінгу, сприяють покращенню спілкування дітей, підвищенню рівня ефективності взаємодії, а значить і зниженню егоцентричної спрямованості молодшого школяра у взаємодії з ровесниками.

За матеріалами третього розділу опубліковано:

1. Цемрюк І.Г. Профілактика егоцентризму в молодшому шкільному віці // Практична психологія в початковій школі: Матеріали обласної науково-практичної конференції педагогічних працівників 12 грудня 2003р. – Кіровоград: КДПУ імені В.Винниченка, 2004.- С. 98-102.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення проблеми прояву егоцентризму молодшого школяра у взаємодії з ровесниками, розкрито психологічні особливості, вікову динаміку та статеві відмінності прояву особистісного егоцентризму молодшого школяра, розроблено та експериментально апробовано соціально-психологічний тренінг з розвитку децентрації, рефлексії та емпатії молодшого школяра.

1. Егоцентризм – це певна міра зосередженості індивіда на самому собі, на власних думках, інтересах, яка проявляється у семантичному змісті сфери свідомості та має відношення до орієнтування і регуляції соціальної поведінки особистості під час взаємодії з іншими людьми та неспроможність індивіда, зосередженого на власних інтересах, змінити вихідну пізнавальну позицію по відношенню до певного об'єкта, думки чи уявлення призводить до порушення взаємовідносин між людьми та стає причиною неефективної взаємодії при виконанні спільної діяльності. Особистісний егоцентризм у соціально-психологічному значенні є властивістю особистості, яка проявляється під час спілкування та спільній діяльності з оточуючими людьми і має специфічне змістове забарвлення. Особистісний егоцентризм є фіксованою установкою людини на власних думках, хвилюваннях, уявленнях, діях, цілях, якостях тощо. Він є виразом індивідуально-психологічних особливостей особистості й відображається у поведінці, міркуваннях, семантиці мови у вигляді еготизму.

2. Причини виникнення егоцентризму пов'язані з особливостями виховання та навчання дитини в сім'ї та школі. Розвитку егоцентризму сприяє підлаштовування батьків і близьких до дитини, що може стати основою для формування егоцентричного типу особистості, який характеризується її спрямованістю на саму себе, свій внутрішній світ, а оточуючі люди повинні задовольняти всі її бажання, враховувати її думки і наміри. Для дитини молодшого шкільного віку все більш значущими стають її ровесники, тому від

характеру спілкування і взаємин з ними та іншими людьми залежить ступінь прояву її егоцентризму.

3. Внаслідок недостатньо розвинутих навичок взаємодії з ровесниками у молодших школярів домінує сильний ступінь прояву особистісного егоцентризму з першого по четвертий клас. Власну позицію вони вважають єдино правильною, намагаються нав'язати її іншим і виключають існування інших позицій, що призводить до виникнення непорозумінь та конфліктів з однолітками.

У взаємодії з ровесниками більшість молодших школярів демонструють сильний ступінь екстравертованої форми особистісного егоцентризму, намагаються авторитарно нав'язати свою думку іншому, своєю поведінкою провокують конфліктні ситуації, демонструють власну зверхність та перевагу над іншими. При цьому виявляють лише зовнішню активність відносно спільного завдання. Інформація, яку намагаються донести до ровесника, носить спонукальний характер і найчастіше проявляється у вигляді наказів. Під час розмови вони перебивають партнерів по спілкуванню, прагнуть домінувати, давати неаргументовану експресивну оцінку іншим або подіям, виявляють впертість, що ускладнює стосунки з ровесниками та не сприяє успішному виконанню спільного завдання.

Сильний ступінь інтровертованої форми особистісного егоцентризму при взаємодії з ровесниками демонструє незначний відсоток досліджуваних. Встановлено, що ця форма егоцентризму утруднює спілкування з ровесниками. Учні з такою формою реагування під час взаємодії з однолітками досить часто ображаються на них, при цьому навмисно мовчать, не виявляючи свої почуття, не пояснюючи причини образи або ж, навпаки, навмисно приховують власну точку зору. В групах, досліджуваних з яскраво вираженою інтровертованою формою егоцентризму переважають нейтральні стосунки, байдужість або ж взагалі відсутній інтерес до того, що відбувається.

4. Вивчення мовленнєвої форми егоцентризму молодшого школяра – еготизму засвідчило домінування його високого рівня у першокласників та

зниження у третьому класі. Аналіз динаміки еготизму протягом молодшого шкільного віку свідчить, що з віком та набуттям соціально-психологічної компетенції має місце тенденція стабілізації середнього рівня еготизму. Існує тісний зв'язок між еготизмом та екстравертованою формою особистісного егоцентризму.

5. Виявлено вікову динаміку та статеві відмінності егоцентризму семантичної сфери свідомості особистості. Для дітей молодшого шкільного віку домінуючим є середній рівень егоцентричної спрямованості особистості, менш представлений високий та низький рівні. Це свідчить про те, що егоцентризм сам собою повністю не зникає та не трансформується в децентрацію. Встановлено гендерні відмінності у проявах егоцентризму. Середньоарифметична величина егоцентризму, що відображає ступінь орієнтації особистості на себе, у дівчаток більша, ніж у хлопчиків протягом всього молодшого шкільного віку.

6. Егоцентризм особистості молодшого школяра впливає на рівень його емоційної чутливості та особливості емоційного реагування, цей вплив загалом є негативним. В залежності від ступеня вираженості особистісного егоцентризму емоційний відгук молодшого школяра на переживання іншої людини суттєво різниться, а загальний рівень емпатії корелює з особистісним егоцентризмом.

7. Існує взаємозв'язок між особистісним егоцентризмом та особистісними якостями молодшого школяра. Особистісний егоцентризм справляє досить помітний вплив на такі якості особистості як: залежність – незалежність; оптимізм – песимізм; відповідальність – безвідповідальність; практичність – непрактичність; впевненість – невпевненість; рішучість – нерішучість. Кореляційний аналіз засвідчив суттєвий зв'язок між такими показниками особистісних факторів, як впевненість у собі, збудливість, самоконтроль, незалежність, нерішучість, непрактичність і особистісним егоцентризмом під час взаємодії з ровесниками.

8. Корекція егоцентризму молодших школярів у взаємодії з ровесниками досягається за допомогою розвитку рефлексії та емпатії, як базових механізмів децентрації. Розвиток цих механізмів можливий за умови використання активних методів навчання, зокрема соціально-психологічного тренінгу, завдяки якому формуються навички активного слухання та конструктивного спілкування з ровесниками. Тренінг допомагає долати комунікативні бар'єри. Соціально-психологічний тренінг засвідчив можливість розвитку аналізу і зворотнього зв'язку, адекватності сприйняття дитиною самої себе й ровесника, що сприяє поліпшенню її взаємодії з ним.

Проведене психолого-педагогічне дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми егоцентризму молодшого школяра. Його результати можуть стати основою поглибленого вивчення явища егоцентризму та особливостей його проявів у навчальній діяльності учнів не лише молодшого шкільного віку, але і підліткового та юнацького. Нагальною є розробка нових психодіагностичних методик дослідження егоцентризму, а також профілактичних та корекційних методів і прийомів його подолання.

ДОДАТКИ

Додаток А

Показники особистісного егоцентризму (за методикою Т. Пашукової)

I	II	III
Екстравертована форма егоцентризму	Інтровертована форма егоцентризму	Нееґоцентрична форма реагування
1. Командує, авторитарно поводить з іншими.	1. Мовчить, не реагує на накази чи команди.	1.
2. Хочє висловитися і тому не враховує того, що співрозмовник ще не закінчив говорити.	2. Чекає, коли до нього звернуться чи запропонують висловити свою думку, ображається, якщо такої пропозиції не надходить.	2.
3. Спілкуючись з іншими, говорить переважно сам. Мовлення монологічне.	3. В спілкуванні з оточуючими “тримає свою думку при собі”, мовчить.	3.
4. Перебиває розмови інших. Переключає розмову на те, що цікавить його самого, не враховує інтереси інших.	4.	4.
5. Оцінює інших чи будь-які події, але власну оцінку при цьому не аргументує і не погоджує з іншими.	5.	5.
6. Говорить про свої почуття і хвилювання без врахування ситуації та без інтересу до оточуючих людей.	6.	6.
7. Проявляє суперництво в конфліктних ситуаціях.	7.	7.
8. Інші реакції еґоцентричного типу, які характеризуються зверненістю “поза”, тобто екстравертовані за формою.	8.	8.

Протокол результатів дослідження особистісного егоцентризму під час взаємодії

Дата _____; Спостерігач _____

За ким велося спостереження _____

Тривалість спостереження та умови _____

I	II	III
<i>Екстравертована форма егоцентризму</i>	<i>Інтровертована форма егоцентризму</i>	<i>Нееґоцентрична форма реагування</i>
1	1.	1.
2.	2.	2.
3	3.	3.
4.	4.	4.
5.	5.	5.
6.	6.	6.
7.	7.	7.
	8.	8.
Сума E=	Сума I=	Сума H=

Примітки: _____

_____

_____

Бланк тесту ЕАТ

Дата _____

Прізвище та ім'я досліджуваного _____

Вік _____ Час затрачений на виконання _____

1. Легше всього...
2. Кожен...
3. Прикро, що...
4. Якщо...
5. Декілька років тому...
6. Тільки...
7. Насправді...
8. Неправда, що...
9. Прийде такий день, коли...
10. Ніколи...
11. Іноді...
12. Найкраща...
13. Незабаром ...
14. Завжди...
15. Звичайно, що...
16. Більше всього...
17. Тільки недавно...
18. До цього часу...
19. Найбільше...
20. Коли б...

Стимульний матеріал опитувальника експрес-діагностики емпатії І. Юсупова

1. Мені більше подобаються книги про подорож, чим книги із серії “Життя видатних людей”.
2. Дітей, що вирости дратує турбота дорослих.
3. Мені подобається розмірковувати про причини успіхів і не успіхів інших людей.
4. Серед різноманітних телепередач надаю перевагу “сучасні ритми.”
5. Надмірну роздратованість і несправедливі дорікання хворого треба терпіти, навіть якщо вони тривають роками.
6. Хворій людині можна допомогти навіть словом.
7. Стороннім людям не слід втручатися в конфлікт між двома особами.
8. Люди похилого віку, як правило, безпричинно образливі.
9. Коли я в дитинстві слухав сумну історію, на мої очі самі собою наверталися сльози.
10. Роздратований стан моїх батьків впливає на мій настрій.
11. Звичайно я байдужий до критики на свою адресу.
12. Мені більше подобається розглядати портрети, чим картини з пейзажами.
13. Я завжди все батькам прощав, навіть якщо вони були неправі.
14. Якщо кінь погано тягне, його треба хльостати.
15. Коли я читаю про драматичні події в житті людей, то відчуваю, наче це відбувається зі мною.
16. Батьки ставляться до своїх дітей справедливо.
17. Спостерігаючи за людьми що конфліктують, я втручаюсь.
18. Я не звертаю уваги на поганий настрій своїх батьків.
19. Я довго спостерігаю за поведінкою птахів і тварин, відкладаючи інші справи.
20. Фільми і книги можуть викликати сльози тільки у несерйозних людей.
21. Мені подобається спостерігати за виразом обличчя і поведінкою незнайомих людей.

22. В дитинстві я приводив додому безпритульних собак і кішок.
23. Всі люди необґрунтовано озлоблені.
24. Дивлячись на сторонню людину, мені хочеться вгадати як складеться її життя.
25. Помітивши скалічену тварину, я намагаюсь їй допомогти.
26. В дитинстві молодші за віком діти ходили за мною слідом.
27. Людині стане легше, якщо уважно вислухати її скарги.
28. Побачивши вуличну пригоду, я намагаюсь не потрапити в число її свідків.
29. Моїм ровесникам подобається, коли я пропоную свою ідею, справу чи розваги.
30. Люди перебільшують здатність тварин відчувати настрій свого господаря.
31. Із складних конфліктних ситуацій людина повинна виходити самостійно.
32. Якщо дитина плаче, на те є свої причини.
33. Молодь завжди повинна задовольняти будь-які прохання і почуття літніх людей.
34. Мені хочеться розібратися, чому деякі із моїх знайомих часом задумливі.
35. Безпритульних домашніх тварин слід знищувати.
36. Якщо мої друзі починають обговорювати зі мною свої особисті проблеми я переводжу розмову на іншу тему.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учеб. пособие для студентов вузов. – 4-е изд. – М.: Академический Проект, 2003. – 704 с.
2. Аверин В.А. Психология детей и подростков: Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1998. – 379 с.
3. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: Социально-психологические проблемы. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 239 с.
4. Андреева Г.М., Донцов А.И., Хараш А.У. Принципы исследования межличностного восприятия в условиях совместной групповой деятельности // Межличностное восприятие в группе. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – С. 68 – 85.
5. Андреева Г.М. Социальная психология: Учебник для высших учебных заведений. – 2-е изд. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 365 с.
6. Андриевская В.В. и др. Психологические предпосылки эффективности совместной учебной работы младших школьников // Вопросы психологии. – 1985. – № 4. – С. 38 – 45.
7. Асмолов А.Г., Пастернак Н.А. Познавательный эгоцентризм как механизм социального поведения личности // Вопросы психологии. – № 2. – 2006. – С. 98 – 103.
8. Асмолов А.Г. Психология личности. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 356 с.
9. Асмолов А.Г., Ягодин Г.А. Образование как расширение возможностей развития личности // Вопросы психологии. – № 1. – 1992. – С. 6 – 13.
10. Ассаджиоли Р. Типология психосинтеза: семь основных типов личности: Пер. с нем. – М.: Урания, 1995. – 124 с.
11. Багмет І.М. Індивідуальні та гендерні відмінності альтруїзму-егоїзму особистості: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Одес.нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2004. – 18 с.
12. Белкина В.Н. Педагогическое регулирование взаимодействия детей со сверстниками. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ им. К.Д. Ушинского, 2000. – 161 с.

13. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитания: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1986., – 420 с.
14. Бех І.Д. Від волі до особистості. – К.: Україна – Віта, 1995. – 202 с.
15. Битинас В.П. Многомерный анализ в педагогике и педагогической психологии. – Вильнюс, 1971. – 347 с.
16. Бітянова М.Р. Дитина у школі: технології розвитку. – К.: Главник, 2007. – 144 с.
17. Богуш А.М. Концепція розвитку дитячого мовлення за Жаном Піаже // Педагогіка і психологія. – К.: Педагогічна думка, 2000. – № 3(28). – С. 22 – 27.
18. Богуш А.М. Проблема егоцентричного мовлення у спадщині Жана Піаже // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Ізмаїл, 2000. – Вип. 9. – С. 66 – 70.
19. Богуш А.М. Теоретичні й методологічні засади формування мовленнєвої компетенції дошкільника // Педагогіка і психологія. – К.: Педагогічна думка, 2000. – № 1(26). – С. 5 – 10.
20. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 200 с.
21. Бодалев А.А. Личность и общение. – М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 328 с.
22. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
23. Божович Л.И. Проблемы формирования личности: Избранные психологические труды / Под. ред. Д.И. Фельштейна. – М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1995. – 352 с.
24. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе // Вопросы психологии. – 1979. – № 2. – С. 47 – 56.
25. Бойко В.В., Ковалев А.Г., Панферов В.Н. Социально-психологический климат коллектива и личность. – М.: Мысль, 1983. – 208 с.
26. Боришевський М.Й. Виховання самоконтролю в поведінці учнів початкових класів: Посібник для вчителів. - К: Радянська школа, 1980. - 144 с.

27. Боришевський М.Й. Психологічні механізми розвитку особистості // Педагогіка і психологія. - К.: Педагогічна думка, 1996. – № 3 (12). – С. 26 – 33.
28. Браверманн Э.М., Мучник М.Б. Структурные методы обработки эмпирических данных. – М., 1983. – 464 с.
29. Братусь Б.С. Аномалия личности. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.
30. Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации. – М.: Прогресс, 1977. – 412 с.
31. Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники: Учебное пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Ось-89, 2000. – 224 с.
32. Ветров І.В. Вікові особливості егоцентричної поведінки та її вплив на розвиток особистості // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 5. – С. 46 – 48.
33. Вердербер Р., Вердербер К. Психология общения. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 320 с.
34. Взаимоотношения детей в совместной деятельности и проблемы воспитания: Сб. науч. трудов / Ред.-сост.: С.Г. Якобсон, Ф.Г. Михайлов. – М., 1976. – 189 с.
35. Виготський Л.С. Функція соціалізованого та егоцентричного мовлення. Зміни функції мовлення у практичні діяльності // Дошкільна лінгводидактика: Хрестоматія: У 2 ч.: Посібник / Упоряд. А.М. Богуш. – Одеса: Астропринт, 1999. – Ч. II. – С. 5 – 8.
36. Вікова психологія / За редакцією Г.С. Костюка. – К.: Радянська школа, 1976. – 270 с.
37. Возрастная и педагогическая психология: Учеб. пособие для пед. ин-тов / М.В. Матюхина, Т.С. Михальчик, Н.Ф. Прокина и др.; Под ред. М.В. Гамезо и др. – М.: Просвещение, 1984. – 256с.
38. Волокитина М.Н. Очерки психологии младших школьников. – М.: Изд-во Акад. пед. Наук РСФСР, 1955. – 216 с.

39. Воронюк І.В. Структура психологічного тренінгу конструктивності // Психолог. – 2007. – № 3. – С. 17 – 22.
40. Выготский Л.С. Вопросы детской психологии. – СПб.: Союз, 1997. – 224 с.
41. Выготский Л.С. Детская психология / Под ред. Д. Б. Эльконина. – Т.4. // Собрание сочинений: В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1984. – 432 с.
42. Выготский Л.С. О природе эгоцентрической речи // Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.В. Петухова. - М.: Изд-во МГУ. – 1981. – С. 176 – 183.
43. Выготский Л.С. Проблема речи и мышления в учении Ж. Пиаже. Критическое исследование // Речь и мышление ребенка: Пер. с франц. и англ. – М.: Педагогика-Пресс, 1994. – С. 463 – 469.
44. Выготский Л.С. Проблемы общей психологии / Под ред. В. В. Давыдова. – Т.2. // Собрание сочинений: В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1982. – 502 с.
45. Гаврилова Т.П. Анализ эмпатийных переживаний младших школьников и младших подростков // Психология межличностного познания: Сб. статей АПН СССР / Под ред. А.А. Бодалева. – М.: Педагогика, 1981. – 223 с.
46. Гаврилова Т.П. Социальная децентрация и развитие высших форм эмпатии // Психология общения. Обзорная информация. Вып. III. – М.: НИИ общей педагогики АПН СССР, 1978. – С. 30 – 39.
47. Гаврилова Т.П. Экспериментальное изучение эмпатии у детей младшего и среднего школьного возраста // Вопросы психологии. – 1974. – №5. – С. 107 – 114.
48. Гальперин. П. Метод “срезов” и метод поэтапного формирования в исследовании детского мышления // Вопросы психологии. – 1966. - № 4. – С. 128 – 135.
49. Гейко Е.В. Влияние эгоцентризма на формирование познавательной сферы личности // Психология диалога и общения учителя и учащихся. Сборник

научных трудов. – Т.3. – Кировоград: КГПИ, 1995. – С. 52 – 57.

50. Гейко Є.В. Психологічна природа та прояв егоцентризму в онтогенезі особистості // Філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип.6. – Ч.2. – С. 43 – 53.

51. Гейко Є.В. Психологічні особливості прояву егоцентризму особистості у мисленнєвій діяльності підлітків: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 2002. – 199 с.

52. Гейко Є.В. Феноменологія та особливості прояву егоцентризму у молодшому шкільному віці // Практична психологія в початковій школі: Матеріали обласної науково-практичної конференції педагогічних працівників 12 грудня 2003р. – Кировоград, КДПУ імені Володимира Винниченка, 2004. – С. 93 – 98.

53. Гейко Е.В. Эгоцентризм в онтогенезе развития личности // Проблема личности в современной науке: результаты и перспективы исследований. Тезисы докладов третьей Всеукраинской научной конференции молодых ученых 28-29 сентября 2000 года. – К., 2000. – С. 142 – 144.

54. Гибсон Дж. Экологический подход к зрительному восприятию: Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. ст. А.Д. Логвитенко. – М.: Прогресс, 1988. – 464 с.

55. Глас Дж., Стэнли Дж. Статистические методы в педагогике и психологии: Пер. с англ. / Общ. ред. Ю.П. Адлера. – М.: Прогресс, 1976. – 496 с.

56. Годовикова Д.Б. Влияние общения со взрослым на общение детей со сверстниками // Исследования по проблемам возрастной и педагогической психологии. – М.: НИИОП, 1980. – С. 78 – 98.

57. Годфруа Ж. Что такое психология. В 2-х т. Т.2: Пер. с франц. – М.: Мир, 1992. – 376 с.

58. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.

59. Григорьева Т.Г. Основы конструктивного общения: Практикум. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. Ун-та; М.: Совершенство, 1997. – С.32 – 36.

60. Гура Т.Є. Психологічні умови подолання професійного егоцентризму вчителя: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – Запоріжжя, 2004. – 254 с.
61. Гуревич К.М. Индивидуально-психологические особенности школьников. – М.: Знание, 1988. – 79 с.
62. Гуреев В.А. Языковой эгоцентризм в новых парадигмах знания // Вопросы языкознания. – 2004. – № 2. – С. 57 – 67.
63. Гусман Д. С. Эгоизм и эгоцентризм // Новый Акрополь. – 1998. – № 4. – С. 35 – 38.
64. Давыдов В.В., Слободчиков В.И., Цукерман Г.А. Младший школьник как субъект учебной деятельности // Вопросы психологии. – 1992. – № 3–4. – С. 14 – 19.
65. Доналдсон М. Мыслительная деятельность детей: Пер. с англ. - М.: Педагогика, 1985. – 192 с.
66. Донцов А.И. Психология коллектива. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 208 с.
67. Донцов А.И., Саркисян Ш.В. Совместная деятельность как фактор межличностного восприятия в группе // Вопросы психологии. – 1980. – № 4. – С. 38 – 49.
68. Дусавицкий А.К. Межличностные отношения в младшем школьном возрасте и их зависимость от способа обучения // Вопросы психологии. – 1983. – № 1. – С. 58 – 65.
69. Дьяконов Г.В. Психологія егоцентризму і образи духовності // Соціальна психологія: Український науковий журнал. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2004. – № 4. – С. 159 – 175.
70. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение. – Л.: ЛГУ, 1985. – 168 с.
71. Жуков Ю.М. Эффективность делового общения. – М.: Знание, 1988. – 64 с.
72. Зайцев С.В. Оценка способности воспитателей к децентрации // Вопросы психологии. – 1995. – № 4. – С. 36 – 48.

73. Зайцев С.В. Что мы хотим исследовать в ребенке (или о взрослом “эгоцентризме”) // Вопросы психологии. – 1991. – № 4. – С. 19 – 29.
74. Запорожец А.В. Избранные психологические труды. В 2-х т. Т. I. Психическое развитие ребенка. – М.: Педагогика, 1986. – 320 с.
75. Зеньковский В.В. Психология детства. – М.: Школа-Пресс, 1996. – 336 с.
76. Ильясов И.И. Структура процесса учения. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. – 200 с.
77. Исаев Е.И., Слободчиков В.И. Возрастная психология // Вопросы психологии. – 1998. – № 5. – С. 107 – 113.
78. Каган І.М. Емпатія і особливості її розвитку у дітей молодшого шкільного віку: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 2005. – 179 с.
79. Ключева Н.В., Свистун М.А. Программы социалогно-психологического тренинга. – Ярославль: НПЦ “Психодиагностика”, 1982. – 66 с.
80. Ковалев Г.А. “Активное социально-психологическое обучение” как метод коррекции психологических характеристик субъекта общения. – М.: Институт психологии АПН СССР, 1980. – 259 с.
81. Коллективная учебно-познавательная деятельность школьников / Под ред. И.Б. Первина. – М.: Педагогика, 1985. – 143 с.
82. Коломинский Я.Л., Панько Е.А. Учителю о психологии детей шестилетнего возраста: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1988. – 190 с.
83. Коломинский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах / Общие и возрастные особенности: Учеб. пособие. – 2-е изд., доп. – Минск.: Изд-во БГУ им. В.И. Ленина, 1976. – 350 с.
84. Коломинский Я.Л. Психология личных взаимоотношений в детском коллективе. – Минск: “Нар. асвета”, 1969. – 238 с.
85. Костюк Г.С. Навчання і розвиток особистості. – К: Радянська школа, 1968. – 45 с.
86. Крайг Г. Психология развития: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.

87. Кричевский Р.Л., Дубовская Е.М. Психология малой группы: теоретический и прикладной аспекты. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 207 с.
88. Крутецкий В.А. Психология обучения и воспитания школьников. Книга для учителей и классных руководителей. – М.: Просвещение, 1976. – 303 с.
89. Курганская Л.О. Влияние семьи на взаимодействие дошкольника со сверстниками: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 1989. – 160 с.
90. Левитов Н.Д. Психологические особенности младших школьников. – М.: Акад. пед.наук. РСФСР, 1955. – 46 с.
91. Леонгард К. Акцентуированные личности: Пер. с нем. – К.: Вища школа. Головное изд-во, 1981. – 392 с.
92. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – 4-е изд. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 584 с.
93. Либин А.В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. – М.: Смысл, 1999. – 523 с.
94. Лидерс А.Г. Психологический тренинг с подростками: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 256 с.
95. Лисина М.И., Галигузова Л.Н. Изучение становления потребности в общении со взрослым и сверстниками у детей раннего возраста // Психолого-педагогические проблемы общения: Сб. статей АПН СССР, НИИ общ. педагогики / Под ред. А.А. Бодалева. – М.: НИИОП, 1979. – С. 60 – 79.
96. Лисина М.И., Галигузова Л.Н. Становление потребности детей в общении со взрослым и сверстником// Исследования по проблемам возрастной и педагогической психологии. – М.: НИИОП, 1980. – С. 55 – 78.
97. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения / НИИ общей и пед. психологии АПН СССР. – М.: Педагогика, 1986. – 143 с.
98. Литвак М.Е. Командовать или подчиняться?: Психология управления. – Ростов-на -Дону: Феникс, 1997. – 288 с.

99. Личко А.Е. Психопатия и акцентуации характера у подростков. – 2-е изд. – Л.: Медицина, 1983. – 256 с.
100. Лунев Ю.А. Социально-психологические факторы детерминации поведения группы в межгрупповом взаимодействии: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / АН СССР. Ин-т психологии. – М., 1991. – 22 с.
101. Лушин Л.В. Психологія педагогічної зміни (екофасилітація): Науково-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Кіровоград, 2002. – 76 с.
102. Люблинская А.А. Детская психология: Учебное пособие для студентов педагогических ин-тов. – М.: Просвещение, 1971. – 415 с.
103. Люблинская А.А. Учителю о психологии младшего школьника: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1977. – 224 с.
104. Майерс Д. Социальная психология: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 1996. – 684 с.
105. Макаренко А.С. Коллектив и воспитание личности. – М.: Педагогіка, 1972. – 334 с.
106. Мельничук О.Б. Психолого-педагогічні умови подолання пізнавального егоцентризму молодших школярів: Дис. .... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 2003. – 224 с.
107. Мир детства: Младший школьник / Под ред. А.Г. Хрипковой; Отв. ред. В.В. Давыдов. – 2-е изд., доп. – М.: Педагогіка, 1988. – 272 с.
108. Муздыбаев К. Эгоизм личности // Психологический журнал. – 2000. – № 2. – С. 27 – 39.
109. Мухина В.С. Детская психология. – М.: Апрель-Пресс, 1999. – 352 с.
110. Недоспасова В.А. Психологический механизм преодоления центрации в мышлении детей дошкольного возраста: Дис. ... канд. психол. наук: 21967. – М.: НИИ общей и педагогической психологии АПН СССР, 1972. – 154 с.

111. Немов Р.С. Психологические условия и критерии эффективности работы коллектива. – М.: Знание, 1982. – 64 с.
112. Немов Р.С. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. – 4-е изд. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. – Кн. 3: Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. – 640 с.
113. Непомнящая Н.И. Становление личности ребёнка 6-7 лет / НИИ общей и пед. психологии АПН СССР – М.: Педагогика, 1992. – 160 с.
114. Обухова Л.Ф. Детская психология: теория, факты, проблемы. – М.: Тривола, 1995. – 360 с.
115. Обухова Л.Ф. Возрастная психология: Учеб. пособие. – М.: Педагогическое общество России, 2000. – 448 с.
116. Обухова Л.Ф. Этапы развития детского мышления (формирование элементов научного мышления у ребенка). – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 152 с.
117. Обухова Л.Ф. Концепция Жана Пиаже: за и против. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 191 с.
118. Обухова Л.Ф. Феномен эгоцентризма у подростков-инвалидов / Обухова Л.Ф., Рябова Т.В., Гуслова М.Н., Стуре Т.К. // Вопросы психологии. – 2001. – № 3. – С. 40 – 48.
119. Общая психодиагностика_ / Под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 304 с.
120. Овчарова Р.В. Практическая психология в начальной школе. – М.: Творческий центр “Сфера”, 1996. – 240 с.
121. Оганесян Н.Т. Методы активного социально-психологического обучения: тренинги, дискуссии, игры. – М.: Ось-89, 2002. – 176 с.
122. Організація психологічного консультування у середній школі: Методичні рекомендації для шкільних психологів і вихователів / П.В. Лушин, Н.О. Головань, Т.Ф. Цигульська та ін. – Кіровоград: КДПІ, 1991. – 40 с.
123. Особенности психического развития детей 6-7 летнего возраста / Под ред. Д.Б. Эльконина, А.Л. Венгера. – М.: Педагогика, 1988. – 135 с.

124. Очерки психологии детей (Младший школьный возраст) / Под ред. А.Н. Леонтьева и Л.И. Божович. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1950. – 192 с.
125. Папир О.О. Особенности общения и взаимодействия детей-лидеров со сверстниками в сюжетно-ролевых играх (старший дошкольный возраст): Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – М., 1993. – 174 с.
126. Пашукова Т.И. Децентрация в условиях кооперативного и конкурентного взаимодействия: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / МГУ. – М., 1985. – 16 с.
127. Пашукова Т. І. Егоцентризм як соціально-психологічне явище // Вісник. Соціологія. Психологія. Педагогіка. Вип. 10. – К.: Видавничий центр “Київський університет”, 2001. – С. 27 - 29.
128. Пашукова Т.И. Роль лекцій-дискусій у профілактиці егоцентризму та формуванні культури мислення // Проблеми загальної та педагогічної психології. – К., 2004. – Т.IV., Вип.4. – С. 233 – 239.
129. Пашукова Т. И. Эгоцентризм в подростковом и юношеском возрасте: причины и возможности коррекции. - М.: Институт практической психологии, 1998. - 160 с.
130. Пашукова Т.И. Эгоцентризм: феноменология, закономерности формирования и коррекции. – Кировоград: Центрально-Украинское издательство, 2001. - 338 с.
131. Пашукова Т.И. Эгоцентрические реакции при стрессе // Наука і освіта. Спецвипуск – 2000: Матеріали Міжнародного конгресу “Стреси в повсякденному житті дітей”. – Одеса: ЮНЦ Академії наук України, 2000. – № 1-2. – С. 193 – 195.
132. Пенькова О.І. Моральність як чинник розвитку творчої особистості // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. Наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2005. – № 6 (30). – Ч. I. – С. 154 – 160.
133. Пенькова О.І. Роль сімейних цінностей у розвитку духовності особистості // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць

Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – К., 2007. – Т.IX. – Част. 5 – С. 270 – 276.

134. Пенькова О.І. Вікові аспекти морального становлення школярів // Діагностика потенційних можливостей учнів в умовах сучасного навчання: Науково-методичний посібник Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.А. Гончаренко. Част.2. – К.: НПЦ Перспектива, 2007. – С. 53 – 56.

135. Пеньковська Н.М. Групова психокорекція у роботі з молодшими школярами // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 10. – С. 60 – 72.

136. Перре-Клермон А.-Н. Роль социальных взаимодействий в развитии интеллекта детей: Пер. с фр. – М.: Педагогика, 1991. – 249 с.

137. Петровская Л.А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинга. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 216 с.

138. Петровская Л.А. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 168 с.

139. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. – М.: Политиздат, 1982. – 255 с.

140. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Психология интеллекта: Пер.с англ. и фр. – М.: Просвещение, 1969. – С. 59 – 229.

141. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка: Пер. с франц. и англ. – М.: Педагогика-Пресс, 1994. – 528 с.

142. Пиаже Ж. Суждение и рассуждение ребенка. – СПб.: Союз, 1997. – 285 с.

143. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий: Учеб. пособие для учеб. заведений профтехобразования. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высшая школа, 1984. – 174 с.

144. Пов'якель Н.І., Гейко Є.В. Психологічні передумови і наслідки розвитку когнітивного егоцентризму у підлітковому віці // Психологія: Зб. наук. пр. – Випуск 1(4). – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 1999. – С. 102 –

106.

145. Поддьяков А. Способен ли ребенок понимать и учитывать чужую точку зрения // Дошкольное воспитание. – 2002. – № 12. – С.41 – 44.

146. Практикум із загальної психології / За ред. Т. І. Пашукової. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. – 204 с.

147. Практикум по экспериментальной и прикладной психологии: Учеб. пособие / Вансовская Л.И., Гайда В.К., Гербачевский В.К. и др.; Под ред. А.А. Крылова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 272 с.

148. Практическая психодиагностика: Учебное пособие / Редактор-составитель Д.Я. Райгородский. – Самара: Издательский Дом “БАХРАХ”, 1998. – 672 с.

149. Прихожан А.М., Юферева Т.И. Об аффекте неадекватности у учащихся 3-го и 5-го класса // Экспериментальные исследования по проблемам общей и педагогической психологии: Сб. науч. трудов / Под общ. ред. В.Н. Пушкина. – М.: НИИ общ. педагогики, 1975. – С. 82 – 106.

150. Проблема общения в психологи / Под ред. Ломова Б.Ф. – М.: Наука, 1981. – 280 с.

151. Прутченков А.С. Социально-психологический тренинг в школе. – 2-е изд. – М.: ЕКСМО-Пресс, 2001. – 640 с.

152. Психическое развитие младших школьников: Экспериментальное психологическое исследование / Под ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1990. – 160 с.

153. Психогимнастика в тренинге / Под редакцией Н.Ю. Хрящевой. – СПб.: Речь, Институт Тренинга, 2002. – 356 с.

154. Психологическая теория коллектива / Под ред. А.В. Петровского. – М.: Педагогика, 1979. – 240 с.

155. Психологические проблемы взаимодействия коллектива и личности: Сб. науч. трудов / Под ред. А.В. Петровского. – М.: Изд-во АПН СССР, 1988. – 146 с.

156. Психология: Биографический библиографический словарь: Пер. с англ.

– СПб.: Евразия, 1999. – 851 с.

157. Психология личности: Словарь-справочник / Под ред П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.

158. Психология: Словарь / Состав. Л.А. Карпенко. Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевського. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.

159. Психологічний словник / За ред. В.І. Войтка. – К.: Вища школа, 1982. – 215 с.

160. Психологія особистості: Словник-довідник / За редакцією П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.

161. Психологія особистості та міжособистісних стосунків / Діагностичний практикум / Укладачі: Скрипченко О.В., Левченко М.В., Булах І.С. та ін. – К.: УДПУ ім. М.П. Драгоманова, 1994. – 72 с.

162. Развитие общения дошкольников со сверстниками / Под ред. А.Г. Ружской; НИИ общей и пед. психологии АПН СССР. – М.: Педагогика, 1989. – 216 с.

163. Развитие психики ребенка в общении со взрослыми и сверстниками: Сб. научных трудов / АПН СССР, НИИ общей и пед. психологии. – М.: АПН СССР, 1990. – 166 с.

164. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. – СПб.: Питер, 1999. – 416 с.

165. Реан А.А. Психология познания педагогом личности учащихся. – М.: Высш. шк., 1990. – 80 с.

166. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании: Учебное пособие. – М.: Владос, 1996. – 529 с.

167. Росс Л., Уорд Э. Наивный реализм в повседневной жизни и его роль в изучении социальных конфликтов и непонимания // Вопросы психологии. – 1999. – № 5. – С. 61 – 77.

168. Рудестам К. Групповая психотерапия. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 384 с.

169. Рубцов В.В. Организация и развитие совместных действий в процессе обучения / НИИ общей и пед. психологии АПН СССР. – М.: Педагогика, 1987. – 159 с.
170. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія: Навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2005. – 360 с.
171. Саламатина А.В. Нравственная децентрация как механизм развития личности: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / МГУ. – М., 1992. – 19 с.
172. Сарджвеладзе Н.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. – Тбилиси: Мецниереба, 1989. – 204 с.
173. Сидоренко Е. Методы математической обработки в психологии. – СПб.: ООО Речь, 2000. – 350 с.
174. Славская А.Н. Соотношение эгоцентризма и альтруизма личности: интерпретации // Психологический журнал. – 1999. – № 6. – С. 13 – 23.
175. Слободчиков В.И., Цукерман Г.А. Генезис рефлексивного сознания в младшем школьном возрасте // Вопросы психологии. – 1990. – № 3. – С. 25 – 37.
176. Словарь практического психолога / Сост. С.Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1997. – 800 с.
177. Смит А. Теория нравственных чувств / Вступ. ст. Б.В. Мееровского; Подгот. текста, коммент. А.Ф. Грязного. – М.: Республика, 1997. – 351 с.
178. Современная психология: Справочное руководство. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 688 с.
179. Соловьева О.В. Обратная связь в межличностном общении. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 112 с.
180. Социально-психологический климат коллектива: теория и методы изучения: Сб. статей / Отв. ред. Е.В. Шорохова. – М.: Наука, 1979. – 176 с.
181. Стандарты по библиотечно-информационной деятельности / сост. Т.В. Захарчук, О.М. Зусьман. – СПб.: Профессия, 2003. – 576 с.
182. Станкин М.И. Если мы хотим сотрудничать. Кн. для преподавателя и воспитателя. – М.: Издательский центр “Академия”, 1996. – 384 с.

183. Степанов С. Пуп земли: (эгоцентризм) // Школьный психолог. – 2003.-№ 5. – С. 6.
184. Субботский Е.В. Золотой век детства. – М.: Знание, 1981. – 96 с.
185. Субботский Е.В. Как рождается личность. – М.: Знание, 1978. – 94 с.
186. Субботский Е.В. Психология отношений партнерства у дошкольников. – М.: Изд.-во Моск. ун-та, 1976. – 144 с.
187. Технологии социально-психологических тренингов. – М.: Редакционно-издательский центр Консорциума «Социальное здоровье России», 2001. – 208 с.
188. Технологія тренінгу / Упоряд.: О. Главник, Г. Бевз – К.: Главник, 2005. – 112 с.
189. Тіунова О.В. Соціально-психологічний тренінг як засіб формування навичок асертивної поведінки у старшокласників // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 1. – С.39 – 51.
190. Тренінги спілкування / Упорядник Т. Гончаренко. – К.: Ред. загальнопед. газет, 2004. – 120 с.
191. Уманський Л.И. Психология организаторской деятельности школьников. – М.: Просвещение, 1980. – 160 с.
192. Философский энциклопедический словарь / Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалёв, В.Г. Панов. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
193. Флейвелл Дж.Х. Генетическая психология Жана Пиаже: Пер. с англ. – М.: Просвещение, 1967. – 623 с.
194. Флоренская Т.А. Диалогические принципы в психологии // Общение и диалог в практике обучения, воспитания и психологической консультации: Сб. науч. тр. / Редкол.: А.А. Бодалев (отв.ред.) и др. - М.: изд. АПН СССР, 1987. – 164 с.
195. Фокина А.В. Социальный эгоцентризм как компонент подростковой девиантности // Психологическая наука и образование / Московский городской

психолого-педагогический университет; Психологический ин-т РАН; Международный образовательный и психологический колледж. – М.: Московский городской психолого-пед-й ун-т, 2004. – №2. – С. 20 – 29.

196. Фопель К. создание команды. Психологические игры и упражнения: Пер. с нем. – М.: Генезис, 2002. – 400 с.

197. Фридман Л.М. Еще один взгляд на феномен Пиаже // Вопросы психологии. 1999. – № 6. – С. 48 – 53.

198. Фридман Л.М., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 288 с.

199. Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.В. Петухова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 400 с.

200. Цемрюк І.Г. Види та типи егоцентризму особистості // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. - К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – № 10(34). – С. 18 – 22.

201. Цукерман Г.А., Романеева М.П. Кооперация со сверстниками как существенное условие обучения младших школьников // Вопросы психологии. – 1982. – № 1. – С. 50 – 58.

202. Цукерман Г.А. Условия развития рефлексии у шестилеток // Вопросы психологии. - 1989. - № 2. -С. 39 - 46.

203. Цукерман Г.А. Что развивает и чего не развивает учебная деятельность младших школьников? // Вопросы психологии. – 1998. – № 5. – С. 68 – 81.

204. Шевченко Н.Ф., Калюжна Є. М. Особистісна тривожність та шкільна адаптованість: співвідношення та вікова динаміка // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія. – Харків: ХНПУ, 2006. – № 16. – С. 166 – 177.

205. Шевченко Н.Ф. Мовленнева підготовка майбутніх психологів: перспективи розвитку // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія

№ 12. Психологічні науки: Зб. Наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2006. – № 11(35). – С. 217 – 224.

206. Шевченко Н.Ф., Калюжна Є. М. Шлях до «Я-відкриття». Навчально-методичний посібник – Запоріжжя: Інтерпрінт, 2007. – 124 с.

207. Шмид Р. Искусство общения: Пер.с нем. – М.: СП “Интерэксперт”, 1992. – 79 с.

208. Шрёдер Х. К дифференциально-психологическому изучению социальной децентрации // Психологические состояния: Экспериментальная и прикладная психология. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1981. – Вып. 10. – С. 125 – 131.

209. Эльконин Д.Б. Психическое развитие в детских возрастах // Избранные психологические труды / Под ред. Д.Й. Фельдштейна. – М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО “МОДЭК”. – 1995. – 416 с.

210. Эльконин Д.Б. Психология игры. – М.: Педагогика, 1978. – 304 с.

211. Эльконин Д.Б. Психология обучения младшего школьника. – М.: Знание, 1977. – 64 с.

212. Якобсон С.Г., Буадзе К.Ф. Исследование взаимоотношений в совместной деятельности детей // Вопросы психологии. – 1968. - №6. – С. 96 – 106.

213. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – 264 с.

214. Borke H. Piaget's mountain revisited: changes in the egocentric landscape // *Developmental Psychology*. - 1975. № 11(2). – P. 240 - 243.

215. Enright R., Lapsley D., Shukla D. Adolescent egocentrism in early and late adolescence // *Adolescence*. – 1979. – №14. – P. 687 – 695.

216. Cox M.V. The child's point of view. – Hemel: Harvester, 1991. – 336 p.

217. Iannotti R.I. The nature and measurement of empathy in children // *The counseling psychologist*. – 1975. – Vol. 5. – №2. – P. 119-124.

218. Maratsos M.P/ Non-egocentric communication abilities in preschool children // *Child development*. – 1973. - № 44. – P. 89 - 92.

219. Smedslund J. The social origins of decentration // XVIII-th International congress of Psychology. – VIII. – M., 1966. – P. 135 - 136.
220. Szustrowa Th. Test of Egocentric Associations (TES) // Polish Psychological Bulletin. – 1976. – Vol. 7. - № 4. – P. 263 – 267.